هيرا تہ ڏسو ڪنڪر نہ هٽو، ايندو نہ وري هي وڻجارو،
ڪجھ ڏات ڏسو پوءِ بات ڪيو، هي شور اجايو آ پيارا.
(شيخ اياز)

پيغام ــ لطيف

(جي ـ ايم سيد)

ڪمپوزنگ ۽ موڪليندڙ عبداللطيف انصاري سکر

Voice of Sindh E-Book Publisher
www.voiceofsindh.net
editor@voiceofsindh.net

فهرست

فصل پهريون

شاهه صاحب جي زندگيءَ جو احوال

فصل ٻيو

شاهه صاحب جو زمانو ۽ ان وقت جو ماحول

1. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي اندروني سياسي حالت
2. سنڌ کان ٻاهر جا سياسي، مذهبي رجحانات ۽ حالات، انهن جو سنڌي زندگيءَ تي اثر
3. سنڌ جي اندر ۽ ٻاهر وارن سياسي ۽ مذهبي نظرين جو سنڌ تي اثر.
4. جن بزرگن سان شاهه صاحب مليو انهن جو مختصر احوال

فصل ٽيون

شاهه صاحب سنڌ جو قومي شاعر

فصل چوٿون

شاهه صاحب جي تخيل واري سنڌ

فصل پنجون

شاهه صاحب جي قوميت ـ تخيل

فصل ڇهون

شاهه صاحب ۽ ڊاڪٽر اقبال جي نظرين تي هڪ نظر ـ

1. شاهه صاحب
2. ڊاڪٽر اقبال

1) شاهه صاحب جو نقطه نگاهه

وحدت مذاهب

سنڌين جي قوميت

حب الوطني

دين ۽ سياست جي علحدگي

مدافعانه ذهنيت

2) ڊاڪٽر اقبال جو نقطه نگاهه

وحدت الشهود

مسلمانن جي جداگانه قوميت

وطن پرستيءَ جي مخالفت

مذهب ۽ سياست جي اجتماعيت

جارحانه ذهنيت

فصل ستون

شاهه صاحب جا مذهبي رايا

- ڪلهوڙا حاڪم
- پير طريقت ۽ سادات
- زميندار ۽ جاگيردار
- ملا مولوي

فصل اٺون

شاهه صاحب جي ڪلام جون خصوصيتون

فصل نائون

شاهه صاحب جو سنڌين لاءِ سنيهو

- حب الوطني
- پاڻ سڃاڻڻ
- بيخوفي ۽ همت
- قرباني
- ستايلن جي سنگت ۽ حمايت

فصل ڏهون

شاهه صاحب ۽ سياسي نظريا

- نيشنلزم (قوم پرستي) جي حمايت
- جمهوريت جي طرفداري
- سوشلزم جي طرف رجحان
- پئن - اسلامزم جي طرفداري

- ڊڪٽيٽرشپ جي مخالفت
- شاهوڪاري نظام جي مخالفت

فصل ٻارهون

شاهه صاحب ۽ اسان جون جوابداريون

فصل ٻارهون

شاهه صاحب جا مختلف مضمونن تي چونڊيل بيت

فصل پهريون

شاهه صاحب جي زندگيءَ جو مختصر احوال

سنڌ جي مشهور درويش، صوفي ۽ قومي شاعر شاهه عبداللطيف ﷫ جي حياتيءَ جو احوال جيتوڻيڪ پوري تسلي بخش تفصيل سان اجا تائين نہ لکيو ويو آهي، پر تنهن هوندي بہ ڪيترن ئي مصنفن ان طرف توجهه ڏنو آهي. جن مان هيٺين صاحبن جا نالا قابل ذڪر آهن.

مير عبدالحسين خان ٽالپر، مرزا قليچ بيت، ليلارام وطن مل، ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، مسٽر چينمل پرسرام، ڊاڪٽر سورلي، مولوي دين محمد وفائي، ڪلياڻ آڏواڻِي ۽ غلام محمد شهواڻي.

انهن صاحبن شاهه عبداللطيف جي زندگيءَ جي احوال يا ڪلام جي تشريح ڪي حتيٰ امڪان دائره تحرير ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

جيئن تہ هن ڪتاب جو مقصد صرف شاهه صاحب جي زندگيءَ جو احوال پيش ڪرڻ نہ آهي، بلڪ سندس پيغام جي سياسي مقصد ۽ مردان جي سمجهڻ لاءِ ڪوشش آهي. ان ڪري شاهه صاحب جي زندگيءَ جي سمورن قصن ۽ ڪهاڻين ڪي بيان ڪرڻ مناسب نہ سمجهي هت فقط تعارف طور سندن مختصر احوال پيش ڪجي ٿو.

پاڻ سيد امير علي هراتيءَ جي فرزند سيد حيدرعلي جي اولاد مان، جي سنڌ جي مٽياري سيدن جي نالي سان سڏجن ٿا، جي جرار پوٽہ قبيلي مان آهن. اهي سيد پنهنجي نسبت امام موسيٰ ڪاظم جي صاحبزادي جعفر (ثاني) الحواري سان ڪن ٿا.

سيد حيدر بابت تاريخي شجرن مان معلوم ٿئي ٿو تہ امير تيمور جي هندوستان اچڻ جي زماني (801 ڪان 806هه) ۾ سنڌ ۾ آيل تو ڏسجي. سيد صاحب سنڌ جو سير ڪندي هالاڪنديءَ ۾ آيو، جو شهر هاڻي هالن جي نالي سان سڏجي ٿو. اتي ڪجهه وقت رهي پيو ۽ پوءِ ارباب شاهه محمد هالي جي نياڻيءَ سان شادي ڪيائين، جنهن مان ڪيس سيد امير علي پيدا ٿيو. انهيءَ کي ٽي پٽ ٿيا.

1. سيد شرف الدين
2. سيد احمد
3. سيد مرتضيٰ

پهرين جو اولاد، ”شرف پوٽہ“ سڏجڻ لڳا ۽ ٻي جو اولاد سندس فرزند سيد امير علي جي نالي ”ميرڻ پوٽہ“ جي نالي سان مشهور ٿيا. ٽئين سيد مرتضيٰ کي ڪو بہ اولاد نہ ٿيو. هو شاهه پريي جي نالي سان مشهور ٿيو، سندس مقبرو مانجهند جي اتر ۾ آهي.

مٿي ذڪر ڪيل سيدن جي اولاد جو گهڻو حصو ڪجهه وقت هالن ۾ رهڻ بعد اتان لڏي ڪجهه پنڌ رستي جي لڳ هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ وڃي وينو. جنهن ڳوٺ جو نالو اتان

جي هڪ مَٽَ پريندڙ فقير ، جو رستي تي مسافرن جي پيئڻ لاءِ پاڻي جو مٽ پريون وينو هوندو هو، جنهن ڪري مٽ وارو ڳوٺ پئجي ويو، جو اڳتي هلي ڦير گهير بعد مٽياري ٿي ويو. سيدن پنهنجي عروج واري زماني ۾ ان ڳوٺ جو نالو بدلائي ”مٽ علوي“ رکڻ جي ڪوشش ڪئي. جيئن ته ان وقت سنڌ جي رسم الخط فارسي هئي ۽ ان ۾ ”ٽ“ جو اکر نه هئڻ ڪري اهو ”متعلوي“ تي لکڻ ۾ آيو ان ڪري اهي سيد مٽياري يا متعلوي سيد جي نالي سان مشهور ٿي ويا.ساڳي نموني تي لڪيءَ جي ڳوٺ وارا سيد لڪياري يا لڪعلوي جي نالي سان مشهور ٿي ويا هئا. پڳي نوڙهي جبل جي پرواري ڳوٺ جو، جنهن ۾ سيد رهندا هئا، لڪ وارو ڳوٺ يا لڪي ڳوٺ پئجي ويو. جنهن تي سيدن پنهنجي عروج واري زماني ۾ لڪعلوي نالو رکيو هو. ان ڪري اهي به سيد لڪياري يا لڪعلوي سيد سڏجڻ لڳا.

مٽي ذڪر ڪيل سيدن جو هالن مان لڏي مٽياري وڃي رهڻ وارو پورو زمانو معلوم ٿي نه ٿو سگهي. ليڪن قديم روايتن مان ائين معلوم ٿي سگهي ٿو ته هو 830ھ کان 840ھ جي وچ ڌاري وقت ۾ اوڏانهن لڏي ويل تا ڏسجن. مٽياريءَ ۾ گهڻو وقت رهڻ بعد جڏهن سندن اولاد گهڻو ٿيو ۽ وڌيا ويجهيا. تڏهن گذر جي تنگي، باهمي تعصب، گهرو جهڳڙن، رسم رواج جي خامين ۽ خرابين جي ڪري هنن مان ڪيترن مٽياري کي ڇڏي وڃي ٻاهر ٻين ڳوٺن ۾ پنهنجي سهولت خاطر رهڻ شروع ڪيو.

مٽياري جي رهائش جي دوران ۾ سيدن جو خاندان ڇئن مکيه قبيلن ۾ ورهائجي ويو.

(الف) جرار پوٽه : هي سيد جلال عرف جرار جو اولاد هئا. انهيءَ قبيلي چار مکيه درويش پيدا ڪيا. هن وقت مٽيارين جي شهر ۾ انهيءَ قبيلي جو ”ڄاموٽ“ سيد عالي شير آهي.

1.سيد شاھ رڪن الدين ﷫ : هي صاحب پير طريقت هو، ڪيس فيض مخدوم بلاول﷫ جي خليفي مخدوم ساهڙ (سوائي)لنجار کان مليو. شاھ رڪن الدين جو مقبرو مٽيارين جي شهر ۾ آهي، سندس وفات جي پوري تاريخ معلوم نه ٿي سگهي آهي، ليڪن معلوم ائين ٿئي ٿو ته 350ھ ۽ 380ھ جي وچ ڌاري وفات ڪئي تي ڏسجن.

مخدوم ساهڙ جو مقبرو انڙ پور استيشن جي پر ۾ ٽڪريءَ تي آهي.

2. سيد هاشم شاھ سخي ﷫ : هي صاحب سندس پڙڏاڏي سيد رڪن الدين ﷫ جو سلسلي وار فيض يافته هو. پاڻ 1100هجري 14ربيع الاول ۾ وفات ڪيائون، سندن مزار مٽيارين جي

شاهہ رکن الدين جي قبي جي پر ۾ آهي، جتي سال بسال متين تاريخ تي ميلو لڳندو آهي ۽ هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو زيارت جي لاءِ گڏ ٿيندا آهن.

سندن اولاد مان هن وقت مسند نشين پير حاجي بقادار شاهہ آهي. سخي هاشم شاهہ کيترن سيدن جو ڏاڏو پير آهي.

3. سيد شاهہ عبدالڪريم ﷫: هي صاحب متيارين جي شهر ۾ 944هجريءَ ۾ ڄائو ۽ وڏي ٿيڻ بعد اتان لڏي ٽنڊي محمد خان (گوني) تعلقي بلڙي جي ڳوٺ ۾ وڃي سڪونت پذير ٿيو. هن سيد عبدالقدوس ۽ شاهہ ابراهيم کان فيض طريقت حاصل ڪيو، جو صاحب قادري طريقي جو بزرگ هيو. سندن ملاقاتون مخدوم نوح ﷫ سان بہ گهڻيون ٿيون هيون ۽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ انهيءَ صحبت جو مٿس گهڻو اثر رهيو. هو صاحب ناميارو شاعر ٿي گذريو آهي. صبر ۽ ڪاند ۾ ڪافي شهرت حاصل ڪيائين، جنهن بابت ڪيئي قصا مشهور آهن. پاڻ 1030 هجريءَ ۾ بلڙيءَ ۾ وفات ڪيائون. سندن مقبرو بہ اتي ئي آهي. سندن وفات جي تاريخ 15 ذوالقعد تي سال بہ سال اتي ميلو لڳندو آهي. اتي هزارين معتقد زيارت لاءِ ايندا آهن، جتي ذڪر، سماع ۽ راڳ ٿيندو آهي. سندن درگاهہ جو مسند نشين هن وقت پير ميان غلام حيدر شاهہ صاحب آهي.

4. سيد شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ﷫ : جنهن جي حياتيءَ جو احوال مختصر طور هيٺ ڏنو ويندو ۽ جنهن جي پيغام جي تشريح لاءِ هي ڪتاب لکيو وڃي ٿو.

(ب) باقيل پوٽہ : هن قبيلي جا فرد سيد محمد باقر جي اولاد مان آهن. هن پاڙي مان ڪيترائي بزرگ ۽ عالم ٿي گذريا آهن. سيد شهمير شاهہ مشهور عالم ۽ صاحب شريعت بزرگ (جو مولوي محمد هاشم ٺٽويءَ جي گروهہ جو هو) بہ ان قبيلي مان هو. انهيءَ پاڙي جو ”ڄاموٽ“ هن وقت سيد مير ادل شاهہ ولد سيد حاجي محمد شاهہ ، آزاد خيال ۽ تمام وڏو زميندار آهي.

(ج) موسيٰ پوٽہ : جي پاڙي وارا سيد محمد موسيٰ شاهہ جي اولاد مان آهن. هن خاندان مان ڪيترائي وڏا زميندار ۽ با اثر شخص ٿي گذريا آهن. هن قبيلي جو وڏو سيد طبيب شاهہ مخدوم نوح ﷫ جي مکيہ خليفن مان هو ۽ اڃا تائين انهيءَ خاندان جو تعلق مخدوم هالن وارن سان اچي. هن وقت انهيءَ قبيلي جو ڄاموٽ، ذوالفقار علي شاهہ سيد محمد علي شاهہ هڪ با اثر سمجهدار ۽ زميندار آهي.

(د) معين پوٽہ : هن پاڙي وارا سيد مئيڏنہ شاهہ ولد سيد محمد جي اولاد مان آهن. سيد مئڏنہ شاهہ جنهن جي اولاد سعيد پور نالي ڳوٺ، گوني تعلقي ۾ ٻڌايو، جنهن

مان سيد محمد ڪامل شاهه مشهور ۽ معروف ٿي گذريو آهي ۽ ان جا پائٽيا اجا اتي رهن ٿا.

مئيڏنہ شاهه جي فرزند سيد احمد ڪي ٻيو پٽ سيد ڏٽيڏنہ شاهه هو جنهن جو فرزند سيد ابراهيم شاهه ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي سمي سنڌ جي حاڪم جي وزيراعظم دريا خان جو دوست هوءِ ان وقت چانگن جي بغاوت ڪي ختم ڪرڻ جي مهم ۾ هو شهيد ٿي ويو. سندس مزار خانوٽ تعلقي ڪوٽڙيءَ جي پر ۾ آهي. سيد ابراهيم شاهه ڪي ٻہ فرزند هئا، هڪ سيد بدرالدين شاهه هو جنهن جو پوٽو سيد حيدر ﷫ هڪ مشهور معروف سنڌ جو عالم، قرآني حافظ ۽ صاحب طريقت بزرگ هوهو مخدوم بلاول ﷫ جي خاص خليفن مان هڪ هو، جنهن مخدوم بلاول سان گڏ سمي گهراڻي جي سنڌي حاڪمن جي اقتدار ڪي لڏندڙ ڏسي شاهه بيگ ارغون جي مخالفت ۾ آخري ڪوشش ڪئي. سيد محمد ميران جونپوري جڏهن افغانستان ڏانهن سنڌ مان لنگهي وڃي رهيو هو ۽ پنهنجي مهدوي طريقي جي اشاعت ٻہ ڪندو ٿي ويو، تڏهن شاهه حيدر ﷫ جي طرفان ان جي ڪلي مخالفت ٿي، جنهن ۾ چوڻ ۾ اچي ٿو تہ مخدوم صاحب جي رسد جون ٻيڙيون ٻڏي ويون.

سيد صاحب ٺهيءَ تحريڪ ۾ سنڌي اقتدار لاءِ خطرو محسوس ڪيو هو ان ڪري ئي ان جي مخالفت ڪئي هئائون. سيد حيدرعلي ﷫ جي ڳوٺ ۾ 4 شعبان روز سومر 937هجري ۾ وفات ڪئي ۽ سندس مزار ٻہ اتي آهي جتي سال ٻہ سال انهيءَ تاريخ تي ميلو لڳندو آهي، جنهن ۾ آس پاس جا هزارين ماڻهو زيارت لاءِ اچي ختمي ۾ شريڪ ٿين ٿا. مسند جو هاڻوڪو جاءِ نشين هن ڪتاب جو لکندڙ آهي.

سيد ابراهيم شاهه جو ٻيو فرزند سيد ڏٽيڏنو شاهه هو، جنهن جي اولاد ڪي ڳاڙها سيد ڪري سڏيندا آهن. هنن جا پويان لڏي وڃي ڪوٽڙي ۾ وينا. جن منجهان سيد علي اڪبر شاهه معروف ٿي گذريو آهي. انهن مان سيد ڪَبير شاهه لس ٻيلي وارو مشهور شاعر ب پيدا ٿيو جنهن جي مزار اٿل جي ڳوٺ لس ٻيلي رياست ۾ آهي.

متي ذڪر ڪيل مختصر تاريخ متياري خاندان جي سيدن جي ناظرين جي واقفيت لاءِ تعارف طور پيش ڪئي ويئي آهي. شاهه عبداللطيف ٻہ انهيءَ خاندان جو فرد هو. هو صاحب سيد شاهه حبيب جو فرزند هو ۽ 1102هجريءَ مطابق 1689ع ۾ تعلقي هالا جي ڳوٺ ڀئي پور ۾ ڄائو. سندس ڄمڻ واري هنڌ پراڻي نصير واهه جي ڪپ تي لونگ فقير خيرپور رياست واري جي نهرايل مسجد اجا تائين موجود آهي.

شاهه صاحب شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جي فرزند شاه جمال جو پڙ پوٽو آهي. هن ابتدائي تعليم ۽ تربيت پنهنجي ڳوٺ ۾ وري جڏهن مڪاني ملان ۽ مولوي، پير ۽

فقير سندس علمي ۽ روحاني اڃ کي سيراب نہ ڪري سگھيا، تڏھن فقيري ويس ڪري سنڌ جي سير تي نڪري پيو ۽ جھنگ، جبل ، درياھ ، برپٽ، ٿر ۽ بر ڏوري جھاڳي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ گھميو، جنھن ڪري ھر طبقي جي ماڻھن سان ملڻ ۽ رھڻ جوموقعو مليس ۽ سندن حالات جذبات ۽ روايات مان پوري طرح واقف ٿي سگھيو. انھيءَ دوران ۾ سنڌ جي مکيہ عالمن، فقيرن، صوفين، جوڳين، بيراڳين جي صحبت بہ حاصل ڪيائين جن درويشن جي صحبت ۾ گذارڻ جوموقع مليس تن مان مکيہ ھيٺيان ھئا....

1.شاھ عنايت صوفي (شھيد) رحمة الله عليه :

سندس رھائش جھوڪ، تعلقو ميرپور بٺوري ۾ ھئي، سندس مقبرو بہ اتي آھي. پاڻ 1130ھجريءَ ۾ شھيد ڪيا ويا. سندن شھادت جي ڏينھن 17صفر تي ميلو لڳندو آھي، جتي ھزارھا ماڻھو زيارت لاءِ ايندا آھن، ھو وڏو باڪمال ۽ صاحب اثر بزرگ ھو، سندس مفصل احوال ٻئي فصل ۾ ايندو.

2.مخدوم محمد معين ٺٽوي رحمة الله عليه :

ھي بزرگ ٺٽي جي شھر جو رھاڪو، وڏو عالم ۽ درويش ھو. ھو شاھ ولي الله دھلويءَ جي مکيہ شاگردن مان ھڪ ھو. شاھ صاحب سان خاص دوستي ھئس. 1160ھجريءَ ۾ وفات ڪيائين.

3.شاھ عنايت الله رضوي رحمة الله عليه :

ھي صاحب نصرپور جي ڳوٺ ۾ رھندو ھو. سيد نصرالدين ولد سيد خيرالدين شاھ بکريءَ جي اولاد مان ھو.

شاھ صاحب جي زماني ۾ پير مرد ٿي چڪو ھو. سنڌيءَ ۾ عمدو شاعر ھو. سندس رسالو ڇپجي چڪو آھي. نصرپور ۾ سندس مزار آھي. سندس خاندان مان مصري شاھ سنڌ جو ناميارو شاعر ٿي گذريو آھي.

4.مخدوم محمدي رحمة الله عليه :

خيرپور رياست جي گھڙن جي ڳوٺ ۾ رھندو ھو. ھڪ وڏو ديندار درويش شخص ھو. 1171ھجريءَ ۾ وفات ڪيائين.

5.مخدوم محمد ھاشم ٺٽوي رحمة الله عليه :

هي ٺٽي جي شهر ۾ مشهور عالم ۽ شريعت جو پائبند ۽ پرهيزگار شخص هو. سندس فتوائون مشهور آهن. 1172هجريءَ ۾ وفات ڪيائين.

6.سيد شهمير شاهه رحمة الله عليه :

باقيل پوٽه مٽياري سيدن مان هڪ وڏو عالم ۽ شريعت جو پائبند شخص هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي مکيه شاگردن مان هو. شاهه صاحب جون ان سان گهڻيون ملاقاتون ٿينديون هيون.

7.مخدوم صابر ولهاري رحمة الله عليه :

انهيءَ وقت جي وڏن عالمن مان هڪ نقشبندي طريقي جو مرشد هو. سندس مقبرو تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ آهي.

8. مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو رحمة الله عليه :

هڪ وڏو اهل الله، نقشبندي طريقي جو مرشد ۽ عالم فاضل شخص هو. سندس مزار ڳوٺ لنواري تعلقي بدين ۾ آهي. پاڻ 1182هجريءَ ۾ وفات ڪيائون.

9.صاحبڏنو فقير فاروقي رحمة الله عليه :

خيرپور رياست جي درازن ڳوٺ ۾ رهندو هو، اتي ئي سندس مزار آهي. صوفي طريقي جو بزرگ هو. سنڌ جي مشهور معروف شاعر سچل فقير جو ڏاڏو هو. 1192هجريءَ ۾ وفات ڪيائين.

10.مخدوم دين محمد سيوهاڻي رحمة الله عليه :

سيوهڻ جي شهر جو هڪ وڏو عالم، صوفي ۽ سهروردي طريقي جو بزرگ هو. هي صاحب شرعي فيصلن جو ايڏو ماهر هو، جوميان نور محمد ڪلهوڙو به شرعي معاملن ۾ کانئن مشورو وٺندو هو.

11.سيد محمد بقا لڪياري رحمة الله عليه :

سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله عليه سندس فرزند هو، جو سيني راشدي سيدن جو ڏاڏو هو جنهن جا سنڌ ۾ لکها مريد ٿيا. پير پاڳارو ۽ جهنڊي وارو ان جي اولاد مان آهن. شاهه صاحب سان وات ويندي ملاقات ٿي هيس. نهايت سادي زندگي بسر ڪندو هو. سندس مزار قبرستان شيخ طيب ۾ آهي. 1192هجريءَ ۾ وفات ڪيائين.

12.مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رحمة الله عليه :

هي صاحب ڳوٺ گروهڙ تعلقو ڪپرو جو وينل هو. ذات جو مگريو هو. وڏو مجذوب، عالم، مناظري ۽ مباحثي جو ماهر هو. مخدوم محمد زمان لنواريءَ جي مکيه خليفن مان هو. نقشبندي طريقي جو هو. 1192هجري ۾ شهيد ٿيو.

13.مدن ڀڳت :

هي هڪ هندو درويش هو ۽ شاعر به هو. شاهه صاحب سان خاص رستو هوس. سندس شاهه صاحب سان رهاڻين ۽ ملاقاتن جا قصا گهڻا مشهور آهن. هو، سندس ڳوٺ جو وينل هو.سندس ڪجهه ڪلام سنڌ جا قديم هندو ڀڳت شاهه صاحب جي ڪلام سان گڏ ڳائيندا هئا.

ازانسواءِ شاهه صاحب ڪيترن ئي هندو فقيرن جي صحبت مان مستفيد ٿيو. جهڙوڪ، جوڳي، ويراڳي، آڌوتي، ڪاپڙي، سامي، سنياسي ۽ نانگا وغيره . ساڻن گڏجي پاڻ سندن مندرن ۽ تيرٿ ياترائن جا سير ڪيائين ۽ سندن متن، طريقن، سرمن ۽ رواجن مان بخوبي واقف ٿيو. غالباً متفرقا هندو ويدانيت جو خاص اڀياس ڪيائين. شاهه صاحب جي گڏ ڪيل ڪلام سان گڏ سندس رسالي ۾ ڪيترن ئي هندو فقيرن جا بيت بيراڳ هنديءَ جي سُر ۾ ڏنل آهن. انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته اهڙي قسم جا بيت ۽ ڪلام سندس مجلس ۾ عام طرح ڳايا ويندا ها، جنهن ڪري اهي شاهه صاحب جي ڪلام سان گڏجي ويا آهن.

شايد نوجوانيءَ ۾ سنڌ ۾ جدا جدا طرفن ۾ سير ڪيا هئائون. اتر طرف رياست بهاولپور مان لنگهي ملتان تائين ويل ٿو ڏسجي. هڪ دفعي شاهه عبدالڪريم جي قبي لاءِ اتان بيڙين رستي ڪاشيءَ جون سرون به آنديون هئائون. الهندي طرف ڏسجي ٿو ته لس بيلي ۾ هنگلاج ويل هو. ڏکڻ طرف سمنڊ جو ڪنارو ڏيئي ابراهيم حيدري، ريڙهي، ڪارو چاڻ، پوربندر ۽ ڪڇ ڀڄ جا ڪي حصا ڏٺل ٿا ڏسجنس. ابراهيم حيدري، ريڙهي، ڪارو چاڻ طرف شاهه عبدالڪريم ۽ سندس سلسلي جا مريد هئڻ انهيءَ ڳالهه جي ثابتي ڏين ٿا. ڪڇ رياستن جي رهاڪن جي رسمن، رواجن ۽ قديم روايتن ڪي رسالي ۾ بيان ڪيو ويو آهي. جنهن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته ڪيس ان ملڪ جو به چڱو اڀياس آهي. سُر سريراڳ ۽ سامونڊيءَ مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته شايد سمنڊ جي ڪناري واري ملڪن ۽ ماڻهن سان به ڪجهه وقت گذاريو اٿس.

شاهه صاحب ڪانياواڙ جي علائقي ۾ به ويل ٿو ڏسجي. جهونا ڳڙهه جي سير وقت راءِ ڏياچ ۽ بيجل چارڻ جو حال احوال معلوم ڪري انهيءَ ڪي پنهنجي ڪلام ۾ آندو اٿس جو جڻ ته اتان ويهي ڪلام پيو چوي. شاهه صاحب ڪي جيسلمير سان به دلچسپي رهي آهي جو چوي ٿو ته :

جيسلمير ائين جس، جي الله ڪارڻ لنديون.

شڪارپور جي طرف نوشهري، ابڙي ۽ ترائي ابڙي جي پاسي ۾ ويل آهي جو اتي شاهه صاحب جا اوتارا آهن. چوڻ ۾ اچي ٿو ته شاهه صاحب اتي اچي رهيو هو.

درياهه جي پير ۾ رهڻ ڪري مينهن، ڪانهن، درياهه جي ڪنن ۽ بيتن جو ذڪر سهڻيءَ جي سُر ۾ چڱي طرح بيان ڪري سگهيو آهي. زندگيءَ جو اول حصو سير سف، ملاقاتن ۽ صحبتن ۾ گذارڻ ڪري هن ملڪ جي ماڻهن جي حالات کان پوري طرح واقفيت حاصل ڪئي. سنڌين جي خانه بدوش زندگي، دهقاني عادتن ۽ سادگيءَ جو مٿس خاصو اثر ٿو ڏسجي. سنڌ جي زميندار، مولوين، پيرن ۽ حاڪمن جي صحبت مان خوش نه ٿيڻ ڪري هن گهڻو ڪير عوام سان لاڳاپو ۽ تعلق رکيو. تصوف جي علم جو مٿس گهڻو اثر پيو. حياتيءَ جا آخري ڏينهن، ڏهاڪو کن سال هو ڀٽ تي آستان ناهي وينو ۽ پنهنجي صحبتين ۽ فقيرن سان گڏ پنهنجي حاصل ٿيل معلومات مطابق زندگي گذارڻ لڳو. انهيءَ وچ ۾ ڪافي ڪلام چئي چڪو هو. سو پنهنجي مجلس ۾ راڳ جي صورت ۾ چوائڻ شروع ڪيائين. راڳ سرود سان ڳائڻ جو، مذهبي مخالف هوندي به دستور وڌائين. چوڻ ۾ اچي ٿو ته اول سنڌس ڪلام به سنڌ جي ٻين بزرگن جي طرز تي ڳايو ويندو هو جو ڏوهيڙن ۽ لوڙائو جو نمونو هو. مخدوم نوح ﷺ، غوث بهاوالحق ﷺ ، پير پنو وغيره درويشن جا ڪلام ڪم و بيش انهيءَ طريقي تي ڳايا ويندا ها. سنڌ ۾ بيت، وايون ۽ گيت، ڻڙ، دلي،يڪتاري يا دهل تي ڳايا ويندا هئا يا سماع ۾ چيا ويندا هئا. ليڪن شاهه صاحب وٽ دهليءَ جي ٻن گوين اٽل فقير ۽ چنچل فقير نالي اچڻ بعد سندس راڳ هندوستاني طريقي راڳ مطابق پهريون دفعو تنبوري تي ڳائڻ جو رواج پيو.

شاهه صاحب کان اڳ ۾ ڪيترائي شاعر سنڌ ۾ ٿي گذريا آهن ۽ پوءِ به گهڻا ٿيا آهن پر شاهه صاحب پنهنجو مٽ پاڻ آهي. سندس مرتبو دنيا جي مکيه شاعرن سان شمار ڪري سگهجي ٿو. جهڙي طرح امراءُالقيس، قبل اسلام عرب جو وڏو قومي شاعر هو ۽ فردوسي ايرانين جو، ۽ شيڪسپيئر انگلنڊ جو، اهڙي طرح شاهه کي بجا طور تي سنڌ جو قومي شاعر سڏي سگهجي ٿو. چو ته شاهه صاحب کي سنڌ جي شاعرن ۾ خاص فوقيت حاصل آهي.

هي جو چوڻ ۾ اچي ٿو ته شاهه صاحب اڻ پڙهيل هو سو پوريءَ طرح صحيح نه آهي چوڻ ۾ اچي ٿو ته هو سفر ۽ حضر ۾ هميشه پاڻ سان گڏ قرآن شريف، مثنوي مولانا روم ۽ شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو رسالو رکندو هو. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ان وقت جي علم مان چڱيءَ ريت واقف هو. البت سنديافته عالم نه هئڻ ڪري هن کي علمي

ماهرن ۾ شمار نہ ٿو ڪري سگهجي. سندس ڪلام ۾ خيالات مان سندس مختلف ذريعن سان حاصل ڪيل معلومات جو پتو پئجي سگهي ٿو. سندس وفات بہ عين جذب جي حالت ۾ ٿي. چيو وڃي ٿو تہ هڪ دفعو وٽن راڳ ٿي رهيو هو. جڏهن مجلس متي، تڏهن متس اچي جذب ۽ وجد طاري ٿيو. عين انهيءَ وقت سندس روح پرواز ڪري راهه رباني ورتي. سندس انتقال جي تاريخ 14صفر 1165هجري بمطابق 1752ع آهي. سندس مزار ڀٽ جي ڳوٺ ۾هالن جي شهر کان 4ڪلوميٽر پري اوير ۾ آهي. سندس مقبرو غلام شاهه ڪلهوڙي نهرايو. ڪانئن پوءِ سندن پائٽي جو پُٽ سيد جمال، سجاده نشين، ٿيو، اول ۾ گاديءَ تي تڪرار هو، پر آخر ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي فيصلي مطابق سيد جمال، سجاده نشين ٿيو. هن وقت سندس اولاد مان غلام شبير شاهه ولد سيد پير شاهه ڏنو شاهه سجاده نشين آهي. پير شاهه ڏنو شاهه فقيرتن ۾ درويش صفت بزرگ هو. سندس درگاهه تي هر جمع رات تي راڳ ٿيندو آهي ۽ هر سال تاريخ 14،15صفر جي ميلو لڳندو آهي. سندس سلسلہ طريقت جا مريد ۽ معتقد سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل آهن.

فصل ٻيون

شاھ صاحب جو زمانو ۽ ان وقت جو ماحول

شاھ صاحب ٻارھين صدي ھجريءَ جي اول ۽ سترھين صدي عيسويءَ جي آخر ۾ پيدا ٿيو. سندن ماحول ۽ ان وقت جي ملڪي حالتن کي پوريءَ طرح سمجھڻ لاءِ اھو ضروري آھي، تہ ان زماني کان اڳ وارين ٻن صدين اندر، سنڌ ۽ ان جي آس پاس ۾ جيڪي ٿي گذريو آھي ان جي حالتن کان واقف ٿجي. انھيءَ لاءِ شاھ صاحب جي نظريہ زندگيءَ تي جن واقعن ۽ حالتن اثر ڪيو، تن جو پس منظر پوريءَ طرح معلوم ٿي سگھي ٿو، تنھنڪري آئون ھن فصل ۾ ھينين حقيقتن تي روشني وجھڻ جي ڪوشش ڪندس.

1. انھيءَ زماني ۾ سنڌ جي اندروني سياسي حالت.
2. انھيءَ وقت ڌاري سنڌ کان ٻاھر جا سياسي حالات ۽ ان جو سنڌ جي مڪاني حالت تي اثر.
3. سنڌ جي اندر يا ٻاھر، ان وقت جي سياسي يا مذھبي نظرين جو سنڌي زندگيءَ تي اثر.
4. جن بزرگن سان شاھ صاحب مليو ۽ جن جي پوئلڳن سان صحبتون ڪيائين انھن جي حالات ۽ طريقن جو مختصر احوال.

آءٌ سمجھان ٿو تہ انھن حقيقتن معلوم ڪرڻ بعد پڙھندڙن کي شاھ صاحب جي قومي پيغام، فلسفہ حيات ۽ مذھبي رجحانات جو سولائيءَ سان پتو پئجي سگھندو.

1. انھيءَ زماني ۾ سنڌ جي اندروني سياسي حالت.

ڏھين صدي ھجريءَ جي شرعات مطابق 15 صدي عيسويءَ ۾ سنڌ اندر ’سمن‘ (خالص سنڌي خاندان) جي حڪومت ھئي ۽ ان وقت جو حڪمران ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو ھو. جيڪو وڏو عالم، پرھيزگار ۽ وڏو عادل حڪمران ھو. سندس ڏينھن ۾ سنڌ ٻاھرين اثر کان گھڻو ڪري آزاد ھئي. ھن صاحب جي ڏينھن ۾ ٺٽي شھر جي نئين سر تعمير ٿي. جتي ٿوري وقت اندر دور دراز ملڪن کان وڏا عالم، شاعر، درويش ۽ ھنرن جا ماھر اچي ويا. جنھن ڪري ٺٽي جو شھر ستت ئي تھذيب ۽ تمدن جو مرڪز ٿي پيو. ٺٽي کان سواءِ ان وقت سنڌ اندر نصرپور، مٽياري، دربيلو، بکر، روھڙي، پاٽ،باغبان، سيوھڻ ۽ سن جا شھر پڻ تمدني ۽ تجارتي مرڪز ھئا.

سنڌ ان وقت دهليءَ جي مرڪزي تسلط کان مس جان ڇڏائي، مڪاني خودمختياري حاصل ڪري پنهنجي پيرن تي بيهڻ جي لائق ٿي هئي، انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي عالمن ۽ درويشن ۾ نظرين جي نقطء نگاهه کان ٻه مکيہ گروهه ٿي پيا.

پهريون گروهه:

هي سنڌي تهذيب، سياسي اقتدار ۽ اندروني خودمختياري ۽ ترقيءَ جو قائل هو. انهيءَ گروهه جو مدارلمهام مخدوم بلاول ﷫ هو، جو سمي قوم جي شاهي گهراڻي جو فرد هو. سندس ٻه مکيہ رفيق خليفه سيد حيدر علي ﷫ سن وارو ۽ مخدوم ساهڙ لنجار (جنهن جو مقبرو انڙ پور جي مٿان آهي.) هئا. انهن بزرگن جو موجوده دادو،سيوهڻ، ڪوٽڙي تعلقن جي جبلن ۽ درياهه جي ڪنڌيءَ وارن رهاڪن تي گهڻو اثر هو. هن گروهه کي ڄام نندي جي وزير ميان دريا خان (جنهن کي مبارڪ خان به ڪري سڏيندا هئا) جي سرپرستي نصيب ٿي.

ٻيو گروهه :

هي وطني ۽ نسلي بنيادن تي قومي تسلط ۽ سياسي اقتدار کي ختم ڪري اسلامي غلبو قائم ڪرڻ جو قائل هو. انهيءَ گروهه جو اڳواڻ ٺٽي شهر جو مکيہ عالم قاضي قاضن هو، جو پوءِ شاهه بيگ ارغون جي ڏينهن ۾ بکر جو قاضي مقرر ٿيو. هو مخدوم محمد ميران جونپوريءَ جي مهدوي فرقي جو پوئلڳ هيو. مخدوم صاحب افغانستان وڃڻ کان اڳ 913هجري يا 910هجريءَ ڌاري سنڌ ۾ آيو ۽ انهيءَ وقت ڪيترن ئي عالم ۽ اميرن تي سندس تعليم جو اثر پيل هو. شاهه بيگ ارغون به سندس پوئلڳن مان هو. سنڌ جي حاڪم، ڄام نندي جي دربار ۾ به ڏسجڻ ۾ اچي ٿو ته ڪن اميرن جي ان تحريڪ سان همدردي هئي. پانئجي ٿو ته نظرين جي انهيءَ اختلاف ڄام نندي جي درٻارين ۾ اندروني اختلاف پيدا ڪري ڇڏيا ها ۽ هڪ گروهه دولهه د ريا خان جي پاليسي ڪري سندس برخلاف ٿي پيو.
جيسيتائين ڄام نندو حيات هو، تيسيتائين ٻهرئين نظريي وارن جو دور دوره هو، ليڪن سن 914هجريءَ ۾ ڄام صاحب جي وفات ڪري حالتون بدلجڻ لڳيون. انهيءَ وقت ڌاري افغانستان ۾ مغلن جي قبيلن ۾ طاقت حاصل ڪرڻ لاءَ خانہ جنگيون ٿيون ۽ امير ذوالنون جي پٽ شاهه بيگ ارغون کي مرزا بابر آهستي آهستي ڪير ڪابل ۽ قنڌار جي تسلط کان نيڪالي ڏئي ڇڏي، جنهن ڪري ان کي پنهنجي لاءِ ڪو نئون ملڪ تاڙڻو پيو. انهيءَ وقت سنڌ ۾ ڄام نندي جي وفات بعد سندس پٽ ڄام فيروز حڪمران هو. سندس وڏي ياءُ جي پٽ ڄام صلاح الدين سندس برخلاف حڪومت لاءِ دعويداري شروع ڪئي، ٻئي طرف درٻاري سازشن ۽ سندس سياسي غلطين حڪومت کي ڪافي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو.سنڌ جي گهڻن حصن ۾ مڪاني حاڪم خودسري ڏيکارڻ لڳا. ڄام فيروز کي افغاني گهرائي پنهنجي دربار ۾ امير ڪري رکيا هئا. جن مڪاني حڪومت جي ڪمزوريءَ بابت شاهه

بيگ ارغون کي اطلاع ڏيئي خواهش ظاهر ڪئي تہ جيڪڏهن هو ان طرف ڪاهہ ڪندو تہ حالتون گھڻو سازگار هئس. ان تي هن بہ دفعا پنهنجي پائرن، مرزا ابومحمد ۽ سلطان محمد جي سرڪردگيءَ ۾ سنڌ تي فوجون چاڙهي موڪليون پر دريا خان جي همت ۽ بهادريءَ سان ٻئي دفعا ڪين شڪستون نصيب ٿيون ۽ مرزا شاهہ بيگ ارغون جا ٻئي پائر انهن جنگين ۾ مارجي ويا.

ان تي مڪاني مخالف گروهہ وارن محسوس ڪيو تہ، جيسيتائين درياهہ خان حڪومت ۾ اقتدار رکي ٿو، ان وقت تائين سندن مرادون برثواب ٿي ڪين سگھنديون. جنهن ڪري هنن اهڙي طرح سازشون شروع ڪري ڏنيون جو ڄام فيروز ۽ درياهہ خان ۾ اختلاف پيدا ٿي پيو ۽ درياهہ خان ڪک ٿي وزارت تان استعيفيٰ ڏيئي پنهنجي جاگير ڪاهان ۾ گوشہ نشين ٿي زندگي گذارڻ لڳو. ان ڪان پوءِ تہ حالتون ويتر خراب ٿي پيون. مرزا شاهہ بيگ پئي وجهہ ڳولهيا سو اها حالت ڏسي سنڌ تي سن 922هجريءَ ۾ ڪاهي آيو ۽ سيوهڻ تائين ملڪ فتح ڪري وري موٽي ويو. ڪجھ وقت گذرڻ بعد 926هجريءَ ۾ وري هو ڪاهي آيو. ڄام فيروز جڏهن اهي حالتون ڏٺيون تڏهن درياهہ خان جي مدد طلب ڪيائين پر هاڻي حالتون درياهہ خان جي وس ڪان ٻاهر ۽ تمام خراب ٿي ويون هيون تنهن هوندي بہ درياهہ خان سنڌ کي ٻاهرين تسلط ڪان بچائڻ خاطر ڄام فيروز جي طرفان سنڌي لشڪر وٺي شاهہ بيگ جي فوج جي مقابلي لاءِ نڪتو، ٺٽي جي ٻاهرين ساموئي وٽ سخت لڙائي لڳي جنهن ۾ درياهہ خان نهايت بهادريءَ سان مقابلو ڪيو تان جو پاڻ وڙهندي وڙهندي ميدان جنگ ۾ شهيد ٿيو. پويان ڄام فيروز ۾ اڳيئي لچڻ ڪونہ هيو، سو ٺٽو ڇڏي پئي ڀڳو ۽ وڃي پير پٺي جي درگاهہ ۾ لڪو.

شاهہ بيگ آسانيءَ سان اچي سنڌ جي پايہ تخت ٺٽي تي قبضو ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح سڄي سنڌ مرزا شاهہ بيگ ارغون جي تسلط هيٺ آئي.

مرزا صاحب قاضي قاضن، پنهنجي مرشد پائي ۽ طرفدار جي سفارش تي گھڻن ماڻهن کي امن ڏنو ۽ آخر ۾ قاضي قاضن کي بکر جو قاضي مقرر ڪري نوازيائين.

ان ڪان وٺي سنڌ تي مخدوم محمد ميران جونپوريءَ جي نظريہ سياست جي مجيندڙ جو تسلط قائم ٿي ويو ۽ سنڌ جي قومي سياست جي حامين کي آهستي آهستي ختم ڪيو ويو. درياهہ خان ٺٽي جي لڙائي ۾ شهيد ٿي چڪو هو ان ڪان پوءِ سندس بہ پٽ بہ باغبان جي پر واريءَ لڙائيءَ ۾ مارجي ويا.

مخدوم بلاول، جنهن جي اخلاقي همدردي ان تحريڪ سان هئي، ان کي ڪنهن بهاني تي سرڪاري طرفدار مولوين ڪان فتويٰ وٺي گهاڻي ۾ پيڙائي شهيد ڪيو ويو. سيد حيدر تي سخت نظرداري ڪرڻ لاءِ ارغون گهراڻي وارن پنهنجي چانوٽي ڪٽي سن

جي شهر ۾ رکي. اها نظرداري ان وقت تائين هلي آئي، تان جو سيد حيدر علي ﷫ تاريخ 4شعبان 937هجريءَ تي وفات ڪئي.

سنڌي قوميت جي بانيڪارن جي ڪمزور ٿيڻ جي ڪري سنڌ ڌارين جي سياسي ۽ ذهني اقتدار هيٺ آئي، اهو سلسلو قريبن ستر ورهه هليو. ان بعد سن 1000 هجري مطابق 5191ع ۾ نواب خان خانان اڪبر بادشاهه جي حڪم موجب اچي سنڌ کي فتح ڪري دهليءَ جي مغل حڪومت سان ملائي ڇڏيو. ان وقت کان وٺي شاهه جهان بادشاهه جي وچ حڪومت تائين سڄي سنڌ دهليءَ جي مقرر ڪيل نوابن جي هٿ هيٺ رهي. 1641ع کان وٺي 1651ع تائين ته سنڌ ۽ ملتان جي گورنر خود اورنگزيب پاڻ رهيو.

انهيءَ وقت ميان آدم شاهه ڪلهوڙو، جو پيري مريد هلائيندو هو، مڪاني طرح طاقت وٺڻ لڳو. هو به مخدوم محمد ميان جونپوري جي اصولن جو پوئلڳ هو. هن 1068هجري بمطابق 1558ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس جاءِ نشين ميان نصير محمد ڪلهوڙو ٿيو. سنڌ اگرچه دهليءَ جي بادشاهن جي قبضي هيٺ رهي ليڪن مڪاني اختيارن ۾ سڌ جي ڳچ ڀاڱي تي ميان نصير محمد پنهنجي طاقت گهٽي قدر وڌائي، جا آهستي آهستي وڌندي رهي تان جو ميان يار محمد ڪلهوڙي کي دهليءَ طرفان خدايار خان جو لقب مليو ۽ ڪانئس پوءِ سندس پٽ ميان نور محمد کي به ساڳيو خطاب مليو ۽ بعد ۾ ۾محمد شاهه جي آخري ڏينهن ۾ ڪيس دهليءَ جي حڪومت طرفان سال 1722ع ۾ باضابط نواب مقرر ڪيو ويو. جنهن بعد سنڌ رڳو نالي خاطر دهليءَ جي زيردست رهي. ميان نورمحمد جي انتقال بعد سندس جاءِ نشين ميان غلام شاهه ڪلهوڙي، انهيءَ قسم جو ٿورو گهڻو تعلق به دهليءَ سان ختم ڪري. پاڻ کي ۽ پنهنجي ملڪ کي، مڪمل طرح آزاد ڪري ڇڏيو. سندس تخت نشينيءَ جو سال 1168هجري بمطابق 1755ع آهي. اهوئي سال سنڌ جي ازاديءَ جو پهريون سال ٿيو.

ڪلهوڙن جي خاندان بعد ٽالپر گهراڻو سال 1158هجري بمطابق 1772ع ۾ مسند تي حڪمران ٿيو. انهيءَ گهراڻي جي دور ۾ به سنڌ غيرن جي دخل، قبضي ۽ تسلط کان آزاد رهي.

مخدوم بلاول ﷫ واري سنڌ جي قومي تحريڪ کان پوءِ، سنڌ اڪثر بزرڪن سياسي ڳالهين کان گوشو اختيار ڪري پنهنجي اندر اجارڻ ۽ اخلاقي اصلاح طرف توجهه ڏنو. مخدوم نوح ﷫ شاهه عبدالڪريم ﷫ سيد رڪن الدين، سخي هاشم شاهه وغيره، انهيءَ پاليسيءَ تي هليا، ليڪن شاهه صاحب جي ابتدا کان ، وري نئون دور شروع ٿيو، جيئن مخدوم عبدالرحمان گهڙن وارو. شاهه عنايت صوفي سياسي اختلافن ڪري شهيد ڪرايا ويا هئا.

2. سنڌ کان ٻاهر جا سياسي، مذهبي رجحانات ۽ حالات ۽ انهن جو سنڌي زندگيءَ تي اثر.

ڏهين صدي هجريءَ مطابق 15 صدي عيسوي جي اوائل ۾ دهليءَ تي لوڌي گهراڻي جو راڄ هو. ان جي بادشاهه ابراهيم شاهه لوڌي جي ڪمزوريءَ ڪري، سندس ڪن اميرن پنجاب جي حاڪم دولت خان سان صلاح ڪري، مرزا بابر کي (جو سلطان تيمورلنگ جي ڇهين پيڙهيءَ مان هو) هندوستان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ سڏايو. جنهن لڙايون لڙي 1526ع سال ۾ دهليءَ تي قبضو ڪري مغل سلطنت جو پايو وڌو.

1530ع ۾ وفات ڪرڻ بعد سندس پٽ همايون جاءِ نشين ٿيو، پر اهو گهڻو وقت حڪومت سنڀالي نه سگهيو، ۽ پٺاڻ گهراڻي جي بادشاهه شير شاهه سوريءَ کيس شڪست ڏيئي، دهليءَ مان 1540ع ۾ ڪڍي ڇڏيو. 55 سالن ڪانپوءِ هن ايران جي بادشاهه جي مدد سان وري هندوستان جي حڪومت هٿ ڪئي ۽ هڪ سال جي حڪمرانيءَ بعد وفات ڪيائين. ان کان پوءِ سندس فرزند اڪبر چوڏهن ورهين جي ڄمار ۾ 1556ع ۾ حڪومت شروع ڪئي.

اڪبر گهڻي تجربي ۽ مکيه صلاحڪارن جي مشورن بعد هن راءِ تي پهتو ته، هندوستان جيڏي، برصغير جي حڪومت صرف زور زبردستيءَ سان گهڻي عرصي تائين هلائي ڪانه سگهبي. انڪري ضرورت ان ڳالهه جي هئي ته ڪنهن نظرئي جي بنياد تي، آئين ناهي حڪومت هلائي وڃي. انهيءَ خيال سان هن پنهنجي صلاحڪارن جي مشوري سان حڪومت لاءِ هڪ پاليسي ۽ پروگرام مقرر ڪيو، جنهن جا مکيه جزا هيٺيان هئا:

1. برصغير هندوستان جي مختلف مذهب رکندڙ باشندن ۾ يڪجهتي ۽ اتحاد آڻڻ جي لاءِ، اهو امر ضروري هو ته، اتي جي رهاڪن جي مذهبي اختلافن کي دور ڪري، ڪين متحد اصولي بنيادن تي ڪين گڏ ڪجي.

2. اهڙيءَ طرح ڪين متحد قوم بڻائي، ڪاروبارِ حڪومت ۾ شامل ڪري، گڏيل جوابداريءَ سان ملڪي ڪم هلائجي.

3. حڪومت جي هلائڻ جي لاءِ هڪ عوام پسند آئين جو هئڻ ضروري آهي.

4. هندوستان جي حڪومت جي خارجي پاليسي مذهبي خواه سياسي ڳالهين ۾ بيروني اثرن کان آزاد رکجي.

اها ڳالهه ظاهر هئي ته هندوستان ۾ جتي 30 يا 35 ڪروڙ ماڻهو رهندڙ هجن، اتي ٻه ٽي ڪروڙ مسلمان، سي به ذاتي تعصبن ۽ خود مطلبين ۾ ورهايل، گهڻي وقت تائين، فقط طاقت جي زور تي غير مسلم رعيت جي رضامندي کان سواءِ، حڪومت هلائي ڪين سگهندا. تنهن ڪري حالتن جي تقاضا اها هئي ته، پائدار حڪومت بنائڻ جي لاءِ، هڪ اهڙي پاليسي اپنائڻ گهربي هئي، جنهن ۾ هندو مسلم گڏجي باهمي مشوري سان حڪومت هلائن، تجربي اڪبر کي محسوس ڪرايو ته انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ ۾ وڏي رنڊڪ جهڙي ڳالهه، مختلف مذهبن جا اختلاف هئا. تنهنڪري هو انهن اختلافن کي دور ڪري ڪن بنيادي اصولن تي هندوستان جي باشندن کي آڻڻ واسطي طريقا سوچڻ لڳو. انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ چشتي طريقي جي بزرگن (جي مسئلهء وحدت الوجود ـ همه اوست جا قائل هئڻ ڪري، مذهبي تعصب کان آزاد هئا) ۽ ملا مبارڪ سنڌي ۽ ان جي ٻن فرزندن ابولفضل ۽ فيضي کان گهڻي مدد ۽ رهبري ملي. انهيءَ مقصد خاطر هن هندوستان جي مکيه مذهبن جا قابل عالم پاڻ وٽ گهرائي، هندوستان ۾ هڪ خيال ۽ هڪ عقيدي جي مسئلي تي غور ۽ فڪر ڪرڻ لاءِ ڪنو ڪيو. سندس دربار ۾ مسلمان، عيسائي، هندو ۽ پارسي مذهبن جا عالم، پادري، پنڊت ۽ مريد اچي گڏ ٿيا. جن جي مشوري بعد هڪ گڏيل خيالن جو مذهب ايجاد ڪيو ويو، جنهن تي ”دين الاهي“ نالو رکيو ويو، ۽ آهستي آهستي ڪري انهيءَ جي تبليغ شروع ڪئي وئي. انهن سيني ڳالهين مان سندن مقصد اتحاد هند هو. انهيءَ مطابق بادشاهه جي روحاني پيشوا جي عقيدي کي جاري ڪرڻو پين. انهيءَ تجويز پٺاندڙ هندوستان جي سيني رهاڪن کي هڪ پڪي قومي شيرازي ۾ آڻڻ جو مقصد هو. ان ڪري ملڪ جي حڪومت جي ڪاروبار ۾ بناتميز، مذهب ۽ عقيدي جي ، هر هڪ باشندي کي، شريڪ ڪرڻ جو اصول مقرر ڪيو ويو. جنهنڪري ڪيترائي هندو، وزير يا گورنر جهڙن اعلىٰ عهدن تي مقرر ڪيا ويا. هندن سان سڳا بندي (بنا ڪنهن مذهب جي بدلائڻ جي) جو رواج عام پيو. حڪومت جو ڪاروبار بجاءِ اسلامي شريعت جي، ”آئين اڪبري“ مطابق هلائڻ شروع ڪيو ويو. اهڙي طرح سان خود مسلمان جي مذهبي معاملن ۾ پاڻ کي، عراق ۽ بخارا جي اثر کان آزاد ڪري، مذهبي رهبري جو مرڪز هندوستان جي اندر قائم ڪيو ويو. بادشاهه جي رهبريءَ هيٺ، انهيءَ تجويز جو لازمي نتيجو اهو نڪتو ته، اسلام جي بنيادي اصولن طرف توجهه گهٽو ڏنو ويو ۽ ان جي فروعاتي مسئلن طرف گهٽ توجهه ٿيڻ لڳو. ڪيترن مسلمان عالمن کي خوف پيدا ٿيڻ لڳو ته، ان پاليسيءَ ڪري اسلام، دين منظم جي حيثيت وڃائي ويهندو. ازانسواءِ عالمن جو هڪ گروهه، جو گهڻي وقت کان اڳين مسلمان حاڪمن يا خود مغلن جي حڪومت ۾، ملڪي ڪاروبار جو روح روان ۽ عدالتي کاتي جو مکيه هلائيندڙ هو، سو پاڻ سان هندن کي، (جن کي هن وقت تائين رعيت سمجهندا هئا) شريڪ ٿيندو ڏسي، پڻ ناراض ٿيو. اگرچ ظاهر ۾ هو، مٿان مقرر ٿيل پاليسي مطابق ڪم هلائيندا هريا، ليڪن انهن بنهي گروهن پنهنجي وڃايل اقتدار کي وري حاصل ڪرڻ لاءِ، حڪومت جي انهيءَ پاليسيءَ جي برخلاف سازش شروع ڪئي ۽ پروپئگنڊا ڪرڻ لڳا. جنهن جا مکيه جزا هيٺيان هئا:

1. اڪبر بادشاھ جي دين الاھي واري تحريڪ هندوستانين جي متحده قوميت لاءِ ڪوشش سبب شريعت اسلام جي ڪمزور ٿيڻ جو امڪان هو، ۽ انهيءَ ڪري مسلمانن جي جداگانہ هستي ختم ٿيڻ جو انديشو هو.

2. غير مسلمانن کي حڪومتي ڪاروبار ۾ شريڪ ڪرڻ ڪري منجهن برابري ۽ همسريءَ جو معدو پيدا ٿيندو ۽ مسلمانن جو اثر ۽ رعب مٿان لهي ويندو ۽ غير مسلمانن جو حوصلو وڌي ويندو.

3. اسلام کان سواءِ ٻين مذهبن جي سچ تي هئڻ کي تسليم ڪرڻ اسلام جي ترقي ۽ واڌاري ۾ رڪاوٽ وجهندو. انڪري اسلامي جي دين مڪمل ۽ آخري هئڻ جي دعوىٰ ٽٽي پوندي

4. خدائي آئين(قرآن) ۽ دستور سنت جي هوندي، ڪنهن قومي آئين کي لاڳو ڪرڻ اسلامي جي ديني نظام قائم ڪرڻ جي برخلاف آهي.

انهن ٻنهي گروهن جي باوجود اڪبر ۽ جهانگير جي دور حڪومت ۾ گهڻو ڪجھ ٿي سگهيو. مگر آهستي آهستي انهن مذهبي مهندارن ۽ مسلم امير طبقي جي ڪوشش هٽي وجي هنڌ ڪيو، ۽ خود مغلن جي شاهي گهراڻي ۾ بہ گروھ ٿي پيا.

شريعتي نظام جي طرفدارن جڏهن ڏٺو، تہ چشتي طريقي واري مسئلي وحدت الوجود سندن سياسي اقتدار ۽ اثر کي هڪ طرف ڪمزور ڪري ڇڏيو هو، تہ ٻئي طرف ماڻهن کان شرعي احڪامن جي پابندي، ۽ دين دستورن جا اثري گهٽ ٿيڻ لڳا هئا. جنهن ڪري سندن غلبي اسلام ۽ شرعي حڪومت جا خواب بنا تعبير جي رهجي ٿي ويا، سي فڪر ڪرڻ لڳا تہ وحدت الوجود جي مقابلي ۾، ڪو موزون فلسفو هٿ اچين تہ انهيءَ تي پنهنجي تجويزن ۽ پاليسيءَ جو بنياد رکي، پنهنجن ارادن ۾ ڪامياب ٿي سگهن. باالاخر اڪبر بادشاھ جي حڪومت جي پڇاڙيءَ ڏاري دهليءَ ۾ هڪ وڏو عالم، صاحب شريعت ۽ تقوىٰ جو بزرگ پيدا ٿيو. جنهن جو نالو خواجہ باالله هو. ۽ هو نقشبندي طريقي جو مرشد هو. دهليءَ جي اميرن ۽ علماءِ دين هن جي تقوىٰ ۽ تقدس جي شهرت جو فائدو وٺي هن جي چوڌاري گڏ ٿي پنهنجي تجويزن کي مڪمل ڪرڻ تي گهريو.انهيءَ وقت هن صاحب جي خدمت ۾ هڪ نوجوان احمد فاروقي حاضر ٿي، سندس مان فيضياب ٿيو. هن جي اچڻ کي غنيمت سمجهي، مٿين گهروھ انهيءَ طرف پنهنجو توجهہ ڪيو. اهو صاحب ٿوري وقت ۾ ترقي ڪري امام رباني مجدد الف ثاني جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ انهيءَ سان احياءِالدين (دين کي وري اوج تي آڻڻ) جون اميدون وابستہ ڪيون ويون. هن صاحب مسعلا وحدت الوجود جي مقابلي ۾ وحدت الشهود جي نظرئي کي پيش ڪري شريعت

اسلام کي ضعف ۽ خاتمي کان بچائڻ جي ڪوشش ڪئي. امام رباني جي طريقہ ڪار ۽ نظرئي مان جهانگير بادشاھ کي سندن طريقہ حڪومت ۽ پاليسيءَ جي برخلافيءَ جا ڪي شڪ پيدا ٿيا، جنهن ڪري ڪيس بہ سال ڪن نظر بند رکيائين، ليڪن آخر ۾ آزاد ڪيائينس.

شاهجهان جو سمورو توجهہ ملڪ جي اڏاوت ۽ سينگار تي صرف پئي ٿيو جنهن ڪري هو ملڪ ۾ پيدا ٿيل سياسي اختلافن طرف گهڻو ڌيان نہ ڏئي سگهيو. نتيجو اهو نڪتو تہ سندس پٽن ۾ بہ راين جا خيال پيدا ٿي پيا ۽ ساري دربار ۽ امير طبقو انهن گروهن ۾ ورهائجي ويا. شهزادو دارا شڪوه حضرت چشتي، ميان مير سنڌي بزرگ سرمد شهيد ۽ هندو يوگين جي صحبت ۽ اثر ڪري مسئلہء وحدت الوجود جو پئلڳ ٿي پيو. تنهنڪري اڪبر سياست قائم ڪرڻ جو حامي هو. ٻئي طرف وري شهزادو اورنگزيب مسئلہ وحدت الشهود جي پيروي ۾ علماءِ دين ۽ مسلمان اميرن جي ڪثرت جي سياسي نظرئي جو حامي بڻجي پيو. انهيءَ نظرئي سياست جا مکيہ جزا هينيان هئا:

1. هندوستان جي مختلف مذهبن جي پيروڪارن کي ڪنهن هڪ تجويز جي بنياد تي ڳنڍي. متحده قوم بڻائڻ جو خيال ناقابل عمل ۽ شريعت اسلاميءَ جي خلاف هو. انڪري صحيح سياست جي تقاضا اها هئي تہ مسلمانن جي جدا قومي حيثيت برقرار رکي انهيءَ جي تحفظ، تنظيم ۽ ترقيءَ جي لاءِ هر ممڪن طريقي سان ڪوشش ڪئي وڃي.

2. اهو تڏهن ٿي سگهندو جڏهن مسلمانن جي جماعتي زندگيءَ کي نئين سر شريعت اسلام جي نظام موجب هلائي انهن کي صحيح مسلمان بنايو وڃي. ان لاءِ شريعت اسلام جي هر حڪم جي عملي پابندي جو لاڳو ڪرڻ ضروري ۽ مسلمانن جي سياسي، اخلاقي ۽ مذهبي اصلاح ڪرڻ لازمي هئي.

3. حڪومت کي قومي سياسي نظريہ (آئين اڪبري) جي بنياد تي هلائڻ جي عيوض شريعت اسلام جي طريقي تي هلايو وڃي. جنهن جو لازمي نتيجو اهو نڪرڻ وارو هو، تہ حڪومت جي پاليسي مقرر ڪرڻ جي واڳ، ديني عالمن جي هٿ ۾ اچڻ واري هئي. هندو امير طبقي جڏهن مسلمانن اميرن ۽ عالمن کي غلبہ اسلام جي تحريڪ کي زور وٺائڻ جي ڪوشش ۾ محو ڏٺو، تہ انهن ۾ بہ هن جي رد عمل طور هندو اقتدار کي نئين سر زنده ڪرڻ ۽ زور وٺائڻ جي هلچل شروع ٿي. مرهٽن ۽ راجپوتن هن ۾ خاص دلچسپي ورتي، شيوا جي انهيءَ هلچل جو مکيہ اڳواڻ هو.

آخرڪار امير ۽ عالم طبقي جي منصوبن هٽي وڃي هنڌ ڪيو ۽ سنہ 1076هجري بمطابق سنہ 1658ع ۾ شاهجهان جي بيماريءَ وقت اورنگزيب پيءُ کي قيد ڪري پاڻ

حاڪم ٿيو، دارا شڪوه ۽ ٻين ڀائرن کي مارائي ڇڏيائين. انهيءَ سلسلي ۾ سرمد صوفيءَ کي بہ قتل ڪرايائين، جو دارا شڪوه جو طرفدار هو. اورنگزيب تخت تي وهڻ شرط رٿيل پاليسيءَ مطابق مسلمانن جي جدا قوميت جي اصول جي بنياد تي حڪومت کي خاص طرح مسلمانن جي هٿن ۾ آڻڻ جي پاليسي اختيار ڪئي.

شريعت اسلامي جي تجديد جي سلسلي ۾ فتوىٰ عالمگيري تيار ٿيو. تبليغ اسلامي شروع ٿي ۽ هندن سان حاڪم محڪوم وارو برتاءُ ٿيڻ لڳو. هر معاملي کي ملڪ ۽ هندوستانين جي نقط نگاهہ جي بجاءِ مسلماني نقط نگاهہ سان ڏسڻ شروع ٿيو.

اورنگزيب، شخصي طرح پرهيزگار ۽ متقي هو، پر سندس طرفدارن اهڙي پاليسي اختيارڪئي، جو ملڪي سياست مذهبي رنگ ۾ رنگجي ويئي ۽ تعصب وڌندو ويو، جنهن ڪري انهيءَ پاليسيءَ جي رد عمل ۾ مرهٽن بغاوت ڪئي ۽ راجپوتن ۾ ناراضپو پيدا ٿيو.

3. سنڌ جي اندر ٻاهروارن سياسي ۽ مذهبي نظرين جو سنڌ تي اثر:

ٻارهين صدي همري جي اول ۾، شاهہ صاحب جي پيدائش جي وقت ڌاري، جيئن مٿي ذڪرڪيو ويو آهي، سنڌ تي ٽن سياسي نظرين جو اثر هو ۽ ڪيترائي ماڻهو انهيءَ رجحانات جا هئا.

جن ٽن سياسي نظرين جو اثر هو سي هيٺيان هئا.

1. سنڌ جي جدا قوميت، خودارادي، سياسي اقتدار ۽ ترقيءَ جو نظريو.
2. هندوستان جي متحده قوميت، اقتدار ۽ ترقيءَ جو نظريو.
3. مسلمانن جي جدا قوميت، مذهبي نظام، اقتدار ۽ ترقيءَ جو نظريو.

1. سنڌ جي جدا قوميت، خودارادي، سياسي اقتدار ۽ ترقيءَ جو نظريو.

انهن خيالن جا ماڻهو تہ سنڌ ۾ گهڻي وقت کان پي رهيا:
اهو انهيءَجذبي جو ئي اثر هو، جو سنڌ جي حاڪم دودي سومري سڄي قوم سوڌو دهليءَ جي حاڪمن جي برخلاف لڙي فنا ٿيڻ قبول ڪيو، ليڪن آڻ نہ مڃي، جيتوڻيڪ اندروني اختلاف هوندي دهليءَ جي حاڪمن جي زبردست طاقت جي اڳيان هو سٺ جهلي

ڪين سگهيو، تہ بہ سنڌ جي سرزمين تي پنهنجي بهادريءَ ۽ حب الوطنيءَ جو اهڙو غير فاني مثال ڇڏي ويو، جو اجان تائين ڳوٺن ۾ سندس ڪهاڻيون پٽ ۽ مڱڻهار ڳائيندا وتن ٿا.

سومرن ڪان پوءِ سنڌ سمن جي هٿن ۾ آئي، جي پنهنجي ابتدائي دور ۾ دهليءَ جي حاڪمن جي اثر هيٺ هئا، پر هو آهستي آهستي سندن آخري حاڪم جي حڪمراني ۾ اندروني آزادي حاصل ڪري چڪا هئا. انهيءَ دور ۾ سنڌ اندر علم، هنر ۽ سلامتيءَ جي واڌاري ڪري سنڌين ۾ سنڌي زبان، تهذيب تمدن جي ترقيءَ ۽ سياسي آزاديءَ جو جذبو پيدا ٿي چڪا هئا.

ڄام نظام الدين جي عام ۾ شهرت ۽ مقبوليت جو وجهہ وني، سندس وزير دريا خان سنڌ جي قومي تحريڪ جي سرپرستي ڪئي. مخدوم بلاول ﷫ جهڙي زبردست عالم ۽ پير طريقت سندس ٻن خليفن سيد حيدرعلي ﷫ ۽ مخدوم ساهڙ ﷫ (جنهن جو شاهہ رڪن الدين جي معرفت مٿياري ساداتن تي اثر پيو) سميت انهيءَ تحريڪ جي واڌاري لاءِ خاص دلچسپي ورتي سندن ساري تحريڪ جو بنياد هيٺين مکيہ ڳالهين تي هيو.

1) ڪين تاريخ اسلام جي مطالع ۽ ذاتي تجربي مان بخوبي معلوم ٿي چڪو هو تہ، ملڪ جي حاڪمن جي سياست هميشہ خودغرضي ۽ طبقاتي مفاد جي بنياد تي پي هلي آهي.

عوام جي اڪثريت کي ڪڏهن بہ ان مان فائدو نہ پهتو آهي. تنهن ڪري عام ماڻهن هميشہ حڪومت کي ناپسنديده نگاهن سان پي ڏٺو آهي. اسلام جي واڌاري ۽ ساري انسانذات جي سڌاري جهڙا وڏا مقصد، حاڪمن جي حڪومت جي ذريعي حاصل ڪرڻ خام خيال هو. اهو ڪم بهتر نموني تي درويش ۽ عالمن جي تزڪيہ نفس ۽ اخلاقن جي درستيءَ واري تعليم ذريعي زياده آسانيءَ سان حاصل ٿي سگهندو، ان ڪري هنن سياست کي مذهب کان الڳ رکڻ مناسب ٿي سمجهيو.

2) سنڌ جي زبان، تهذيب، تمدن ۽ سياسي آزاديءَ جي حفاظت ۽ بچاءُ لاءِ اهو امر نهايت ضروري هيو تہ، سنڌ جي جملي باشندن جي بنا تميز مذهب جي، انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، همدردي ۽ مدد ورتي وڃي، تنهنڪري سنڌ جي رهاڪن کي هڪ قوم ڪري شمار ڪرڻ ضروري هيو.

3) هر اها سياسي تحريڪ جا مذهب جي نالي ۾ هلائي ويندي، خصوصاً ان وقت مخدوم محمد ميران جونپوري جي هلايل ”مهدوي“ هلچل جا ڪم و بيش اڄڪلهہ

جي پئن اسلام ازم جي تحريڪ جا جزا پاڻ ۾ رکندڙ هئي، سا سندس نظر ۾ سنڌي مفاد لاءِ نقصانڪار هئي. ان ڪري اسلام جي نالي ۾ هوشيار طاقتور مسلمان حاڪمن، قومن ۽ تهذيب جو تسلط ۽ اقتدار سنڌ تي قائم ٿيڻ جو امڪان هو.

2. هندوستان جي متحد قوميت جو نظريو.

هندوستان ۾ آيل مسلمان درويش ۽ بزرگ ابتدا کان وٺي ٻن راين ۽ گروهن ۾ ورهايل هئا.

هڪڙا : مذهب ۽ سياست کي اسلام جي اصولن موجب ڌار شي نہ سمجهي، انسان ذات جي ترقيءَ ۽ فلاح شريعت اسلام جي ذريعي حاصل ٿيڻ ۾ اعتماد رکندا هئا، تنهنڪري شريعتي حڪومت جي لاڳو ڪرڻ جا حامي هئا.

ٻيا : مذهب کي سياست سان گڏ هلائڻ جي پاليسيءَ کي اسلامي تاريخ ۾ ناڪامياب ٿيندو ڏسي ۽ ان مان جيڪي عوام کي نقصان پهتا هئا، انهن کي مد نظر رکي مسلمانن جي مذهبي اعتقادات کي سياست کان الڳ رکڻ جي فائدي ۾ هئا. انهن کي معلوم هو تہ خود خلفاءِراشدين جي تسليم شده بهترين دور حڪومت ۾ اندروني اختلافن ڪري ٺي خليفا قتل ٿيا. ڪربلا جو واقعو انهيءَ پاليسيءَ جو نتيجو هو، بني امين ۽ بني عباسين جا باهمي جهيڙا، خونريزيون ۽ عربن جون ٻيون خانہجنگيون انهيءَ پاليسيءَ جي غير مفيد هئڻ جي لاءِ ڪافي دليل هيون.

ازانسواءِ خود اسلام جي تخيل نسبت مسلمانن ۾ اختلاف پيدا ٿي چڪو هو. انهن مان ڪي ان راءِ جا هئا تہ اسلام جي اصل مقصد يعني انسانذات جي ترقي ۽ فلاح حاصل ٿي ٿي ڪين سگهندو جيسيتائين ان کي منظم دين ڪري، هڪ جدا ڳانہ ملت جي آئين (جوڙ جڪ) طور نہ هلايو ويو آهي. انهن جي نظر ۾ مسلمان هڪ چونڊيل قوم هئا ۽ اسلام انهن جي رهبريءَ جو قانون هيو.

ٻين جي راءِ موجب اسلام دين فطرت، دنيا جي سيني مذهبن جو نچوڙ ۽ انسانذات جي لاءِ بنا ڪنهن تميز ملڪ، نسل، قوم، لباس، زبان ۽ مذهب جي هڪ بهترين لاحيہ(دستور) عمل ۽ طريقہ زندگي هو. ان ۾ تنگ خيال ۽ تعصب کي ڪا جاءِ نہ هئي. اسلام جي دائري کي ڪنهن گروهہ يا فرقي ۾ محدود ڪرڻ سندس بنيادي اصولن جي برخلاف هو.

انهن ”فاينما تولوافثم وجهه الله“ جي مطابق هر هڪ انهيءَ بنيادي حق (اسلام) جا ترورا ڏٺا ٿي. تنهنڪري مسئلهء وحدت الوجود جي ماتحت عملي سياست کان علحدو ٿي حق بلند ڪرڻ لڳا.

خواجه معين الدين اجميري انهيءَ گروهه جي مکيه ڪارڪنن مان هو. اڪبر بادشاهه انهيءَ گروهه جي اثر هيٺ اچي هندوستان جي متحده قوميت جي نظريه کي، ڪن بنيادي اصولن جي ماتحت عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. سندس ساري تجويز جو نچوڙ هيٺيون ٿي سگهي ٿو.

1) جنهن صورت ۾ دنيا جي اڪثر مذهبن جي بنيادي اصولن پٽاندڙ هندوستان جي رهاڪن کي هڪ ٻئي جي نزديڪ آڻي هڪڙيءَ ڏوريءَ ۾ پوئي، متحده قوم بنائڻ ضروري هو، هن جي خيال موجب خود اسلام به انهيءَ مقصد جي لاءِ آيو هو. الله کي مڃڻ، سڀني پيغمبرن ۽ ان جي ڪتابن تي بنا ڪنهن فرق جي ويساهه آڻڻ، حيات بعدالممات (موت کان پوءِ جي حياتي) جزاءِاعمال (ڪيل عملن جو قل) چڱن ۽ نيڪ ڪمن ۾ اعتبار ڪرڻ، ماڻهن جي وچ ۾ سياسي، اقتصادي ۽ معاشرتي عدل ۽ انصاف قائم ڪرڻ اسلام جا بنيادي مقصد هئا. انهن مان ڪابه ڳالهه اتحاد، هند کان روڪيندڙ نه هئي.

2) هنن جي راءِ اها هئي ته جيڪڏهن اسلام کي منظم دين ۽ مسلمانن کي هڪ جداگانه ملت جي صورت ۾ قائم رکيو ويندو ته هن جو عالمگير ۽ بين الاقوامي جذبو ۽ ڪشش فنا ٿي ويندي، ۽ هو هڪ فرقي جي محدود دائري ۾ بند ٿي ويندو. هندوستان جهڙي ملڪ ۾ جتي گهٽو تعداد غير مسلمن جو هو، اهڙي پاليسي اختيار ڪرڻ جي ڪري خود اسلامي مقصدن جي تبليغ، فروغ ۽ ترقيءَ ۾ رنڊڪ پئجي ويندي، سندن خيال هيو فصل (جدائي)کان وڌيڪ وصل (ميلاپ) جي ذريعي گهٽو فائدو حاصل ٿيڻ وارو هو.

3) هنن جي راءِ موجب مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ ملڪ جي ۽ ماڻهن کي فائدي بدران نقصان پهچائيندو. هڪ طرف سياست ملن مولوين جي تعصبن، ذاتي ڪاوشن(دشمنين) خودغرضين ۽ اختلاف راءِ جو آکاڙو بڻجي پوندي، ته ٻئي طرف وري مذهب انسانن ۾ محبت جي بدران، زور ۽ زبردستي بغض ۽ عداد پيدا ڪرڻ جي لاءِ ڪتب آندو ويندو. ان کي اهل سياست جي، ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ اوزار ڪري ڪتب آڻڻ جو انديشو رهندو. جنهن جي رد عمل ڪري مذهب جو نالو بدنام ٿيندو ۽ سندس جاذبيت جو مادو گهٽ ٿيندو.

4) حڪومت عوام جي ڀلي لاءِ هئڻ گهرجي، نہ ڪي خاص طبقي، گروهہ يا قوم جي مفاد جي لاءِ. جيئن تہ غير مسلمان هندوستان ۾ گهڻا هئا، ان حالت ۾ حڪومت ڪي صرف مسلمانن جي قبضي هيٺ هلائڻ، حاڪم ۽ محڪوم جو فرق رکڻ انصاف، عدل ۽ اسلامي اصولن جي عين برخلافي هئي. تنهنڪري هنن آئين اڪبري ناهي، حڪومت ۾ هندو مسلمانن کي شريڪ ڪري ڪاروبار هلائڻ پسند ڪيو.

سنڌ ۾ مغلن جا گورنر، انهن جا همدرد ۽ صوفي حضرات ان نظرئي جا پوئلڳ هئا.

3. مسلمانن جي جداگانہ قوميت جو نظريو

جيئن مٿي ڏيکاري آيو آهيان، انهيءَ نظرئي کي مڃڻ وارن جو بہ ابتدا کان وٺي، هندوستان خواه سنڌ ۾ هڪ گروهہ رهندو پي آيو آهي. خلافت جو قيام، مهدين ۽ مجددن جو پيدا ٿيڻ، شريعتي حڪومت ۾ غلبہ اسلام آڻڻ جون تجويزون، جهاد جا جذبا ۽ موجوده زماني جو پٺن ـ اسلام ازم سڀ هڪ سلسلہ زنجير جون جدا جدا ڪڙيون آهن. جهڙيءَ طرح سان متحده قوميت جي نظرئي، خاص طرح شهنشاهہ اڪبر جي ڏينهن ۾ زور ورتو، اهڙيءَ طرح مسلمانن جي جدا قوميت جي نظرئي اورنگزيب جي ڏينهن ۾ زور ورتو. انهيءَ وقت ڌاري سنڌ جي سياست تي مخدوم ميران جونپوريءَ جي مهدوي تحريڪ (جنهن ارغونن ۽ ڪلهوڙن تي ڪافي اثر ڪيو) ۽ اورنگزيبي سياست جو اثر پيو. تنهنڪري بهتر ائين ٿيندو تہ اول مهدوي تحريڪ، جنهن جو روح روان سنڌ ۾ شاهہ بيگ ارغون جي ڏينهن ۾ قاضي قاضن هڳ، جو مختصر احوال پيش ڪجي.

(الف) مهدوي تحريڪ

هن تحريڪ جو باني سيد محمد ميران جونپوري هو. جيڪو جونپوري جي شهر ۾ 842 هجريءَ ۾ پيدا ٿيو ۽ افغانستان جي ڳوٺ "فراه" ۾ سنہ 911 هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. سيد صاحب زهد، تقوىٰ ۽ درويشيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن صاحب سٺن سالن تائين لاڳيتو ورد ۽ وضائف ڪيا، روزه رکيا ۽ هڪ گوشہ نشين زاهد جي زندگي گذاري، انهيءَ عرصي دوران چيو وڃي ٿو تہ، ڪيس هڪ غيبي آواز ٻڌڻ ۾ آيو تہ "انت مهدي" اول ۾ هن آواز ڪي ڪا اهميت ڪانہ ڏني، ليڪن جڏهن اهو آواز مسلسل ڪيترن ورهين تائين، سندس ڪنن ۾ گونجڻ لڳو، تڏهن هن کي يقين ٿي ويو ۽ پاڻ کي مهدي ڪوٺائڻ لڳو.

هي نائين صدي هجري وارو زمانو هندوستان اندر سخت بدامني طوائق الموڪي جو هو. روز بادشاهيون نهنديون ۽ ڊهنديون هيون. اهڙي ڪابہ مرڪزي حڪومت باقي نہ رهي هئي، جا هندوستان جي اندر مسلمانن جو شيرازو درست ڪري، دستور شريعت

جاري ڪري سگهي. حق تي هلندڙ عالم دين گهٽ هئا. جاهل پيرن جي عمل جي ڪري مسلمانن ۾ گمراهي ڦهلجڻ لڳي هئي. هي حال ڏسي سيد صاحب شريعت جي زنده ڪرڻ ۽ چڱن عملن جي ڪرڻ سمجهو ۽ خلق خدا کي سنئين راهه تي آڻڻ ۽ مسلمانن کي نظام شريعت مطابق هلائڻ جي ضرورت محسوس ڪئي، هن جي صداقت ۽ قلب پاڪائي هن جي آواز ۾ اهڙو ته اثر رکيو هو، جو ٿوري عرصي ۾ هزارها ماڻهو سندس معتقد ٿيا ۽ خود ڪيترن ئي ملڪن جا والي به سندس مريدي جي دائري ۾ داخل ٿي ويا. سندس مريدن جا طرز طريقا عاشقانا ۽ والهانا انداز جا هئا. جنهن ڪري امير ۽ فقير، اعلىٰ ۽ ادنىٰ سڀ هڪ صداقت مندي جي رسيءَ ۾ پوئجي هڪ ٿي ويا. انهيءَ تحريڪ جا مکيه اصول هيٺيان هئا.

1) هجرت ڪرڻ

سندن چوڻ هو ته جيسيتائين ماڻهو قيدي وطن کان آزاد ٿي، گهر ٻار جو اسانگو لاهي لڳ لاڳاپا ڇڏي، جماعت ۾ داخل نه ٿيو آهي، ان وقت تائين منجهس ڪا وڏي اميد رکڻ اجائي آهي. ان ڪري ان راهه ۾ ترڪ وطن ضروري هو.

2) ترڪ مال

سندس رايو هيو ته ٻي وڏي رنڊڪ انسان جي راهه ۾ ڪيس اعلىٰ ارادن ۽ ڪمن کان روڪڻ لاءِ مال ۽ ملڪيت جي محبت هئي، ۽ سندس تحريڪ جي حلقي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو به ضروري هو ته، هو پنهنجن ملڪيت ميمبران تحريڪ جي حوالي ڪري ته اهي ان کي تحريڪ جي راهه ۾ خرچ ڪن.

3) جان جي قرباني

ان تحريڪ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو به ضروري شرط هو، ته لاڳاپا لاهي، خوف خطرا ڦٽا ڪري سر تريءَ تي رکي، مخالفن کي منهن ڏيڻ جي لاءِ تيار ٿي وڃڻو هو. سندس اهو عقيدو هو ته نظام شريعت قائم ڪرڻ جي لاءِ طاقت جو هٿ ۾ هئڻ ضروري آهي. ان لاءِ زوري زبردستي ۽ تلوار استعمال ڪرڻ کان نه ڪيٻائڻو آهي.

رواجي طرح لفظ مهدي جي معنىٰ ”هدايت حاصل ٿيل“ آهي، ۽ انهيءَ نقطہ نگاهه کان، هر مذهبي رهبر پاڻ کي انهيءَ نالي سان سڏائي سگهي ٿو. ليڪن مهدي جي نالي سان حديثن ۽ روايتن مطابق، خاص معنىٰ ۽ مطلب ڪڍيا ويا آهن. جهڙوڪ عيسائين ۽ يهودين سان جنگ، اسلام کي نئين سر زنده ڪرڻ(اسلام لاءِ جهاد) ڪعبي جي لڪل خزانن کي هٿ ڪرڻ ۽ ورهائڻ وغيره. انهيءَ ڪري مسلمان انهيءَ نالي کي رواجي طرح ڪتب آڻڻ جي برخلاف پي رهيا آهن ۽ انهيءَ سبب ڪري عام مسلمانن ۽ عالمن ۾ سيد صاحب جي مخالفت وڏي ويئي. ان کان سواءِ سندن مريدن ۽ پوئلڳن زيادتين کان ڪم

وني، ڪيس مهدي آخرالزمان سان تشبيهه ڏيڻ شروع ڪئي. مجدد ۽ مهدي اسلام جا نئين سر زنده ڪندڙ، رهبر پي تسليم ڪيا ويا آهن. سمجهيو ويندو آهي ته مجدد، هڪ هزار سال گذرڻ بعد جڏهن مسلمان مذهب کي وساري ڇڏيندا آهن ۽ مذهب ۾ ڪيئي بدعتون پئجي وينديو آهن، تڏهن مهدي پيدا ٿيندو آهي. ليڪن مهدي ڪم و بيش ساڳين مقصدن لاءِ صرف هڪ دفعو پيدا ٿيڻ وارو آهي، جيتوڻيڪ انهيءَ دعوائ سان اڄ تائين ڪيئي ماڻهو پيدا ٿي چڪا آهن. اهي تحريڪون موجوده زماني جي زبان ۾ **پئن - اسلام ازم** جي تحريڪ سان تشبيهه رکيندڙ ۽ هڪ ئي سلسلي جون ڪڙيون هيون، جن جو مکيه مقصد اهو پي رهيو آهي، ته مسلمانن کي منظم ڪري دنيا تي اسلام جو غلبو آڻجي.

ب) اورنگزيبي سياست

مٿي ڏيکاري آيو آهيان ته، مهدي تحريڪ کان سواءِ سنڌ تي اورنگزيبي سياست جو وڏو اثر پيو، ان لاءِ اهو ضروري آهي ته ان سياست جا بنيادي اصول بيان ڪيا وڃن، جن جي آڌار تي ان کي قائم ڪيو ويو هو.

1. هنن جو چوڻ هو ته، جنهن صورت ۾ پيغمبر اسلام آخري نبي ۽ سندس مذهب مڪمل دين آهي، تنهن صورت ۾ انسان ذات جي فلاح، بهبودي ۽ نجات صرف انهيءَ دين وسيلي ئي حاصل ٿي سگهندي. اهو مقصد تڏهن ئي حاصل ٿي سگهندو جڏهن انهن جي پوئلڳن کي خلافت يا اسلامي حڪومت جي ذريعي منظم ڪري غلبہ اسلام آندو ويندو. انهيءَ قوم جي رهبري لاءِ آئين قرآن شريف جي بنياد تي هئڻ گهرجي ۽ ان جي سمجهاڻيءَ لاءِ سنت نبوي ڪافي آهي. تنهنڪري سياست کي مذهب کان ڌار نه ڪري سگهبو.

2. انهيءَ دين جي مڃيندڙ يا پوئلڳن کي دنيا جي ٻين قومن کان جدا نسل، زبان، رنگ ۽ جاگرافي جي اختلافن جي ويچي بناء اعتقادن تي، هڪ ڌار قوم يا ملت ڪري رکڻو آهي. انهيءَ قوم يا موجوده زماني جي زبان ۾ ”پارٽي“ جي تنظيم، اصلاح ۽ ترقيءَ ۾ دنيا جي تعمير ۽ ترقيءَ جو راز سمايل آهي. تنهنڪري قومن جي اڳواڻي، رهبري ۽ حڪومت جو حق صرف انهيءَ کي ئي آهي ۽ ٻي ڪنهن قوم يا جماعت کي ملڪي معاملن ۾ دخل اندازي يا شموليت جو حق نه هئڻ گهرجي. اهو نظريو فسطائيت جا جزا رکندڙ هو.

3. سندن نظر ۾ اسلام جا عالمگير اصول، عملي دنيا ۾ ڪا خاص صورت اختيار ڪري ڪين سگھندا، جيستائين انهن جي فروعات تي گھڻو توجهه نه ڏنو ويو آهي. جهڙي طرح ڪنهن به ملڪ جو آئين (ڪانسٽيٽيوشن) تڏهن ڪارگر سگھندو

آهي، جڏهن ديواني ۽ فوجداري ڪاروبار هلائڻ لاءِ قاعدا قانون ٺاهي، ان تي عمل ڪيو ويندو آهي. تنهن ڪري فروعات دين يعني شرعي قانون تي توجهه ڏيڻ ازحد ضروري آهي. انهن جي ئي ذريعي اصول دين جي حفاظت ٿي سگھي ٿي ۽ مسلمانن جي ترقي ٿيندي.

4.سندن رايو هو ته، جنهن صورت ۾ اسلام مڪمل دين آهي ۽ ان جا پوئلڳ جدا قوم ۽ هڪ خاص نصب العين جا مالڪ نه آهن ته ان حالت انهن لاءِ، آئين به خاص ۽ جدا هئڻ ضروري آهي، انساني عقل خام ۽ اڻپورو آهي، انهيءَ ڪري اهڙي خاص قوم جي لاءِ آئيني جوڙجڪ سواءِ الهامي ڪتاب جي، جو قرآن جي صورت ۾، انساني هدايت لاءِ آخري سند تي آيل آهي، ٻيو ڪوبه ٿي نه ٿو سگھي. اسلامي حڪومت جي رهبري لاءِ قرآن شريف ، سنت نبوي، روايات خلفاءِراشدين، مذهب ائمه سنت ۾ ڪافي مواد ۽ ذخيرو موجود آهي. تنهنڪري ڪنهن به قومي آئين ٺاهڻ جي ڪابه ضرورت نه آهي.

مختصر طور اورنگزيب جي ڏينهن ۾ اهي مسلمان جي جداگانه قومي نظرئي يا بنيادي اصول هئا

ڪهڙن واري ميان عبدالرحمان بزرگ جا قتل به انهيءَ سلسلي جي ڪڙي هئا.

آءٌ سمجهان ٿو ته، سنڌ اندر يا ٻاهر سياسي ۽ مذهبي نظرين جو بيان غير مڪمل رهجي ويندو جيڪڏهن آءٌ ٻن مکيه مسئلن، جن اسانجي سنڌي سياست تي گھڻو اثر ڪيو آهي، تن جي مختصر سمجهاڻي پيش نه ڪندس.

1. مسئلہ وحدت الوجود

2. مسئلہ وحدت الشهود

1.مسئلء وحدت الوجود

مسلمانن ۾ انهيءَ نظرئي جو باني شيخ محي الدين محمد بن علي عرف ابن العربي هو. کيس شيخ الاکبر بہ ڪري سڏيندا هئا. هو ڏکڻ اسپين ۾ مورثيا جي شهر ۾ 560هجريءَ مطابق 1164ع ۾ ڄائو هو ۽ حاتم طائي جي اولاد مان هو. هن 568هجريءَ ۾ پورچوگال جي موجوده گاديءَ واري شهر لزبن ۾ شيخ ابوبڪر بن خداف کان ابتدائي تعليم ورتي هئي. انهيءَ وقت ايرندي اسپين جو گورنر سلطان محمد هو. ابن العربي ابتدائي تعليم وٺڻ کان پوءِ سيولي ويو، جتان ڪاردووا ويو، ۽ اتي بيت المقدس مان ٿيندو، سير سفر ڪندو، اچي دمشق ۾ رهيو، جتي سنہ 638هجري بمطابق 1240ع ۾ وفات ڪيائين.

جبل قاضيون تي، قاضي محي الدين زڪي جي ”مقام“ منجهہ دفن ٿيل آهي. ستينءَ صديءَ جي شروع ۾ جنهن اسلامي تصوف وارن نظرين وحدت الوجود جو بنياد ابن العربي وڌو هو. شاهہ صاحب جي زماني ۾ سنڌ اندر ان نظرئي جا گهڻائي اثر رسوخ وارا درويش ۽ بزرگ قائل هئي، بلڪ وحدت الوجود جا علمبردار هئا. خصوصاً محمد معين ٺٽوي، شاهہ ولي الله دهلوي جو شاگرد، شاهہ عنايت صوفي جهوڪ وارو، صاحبڏنو فقير درازن وارو، جن سان شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جون ملاقاتون ٿيل هيون، ۽ سندس وڏو ڏاڏو شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ وارو خود وحدت الوجود جا قائل هئا. شاهہ صاحب خود مثنوي مولانا روم پڙهندڙ هو، انهيءَ ۾ وحدت الوجود جو ذڪر هو.

نظرئي وحدت الوجود کي همہ ’اوست‘ بہ سڏيندا آهن. جنهن جو مطلب آهي تہ جملي هستيءَ جو حقيقي بنياد ”هستي مطلق“ يا ”وجود ڪل“ آهي. اهو ”وجود ڪل“ ئي الله آهي ۽ ان کان سواءِ ڪابہ چيز عالم ۾ موجود نہ آهي، جملي ڪائنات سندس پرتويءَ جو مظهر يا عڪس آهي. جنهن شيءِ کي ”عالم صفات“ ڪري سڏجي ٿو. ان کي ڪا جدا هستي نہ آهي.

جيئن ماڻهوءَ جو آئيني تي عڪس يا ڌرتيءَ تي پاڇولي يا سڏ جو پڙاڏو، ڪا جدا حيثيت ڪانہ رکن ٿا، ان وانگر صفات پڻ بس ڪا جدا حيثيت نہ ٿا رکن، بلڪ ذات حقيقي تي مدار رکندڙ ۽ عڪس مثل آهي. انهيءَ مسئلي جي فلسفيانہ يا صوفيانہ پهلوءَ جو بيان ڪرڻ اسان جي هن ڪتاب جو مقصد نہ آهي، انڪري انکي ڇڏي هتي صرف هي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس تہ انهيءَ نظرئي جو اثر ملڪي سياست تي ڪهڙو ٿو پوي. جنهن صورت ۾ ان نظرئي مطابق وجود ڪل شيءِ جو هڪ ئي آهي، انڪري انجي مجيندڙن جي رهبر پاليسي محبت ۽ ميلاپ رهي ٿي، ۽ نہ نفرت نفاق. اهو فلسفء ”عالم

ڪثرت“ جي ظاهري اختلافن جي پويان، هڪ لڪل يڪ جووي جو راز کولي ظاهر ڪري ٿو.

اهو مذهب جي اختلافن، سچ ۽ ڪوڙ، سزا ۽ جزا، نفع ۽ نقصان، گناهه ۽ ثواب وغيره جي ظاهري تفاوت تي هڪ اهڙي نموني جي روشني وجهي ٿو، جنهنڪري انهن جي صورت ئي بدلجي بي ٿيو وڃي. مذهبي حڪومت جي طرفدارن ڪٽر ملن ۽ مولوين هميشه ان کي خطري جي نگاهه سان ڏسي، ان جي مخالفت پئي ڪئي آهي، اهو نظريو جيتوڻيڪ محبت ۽ ميلاپ، فراخدلي ۽ ترقي پسند خيالن جو پيدا ڪندڙ آهي، ليڪن هر شيءِ حد کان وڌي وڃڻ جي حالت ۾ صحيح طرح استعمال نہ ڪرڻ ڪري، فائدي بدران نقصان ڪري ٿي. اهڙيءَ طرح سان هن نظرئي جي غلط استعمال جي ڪري دهريت، بت پرستي، لاديني، انرڪزم (يعني ڪنهن بہ پابنديءَ کي نہ قبولڻ) پيدا ٿين ٿا.

جڏهن مذهب جا طرفدار مذهب جي نالي کي غلط طرح استعمال ڪن ٿا، ۽ انڪري گهڻا ظلم ۽ خرابيون پيدا ٿين ٿيون، تڏهن ان جي رد عمل ۾ وحدت الوجودي پيدا ٿين ٿا. سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي، مذهب کي غلط نموني استعمال ڪرڻ جي ڪري، ان جي مخالفت ۾ هڪ اهڙو گروهه پيدا ٿي پيو، جو ڪليو ڪلايو مذهبي پابندين ۽ اعتقادن جي برخلافي ڪرڻ لڳو. انهيءَ وقت جي شاعرن جي ڪلام مان هينيان اقتباس ان جي ثابتي ڏين ٿا.

”جڏان منبر، مسجد، مناري ويران نہ ٿيسين،
حال حقاني ميان سچو حاصل نہ ٿيوي“

(سچل)

”هڪ هندو بيو مسلمان ٿيون وچ وڏئون وير
انڏن اوندهہ نہ لهيتن کي سچ چوندو ڪير“

(سچل)

”بهشت دلاسو، دوزخ دڙڪو
ڪوڙي سامي، تنهن جو ڪوڙو ڪڙڪو“

(شاهہ نصير)

2) مسئلءِ وحدت الشهود

هن جو ٻيو نالو ”همہ از اوست“ جو نظريو آهي. هن مطابق توڙي جو جملي هستيءَ جو بنياد وجود ڪل (خدا) آهي، ليڪن پيدا ٿيڻ کان بعد عالم ناسوت (مادي دنيا) بہ پنهنجي هستي رکي ٿو.

هستي مطلق (خدا) پاڪ ۽ اعلىٰ آهي. عالم صفات سان انکي تشبيھ ڏئي نہ ٿي سگهجي. مادو پنهنجي دائري اثر هيٺ قادر آهي. انهيءَ مسئلي جي فلسفيانہ باريڪ بينين کي ڇڏي آءٌ هتي ان جي سياست جي اثر جي باري بابت روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس. انهيءَ نظرئي جي ڪري هر شيءِ جا بہ پهلو ٿين ٿا. هڪ طرف جي روح آهي تہ ٻئي طرف مادو آهي. سچ آهي تہ ڪوڙ بہ آهي. جي ثواب آهي تہ گناھ بہ آهي. تنهنڪري نفعو ۽ نقصان. سزا ۽ جزا بہ لازمي شيون ٿيو پون. انڪري جماعت انسانيءَ کي انهيءَ گمراهيءَ مان ڪڍي راھ ثواب ۽ حق طرف هلائڻ جي لاءِ مذهبي شريعت ۽ جماعتي قاعدن ۽ قانونن جي ضرورت پوي ٿي. اهو فلسفو عالم وحدت جي يڪ وجودگيءَ جي باوجود عالم ڪثرت جي ظاهري اصولن کي هڪ حقيقت ڪري مڃيو وڃي ٿو. ان مطابق ”سو پرين سو پساھ“ ۽ سو ”ويري سو واهرو“ نہ آهي. اتي محبت سان گڏ ڪلفت کي بہ جاءِ آهي. جيتوڻيڪ اهو نقطہ نگاھ بہ هڪ حد تائين پنهنجي اندر کي خاصيتون رکي ٿو، مگر جي ان کي بنيادي طرح ڏسڻ جي ڪوشش ڪبي تہ اهو دوئي ڏي ڇڪيندڙ آهي. جيئن انسان اڪثر افراتفري جو شڪار پي رهيو آهي، تيئن هن نظرئي جو ملڪي سياست تي غلط نمونی اثر پي پيو آهي، جنهن جي نتيجي ڪري ملڪ ۾ مذهبن جي اختلاف نسلي ۽ ملڪي امتيازات، فرقي بنديون، نفرت، تعصب قانون انڌا. ڏنڌ مذهبي شريعتن جي تقليد. فسطائيت (ڊڪٽيٽرشپ) پي پيدا ٿيا آهن. آزاد راءِ جمهوريت ۽ وسيع النظري کي گهڻو نقصان پي پهتو آهي.

دنيا ۾ جڏهن شخصي آزاديءَ جو ايتري قدر ناجائز فائدو ورتو وڃي ٿو، جو جماعتي اخلاق ختم ٿيڻ کي اچيو ويجهوپئي ۽ ڇڙواڳي ايتري قدر زور ونيووڃي، جو ساري اجتماعي زندگي پرزہ پرزہ ٿيو پوي ۽ جڏهن ڪشادہ خياليءَ جي نالي ۾ مفاد عام جو خيال نہ رکي، هر چيز کي جائز قرار ڏنو وڃي ٿو تہ ان جي رد عمل ۾، مذهبي ڪٽر پڻو ۽ فسطائيت منهن ڪڍن ٿا، ۽ مذهب ۽ قوم جي نالي ۾ چند ماڻهو عجيب غريب ڪم ڪن ٿا.

شاھ صاحب جي زماني ۾، ڪلهوڙن جي مذهبي حڪومت انهيءِ نقطہ نگاھ جي پيدائش هئي. شخصي اعتقادن يا راين جي اختلاف تي بہ حاڪم ڪاوڙجي ويندا هئا ۽ مذهب جي نالي ۾ مخالفن کي موت جي سزا تائين سزائون ڏنيون ويندون هيون. غير

مسلمانن کي زوريءَ مسلمان ڪرائڻ هڪ دستور بڻجي ويو هو. مذهبي تعصب وڌي ويل هيو. مذهبي آزادي يا اعتقادي اختلاف برداشت نہ ڪيا ويندا هئا. مذهب اسلام انجي بنيادي اصولن کان هيٺ لهي، فروعات ۽ فرقہ بنديءَ جو شڪار بنجي پيو هو.

مسئلہ وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جي هن مختصر سمجهاڻي پيش ڪرڻ بعد، آءٌ شاهہ صاحب جي زماني ۾ اهل طريقت جي هينئين مکيہ طريقن يعني :

1) قادري

2) چشتي

3) سهروردي

4) نقشبندي

جو مختصر احوال پڙهندڙن جي معلومات لاءِ پيش ڪندس.

1. قادري طريقو

هن طريقي جو باني شيخ محي الدين ابو محمد عبدالقادر بن ابي صالح موسیٰ جيلاني رحمة الله عليه آهي، جو سنہ 470 هجري مطابق سنہ 1077ع ۾ ڄائو هو، ۽ سنہ 561 هجري مطابق 1166ع ۾ وفات ڪئي هئائين. سندس مقبرو بغداد ۾ آهي، ۽ ڪيس عام طرح سان "بادشاهہ پير" رحمة الله عليه جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. عنية الطالبين، فتوح الغيب ۽ مجالس ستين، سندس مکيہ تصنيفون آهن. جن ۾ قادري طريقي جو تفصيلي ذڪر آيل آهي. انهيءَ طريقي جا پوئلڳ اڪثر وحدت الوجودي آهن.

هي حسيني ساداتن مان هو ۽ عباسين جي حڪومت جي زماني ۾ پيدا ٿيو. ڪربلا جي واقعي کان وٺي بني اميہ ۽ بني عباس حاڪم، بني فاطمين کي شڪي نگاهہ سان ڏسندا هئا ۽ انهن تي سختيون ڪندا هئا. ڇاڪاڻ تہ انهن مان ڪين سياسي خطرو هوندو هيو. "بادشاهہ پير" پهريون ئي سادات هيو، جنهن مان بني عباس حاڪم راضي هئا. انهيءَ جو مکيہ ڪارڻ اهو هو تہ هي صاحب سياست کان عليحدو ٿي، ماڻهن جي تزڪيہ نفس (اندر جي اجارڻ) ذريعي صلاحيت (سڌاري ڪرڻ) جو قائل بڻيو ۽ مذهب کي سياست کان عليحده رکڻ جي ڪوشش ڪيائين. سنڌ ۾ ان وقت عباسي حاڪمن جي حڪومت ختم ٿي چڪي هئي. ليڪن علمي ۽ روحاني لاڳاپا جاري ها. ان ڪري سنڌ ۾ قادري طريقي جو گهٽو اثر پيو.

سنڌ ۾ جيلاني پيرن کان سواءِ جي سڀ انهيءَ طريقي جا پوئلڳ آهن، ٻيا بہ ڪيترائي بزرگ انهيءَ طريقي سان واسطو رکندڙ آهن. راشدي خاندان. شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ وارو ۽ انڪري شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ صوفي حضرات انهيءَ سلسلي سان واسطو رکندر هئا.

انهيءَ طريقي جون مکيہ ڳالهيون هينيون آهن.

1) برن ڪمن جي ڪرڻ کان توبهہ ڪري، اخلاقن کي درست ڪرڻ جي لاءِ، سچيءَ دل سان مرشد جي هٿ تي بعيت ڪرڻ.
2) اعمالن جي درستگيءَ سان گڏ تزڪيہ نفس لاءِ عبادت ڪرڻ ۽ وڏي آواز سان الله جي نالي جو ذڪر ڪرڻ.
3) مسلمانن جي جماعتي نظام ۽ معاشرتي ترقي، پاڻ سڄاڻڻ، اندر اجارڻ، اخلاق درست ڪرڻ ۽ سلسلي طريقت جي ذريعي حاصل ٿي سگهندو، ۽ نہ حڪومت جي دٻاءَ وسيلي. انهن ڳالهين جو سياست تي اهو اثر پوي ٿو تہ مخلص ڪارڪنن جو هڪ گروهہ حڪومتي ڪاروبار کان عليحدو ٿي، ماڻهن کي اشرف المخلوقات جو صحيح نمونو بنائڻ جي لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. قادري طريقو عبادت ۽ رياضت طرف مائل ڪري سياسي مها ڄار کان علحدگي جا اثر پيدا ڪري ٿو.س

2. چشتي طريقو

هن طريقي جو باني خواج معين الدين محمد حسن چشتي ﷫ هو، جو سنہ 537 هجري مطابق 1142ع ۾ سجتان ۾ ڄائو، وڏي ٿيڻ بعد هن سمرقند ۾ وڃي دنياوي علم حاصل ڪيو. اتان هارون جي ڳوٺ ۾ اچي ڪري حضرت شيخ عثمان هاروني کان سلسلہ طريقت ۾ بيعت ڪري فيض ياب ٿيو. مرشد سان گڏ گهڻن شهرن جو سير ڪيائين. انهيءَ سير ۽ سياحت جي دوران هن بغداد ۾ شيخ نجم الدين ڪبرىٰ ڪبروي طريقي جي شيخ، حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي سان ملاقاتون ڪيون. اتان خراسان ۽ دهلي جو سير ڪندو، آخر اچي اجمير جي شهر ۾ رهيو، ۽ اتي ئي سنہ 633هجريءَ مطابق سنہ 1236ع ۾ وفات ڪيائين. سندس سلسلہ طريقت جو جيتوڻيڪ سڌيءَ طرح سنڌ تي گهڻو اثر نہ پيو ليڪن جيئن تہ ساري هندوستان تي سندس سلسلہ طريقت جو خاص اثر پيو، انڪري سنڌ بہ اڻسڌيءَ طرح ان کان مستفيد ٿيندي رهي.

سندس سلسلہ جو اثر مغل شهنشاهن تي گهڻو پيو ۽ انهن مان پهرين جي سياست تہ انهيءَ رنگ ۾ رنگجي ويئي.

چشتي طريقي جون مکيہ ڳالهيون هيٺيون آهن.

1) ظاهري ۽ باطني اخلاق درست ڪرڻ.
2) فروعات کان وڌيڪ مذهب جي بنيادي اصولن تي زور ڏيڻ.
3) سچ جي ڳولا هر جاءِ ۽ هر هنڌ ڪرڻ.
4) خلق خدا ڪي خُلق ۽ محبت جي رستي نيڪي ۽ اصلاح جي رستي تي هلڻ لاءِ چڪڻ.

اڪبري سياست جو بنياد انهيءَ سلسلي طريقت جي اثر هيٺ ئي پيو. شاهه صاحب تي انهيءَ سلسلي جي ڪيترن ئي ڳالهين جو اثر پيل تو ڏسجي. راڳ، سرود، پيغام، محبت فرقہ بنديءَ کان پاسو وغيره سڀ چشتي فيض جون حاصلات هيون.

3. سهروردي طريقو

هن طريقي جو باني شيخ عبدالمجيب سهروردي ﷫ هيو. سندس نالو عبدالقادر ڪنيت ابوالنجيب ۽ لقب ضياءُالدين ۽ نجيب الدين هئا. هو صديقي خاندان مان هيو، سنه 491 هجري مطابق 1097ع ۾ سهرورد شهر ۾ ڄائوهو، ۽ ٻاهتر سال جي عمر ۾ سن 563 هجري مطابق 1168ع ۾ شهر بغداد ۾ وفات ڪيائين. هن سندس چاچي ابو حفض وجيهہ الدين سهروردي . امام محمد غزالي مشهور عالم جي ڀاءُ امام احمد غزالي، شيخ حماد، شيخ محي الدين عبدالقادر جيلاني ﷫ جي صحبتن مان فيض پرايو. ظاهري علم بغداد جي نظاميہ درسگاهہ مان حاصل ڪيائين. هو ڪو وقت انهيءَ وڏيءَ درسگاهہ جو مدرس پڻ تي رهيو. سندس ڪيترا خليفا تي گذريا آهن، جن جي نالن تي سهروردي طريقي جون شاخون نڪتيون ۽ ملڪان ملڪ پکڙيون. جن مان مکيہ شاخون هي آهن.

1. شهابيہ سهرورديہ :

هن شاخ جو باني شيخ شهاب الدين سهروردي هو، جنهن جو مکيہ خليفہ شيخ بهاؤالدين ذڪريا ملتاني ٿيو. مخدوم نوح ﷫ جو پڻ تعلق ان شاخ سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. انهي سلسلي جو غوث بهاؤالحق ۽ مخدوم نوح ﷫ ذريعي سنڌ تي گهڻو اثر پيو.

2. ڪبرويہ سهرورديہ :

هن شاخ جو باني شيخ نجم الدين ڪبرىٰ هو جنهن سلسلي سان واسطو رکندڙ لنواري واري بزرگن جا وڏا ۽ مظدوم بلاول ﷫ هئا.

3. فردوسيه سهرورديه :

هن شاخ جو باني شيخ نجيب الدين فردوسي هيو، جو ٽن واسطن سان شيخ نجم الدين فردوسي ڪبرىٰ سان وڃي ملي ٿو.

4. مولويه روميه سهرورديه :

هن سلسلي جو باني مولانا روم (صاحب مثنوي) آهي. جو هڪ نسبت سان ڪبرويه ۽ ٻي نسبت سان حضرت قطب الدين ابهري جي واسطي سان حضرت ابو نجيب تائين پهچي ٿو.

5. جلال بخاريه سهرورديه :

هي شاخ مخدوم جهانيان سيد جلال بخاري جي نالي سان منسوب آهي. هي سلسلو حضرت غوث بهاؤالحق ذڪريا جي واسطي سان ابو نجيب سهرورديءَ تائين پهچي ٿو. هن سلسلي جا پوئلڳ پڻ سنڌ ۾ گهڻا آهن. ڪي اڄ جي درگاهه سان واسطو رکندڙ آهن، ته ڪي انهيءَ ڪتنب جي شاخ حضرت قطب الدين جهانيا پوٽا حيدرآباد سان واسطو رکندڙ آهن.

6. صفويه سهرورديه :

هي سلسلو شيخ صفي الدين اردبيلي جي نالي سان منسوب آهي، جو ڇئن واسطن سان حضرت قطب الدين ابهري جي وسيلي شيخ ابو نجيب تائين پهچي ٿو.

7. خلوتيه سهرورديه :

هي شاخ شيخ محمد خلوتي جي نالي سان منسوب آهي.

8. شطاريه سهرورديه :

هي شاخ حضرت عبدالله شطار جي نالي سان منسوب آهي.

9. ابراهيم سوقيه سهرورديه :

هي شاخ حضرت ابراهيم وسوقي قطب مصري جي نالي سان منسوب آهي.

10. رسول شاهيه سهرورديه :

هي شاخ سيد رسول شاهه، خليفه حضرت جهانيا جي نالي سان منسوب آهي.

11. سدا سهاگيهه سهروردِيه :

هي شاخ حضرت شاهه موسىٰ سدا سهاڳ احمد آبادي المتوفي سنه 852 هجري جي نالي سان منسوب آهي، جو حضرت ابراهيم سيد جي واسطي سان شيخ ابو نجيب تائين پهچي ٿو.

هن طريقي ۾ مکيه ڳالهيون هيٺيون آهن.

ذڪر - سماع - رقص - راڳ جو ٻڌڻ - وجد ۾ اچڻ ، سياسي نقط نگاهه کان هن طريقي جا اڪثر مشائخ حڪومت وقت سان دوست پئي رهيا آهن، سنڌ ۾ هن سلسله طريقت جو گهٽو اثر پئي رهيو آهي.

4. نقشبندي طريقي

هن طريقي جو باني محمد بن محمد خواجا بهاؤالدين نقشبندي ﷺ جو بخارا جي شهر ۾ سنه 768هجري مطابق 1327ع ۾ ڄائو، ۽ اتي 791 هجريءَ مطابق 1388 ۾ وفات ڪيائين. هندوستان ۾ انهيءَ طريقي خواجا باقي باالله ۽ امام احمد رباني مجدد الف ثاني سرهندي جي ڪري زور ورتو.

سنڌ ۾ شاهه صاحب جي زماني کان ٿورو اڳ انهيءَ سلسلي طريقت جو چڱو اثر پيدا ٿيو. مخدوم آدم نٽوي، مخدوم ابوالقاسم، مخدوم محمد زمان لونواريءَ وارو، سندس خليفه ميان عبدالرحيم گرهوڙي، مخدوم محمد معين ٺٽوي، سيد محمد بقا لڪياري ڪن واسطن سان ۽ حضرت سرهندي انهيءَ سلسلي طريقت جا مکيه بزرگ هئا.

هن طريقه جون مکيه ڳالهيون هيٺيون آهن.

تزڪيه نفس جي لاءِ شريعت جي پابندي، خفي (ڳجهو)ذڪر ۽ مراقبو ڪرڻ.
احڪام مذهبي رائج ڪرڻ لاءِ منظم طريقي سان ڪوشش ڪرڻ. انهيءَ طريقي جو هندوستان خواهه سنڌ جي سياست تي گهٽو اثر پيو. هندوستان ۾ اورنگزيبي سياسيت ۽ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي مذهبي حڪومت تي انهيءَ طريقي جي بانين جي مذهبي خيالات گهٽو اثر وڌو.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جيڪي مذهبي احڪامن لاءِ فرمان حڪومت کان جاري ڪرايا (جن مان مذهب مان بدعتن جي دور ڪرڻ، صورت ۽ سيرت شريعت موافق گذارڻ لاءِ حڪم ٿيل هئا) سي به انهيءَ سلسلي جون ڪڙيون هيون.

4. جن بزرگن سان شاهه صاحب مليو انهن جو مختصر احوال

جن بزرگن سان شاهه صاحب ملاقاتون ڪيون هيون، تن جا نالا ۽ مختصر احوال اگرچ پهرين فصل ۾ اچي چڪو آهي، ليڪن شاهه صاحب جي زندگيءَ تي انهن جي صحبتن جا ڪهڙو اثر پيو، ان ڪري هيٺ ذرا وڌيڪ تفصيل سان انهن جو حال ۽ طريقن جو ذڪر پيش ڪجي ٿو، ته ناظرينن کي شاهه صاهب تي جن ڳالهين جو اثر پيو، انهن کي معلوم ڪرڻ بعد شاهه صاحب جي ڪلام کي سمجهڻ ۾ سهولت ٿئي. انهن مان مکيه هي هئا.

1. شاهه عنايت صوفي
2. مخدوم محمد معين ٺٽوي
3. مخدوم محمدي ڪهڙن وارو
4. صاحبڏنو فقير درازن وارو
5. مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو
6. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
7. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي
8. مدن پڳت ۽ ڪي هندو يوڳي

از انسواءِ ٻيا ٽي بزرگ جن کي اگرچ پاڻ مليو ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته هو گهڻو وقت اڳ گذر ڪري ويا هيا، پر انهن جي تعليمات مٿس خاص اثر ڪيو ٿو ڏسجي، تنهن ڪري انهن جو مختصر ذڪر ڪرڻ به ضروري آهي. اهي بزرگ هينيان آهن.

- مخدوم بلاول رحمة الله عليه
- مخدوم نوح رحمة الله عليه
- شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو رحمة الله عليه

1. شاهه عنايت صوفي رحمة الله عليه

شاهه عنايت الله ولد مخدوم فضل الله سنڌ جي مشهور درويش مخدوم صدو لانگاهه جي اولاد مان هو، هي درويش ميران پور جي ڳوٺ ۾ رهندو هيو، جو ميرپور، بنورو تعلقي جي هاٽوڪي جهوڪ جي ڳوٺ جي ويجهو هو. هي صاحب مخدوم

عبدالملڪ برهانپوري، قادري طريقي جو مريد هيو، جو شاهه عبيدالله جيلاني جو فرزند هيو. هو شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي اولاد مان قادري طريقي جو بزرگ هيو. شاهه عبداللطيف پنهنجي قوهه جوانيءَ جي وقت ۾ صوفي صاحب جي بزرگيءَ ۽ درويشيءَ جي هاڪ ٻڌي، سندس سان ملاقات ڪئي ٿي ڏسجي. ميران پور جو ڳوٺ، شاهه عبدالڪريم ﷫ جي مزار واري ڳوٺ بلڙيءَ ڪان ڏيڍ ميل پنڌ تي هيو، انڪري ٻه ڪيس شاهه عنايت سان ملڻ جا موقعا پئي مليا. جو شاهه صاحب اڪثر پنهنجي ڏاڏي جي درگاهه تي زيارت لاءِ ايندڙ هيو. شاهه عنايت جي ياد خدا ۽ فيض عام جي شهرت جڏهن وڌي ويئي ته چؤطرف ماڻهو، جوق در جوق انهيءَ چشم شِيرين مان سيراب ٿيڻ جي لاءِ گڏ ٿيڻ لڳا، جنهن ڳالهه آس پاس جي زميندارن، عالمن ۽ پيرن ۾ حسد پيدا ڪري وڌو. انهن مان مکي وڏيرو نور محمد پليجو ۽ حمل خان جت ۽ سيد عبدالواسع سجاده نشين، درگاهه شاهه عبدالڪريم ﷫ هئا. معلوم ائين ٿئي ٿو ته صاحبڏنو فقير درازن وارو، جو مخدوم عبدالملڪ جي والد شاهه عبيدالله جو مريد هيو، ۽ شاهه عنايت، جو هڪ چشمي مان فيض حاصل ڪيو هو. صاحب ڏنو فقير جي پوٽي سچل فقير جي ڪلام ڪي (جو اسان وٽ پورو پهچي سگهيو آهي) ڏسڻ مان پورو پتو پوي ٿو ته اهي شيخ فريدالدين عطار جي سلسلهء تصوف جا قائل هيا. اهڙا حوالاسندسن ديوان آشڪار مان گهڻا ملي سگهن ٿا. صوفي صاحب جي تعليم تنگ خيال ۽ مذهبي ڪٽرپڻي جي برخلاف ڪليو چيلينج هيو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ وقت ڏاري ملن ۽ پيرن شريعت ۽ طريقت ڪي پنهنجي طاقت ۽ اقتدار هٿ ڪرڻ جي لاءِ رانديڪو ڪٺي بنايو هيو، جنهنڪري صوفي صاحب جهڙن آزاد خيالن بزرگن ڪي انهيءَ ڍونگ جي برخلاف ڪلي بغات جو اعلان ڪرڻو پيو، بدقسمتيءَ سان صوفي صاحب جي احوال بابت گهڻو ذخيرو ملي نه ٿو سگهي، جنهن سان سندس حياتيءَ تي پوري روشني پئجي سگهي. تنهن هوندي ٻه تاريخ تحفةالڪرام، مقالات شعراءِ، سندس هم مشرف صوفين جو ڪلام ۽ مڪاني معلومات مان جيڪي ڪجهه معلوم ٿي سگهيو آهي، تنهن جي آڌار تي هينيان نتيجا اخذ ڪري سگهيو آهيان.

صوفي صاحب توڙي جو پاڻ ٻه شاعر هيو، ليڪن سندس ڪلام سواءِ چند بيتن جي اجا تائين منهنجي نظر تي چڙهي نه سگهيو آهي، ليڪن هن ڳالهه ڪان انڪار تي نه ٿو سگهي، ته هو مسئلا وحدت الوجود يا همه اوست جو قائل هيو. انهيءَ نظرئي جا پوئلڳ ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا. هڪڙا انهيءَ نظريي جا باني شيخ الاڪبرمحي الدين ابن عربيءَ جي فلسفي (جو سنڌ ۾ شاهه ولي الله دهلوي ۽ ٻين قادري ۽ سهروردي طريقن جي بزرگن جي وسيلي پکڙيو) جا قائل هيا ۽ ٻيا منصور بن حلاج جي نقطہ نگاهه (جو شيخ فريد الدين عطار ۽ شمس تبريز جي معرفت سنڌ ۾ پکڙيو) جا پوئلڳ هيا. اگرچہ خود شيخ ابن عربيءَ تي ٻه منصوري خيال جو گهڻو اثر هيو، ليڪن انهيءَ نقطہ نگاهه ڪي باريڪ نظر سان ڏسبو ته تفاوت معلوم ٿي ويندو. منصور جو چوڻ هيو ته ”ذات ساڳي صفات آهي“ ۽ ”آءٌ خود حق آهيان ۽ انهيءَ ڪري ڪڏهن ٻه حق ڪان جدا نه آهيان“. هو خدا ڪي مخاطب ٿيندي چوي ٿو ته ؛ ”مون ۾ ۽ تو ۾ ڪوئي ٻه تفاوت نه آهي، سواءِ هن ڳالهه جي ته تنهنجو نالو

خدا آهي.“ هڪ هنڌ چوي ٿو تہ، ”اهو ڪير آهي؟ اهو آءٌ آهيان، مون ۾ ۽ تو ۾ ڪو بہ تفاوت نہ آهي سواءِ عارضي ۽ دائمي جي“.

سندس انهيءَ راءِ مان معلوم ٿيندو تہ انسان ۾ ذات ۽ صفات جي جداگانہ حيثيت قبول ڪرڻ جي باوجود بہ، هو ڪن حالتن هيٺ، ان کي گڏي ٿو، انهن حالتن هيٺ، سندس نظرئي مطابق صفات پاڻ کي ذات سڏي سگهي ٿي.

ابن عربي انهيءَ نموني ذات ۽ صفات جو گڏجڻ قبول ڪري ٿو، ليڪن حلول ۽ الوهيت جو قائل نہ آهي. هي هڪ هستيءَ مطلق کي ٻن نقطہ نگاهن سان ڏسي ٿو پر ٻنهي جو تفاوت سندس اکين جي اڳيان چٽو آهي. منصور جي نعره ”انا الحق“ بابت هو چوي ٿو تہ :

”انا سرالحق ما الحق انا“ يعني ”آءٌ حق جو ڳجھ آهيان پر خود حق نہ آهيان“. ڳجھ مان سندس مطلب ذات جو مظهري جلوو آهي، جنهن ۾ حق ڇپيل رهي ٿو، ليڪن ٻئي طرف هميشہ موجود رهن ٿا ۽ اهو چوڻ اجايو ٿيندو تہ هڪ ٻيو ٿي پوي ٿو.

صوفي صاحب منصوري نقطہ نگاهہ جو هيو. باوجود پرهيزگار، خدا ترس ۽ عبادت گذار هئڻ جي، هن اهڙن خيالن جو اظهار ڪيو، جو ملن جي تخيل واري مذهب جي خلاف ڪلي بغاوت تصور ڪيو ويو. هر انتها پسند صوفي فطرتاً ”انارڪسٽ“ آهي. هو سوسائٽي (جماعت) جي قانون ۽ پابندين جو محتاج رهڻ نہ ٿو گهري، هن جي خيال موجب قانون سندس فائدي جي لاءِ ناهيا ويا آهن. هو قانونن جي مقصدن ۽ مرادن تي نظر ڪري ٿو تہ قانونن کي، پنهنجي تخليق سمجهي ٿو. مذهب حڪومت ۽ ملڪي رسم و رواج جي قيدن کان پاڻ کي آزاد ٿو سمجهي. ”همہ اوست“ جي عالم ۾، هن وقت ڪوڙ ۽ سچ، گناهہ ۽ ثواب، نفعي ۽ نقصان جا تفاوت گم ٿيو وڃن. تنهن ڪري سزا ۽ جزا جا سوال هن وٽ رهن ئي ڪين ٿا. هو محويت جي عالم ۾ رهي ٿو ۽ هو نہ ڪنهن سان واسطو رکڻ گهري ٿو، نڪو ٻئي جي دستورن جو محتاج ٿيڻ گهري ٿو، صوفي اگرچہ بيزر ۽ مونن ۾ منهن وجهي گذارڻ وارا آهن، ليڪن هر منظم طريقي جي مدارالمهمان ملن، حاڪمن ، پيرن انهن جي تعليم ۾ خطرو پئي محسوس ڪيو آهي. جيڪڏهن غور سان شاهہ عنايت جي زندگيءَ تي نظر ڪبي تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ هن سنڌي سوسائٽيءَ ۾ اهو انقلاب پئي آڻڻ گهريو، جو ان وقت جي قبول ڪيل نظرين، دستورن ۽ قانونن جي پاڙ پٽي ڇڏي ها. تنهن ڪري انهيءَ وقت جي وڏيرن، ملن، پيرن ۽ حاڪمن جا خوف ۽ خطرا سندس نقطہ نگاهہ ۾ حق بہ جانب هئا. ۽ هنن ملي جلي دهليءَ جي بادشاهہ فرخ سير جي طرفان، سنڌ ۾ مقرر ڪيل نواب اعظم خان کي صوفي صاحب جي برخلاف بدظن ڪري، فرخ سير بادشاهہ کان هن جي ختم ڪرڻ جي اجازت گهرائي. جيتوڻيڪ تہ پوري طرح حقيقتون معلوم ٿي نہ سگهيون آهن، پر جيتري قدر معلوم ٿي سگهيو آهي، منهنجي نظر ۾ صوفي صاحب جا هينيان ڪم سندس ان مخالفت جو ڪارڻ بڻيا.

1. انهيءَ وقت ملن جي تخيل واري شريعتي پابنديءَ اعتقادن ۽ وقت جي پيرن جي رائج ڪيل سلسلا پيريءَ مرشديءَ کي نه مڃڻ ۽ آزاد خيالن جو پرچار ڪرڻ.

2. مذهبي فرقن کي ٽوڙي آزاد خيال لاڳاپن جي بنياد تي بنا تفاوت مذهب، فقي، ذات ۽ طبقي جي، پنهنجي جماعت ناهڻ جنهنڪري موجوده مذهبن جي اثر ۽ اقتدارن کي نقصان پهچڻ جو انديشو محسوس ڪيو ويو.

3. پنهنجي جماعت جو ويس هڪ اهڙي رنگ جو ڪرڻ، جيڪو هندو سنياسي يا ٻڌ ڌرم جا لاما ڪندڙ هيا. يعني گيڙو ويس. انهيءَ ويس جي لاءِ مسلمان ملن کي خاص تعصب هيو.

4. صوفي جماعت وارن جو حڪومت کي ڍلن ڏيڻ کان انڪار ڪرڻ، انهيءَ جي لاءِ عذر، اهو ڏنو ويو ته، اهي زمينون ڪين سندس نقصان جي عيوض مليل هيون، جي انعام طور ڪري شمار ٿيڻ گهرجن.
5. هو ان راءِ جا هيا ته ماڻهن جا شخصي اعتقاد، جن تي هو غور ۽ فڪر بعد، صداقت سان پهتل هجن، سندن خانگي معاملات هيا. سوسائٽي ۽ حڪومت ۾ انهن کي دست اندازي ڪرڻ جو ڪوبه حق ڪونه آهي.

انهن سيني ڳالهين جو نتيجو اهو ٿيو، جو سنڌ جي ڳچ حصي جا ملان، پير، زميندار سندن برخلاف تي پيا ۽ ميان يارمحمد ڪلهوڙي جي رهبريءَ هيٺ، دهليءَ جي بادشاهه جي حڪم ۽ سندس ٺٽي واري نواب جي مدد سان، هڪ لشڪر صوفي صاحب تي ڪاهه ڪري ويو ۽ ڇهن مهينن تائين صوفي صاحب جا مريد ۽ فقير مقابلو ڪندا رهيا. آخر ميان يار محمد ڪلهوڙي ۽ مير شهداد خان ٽالپر قسم ۽ واعدا ڏيئي صوفي صاحب کي ٺٽي جي نواب جي دربار ۾ وٺي آيا، جتي ڪجهه بحث مباحثي بعد مولين کان فتوىٰ وٺي، مذهب جي بهاني تي هن کي قتل ڪرايو ويو. اهو واقعو سنه 1130 هجريءَ مطابق سنه 1721ع ۾ سرزرد ٿيو. شاهه صاحب تي شاهه عنايت جي تعليم جو گهڻو اثر ٿيو ٿو ڏسجي. پاڻ چوي ٿو ته :

صوفي لاڪوفي، ڪونه پانيئس ڪير،
منجهائيءَ منجه وڙهي، پڌر نه آهس پير،
جنين ساڻس وير، هي تنين جو واهرو.

ٻئي هنڌ اهڙن ماڻهن جي مخالفن کي مخاطب تي چوي ٿو ته :

سيت پچار پرينءَ جي، سيت هوت حضور،
ملڪ مڙئي منصور، کهي کهندين ڪيترا.

صوفي صاحب جي شهادت وقت شاهه صاحب 28 سالن جي عمر جو هو، چوڻ ۾ اچي ٿو ته ان واقعي مٿس ايترو ته اثر ڪيو، جو رام ڪلي سُر جا 8 بيت انهيءَ جي درد ۾ مرثيي طور چيا اٿس. انهن بيتن مان هڪ هينيون آهي.

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين سي لاهوتي لڏي ويا.

(شاهه)

2. مخدوم محمد معين ٺٽوي رحمة الله عليه

محمد معين ولد محمد امين قوم، دل، ٺٽي جي قديم ملن جي خاندان مان هيو. سندس والد امين، مشهور شاعر مير فاضل خان جي گهراڻي مان شادي ڪئي. ان مان يارهين صدي هجريءَ جي آخر ۾ محمد معين پيدا ٿيو. هن اول ٺٽي جي مدرسن ۾تعليم حاصل ڪئي، پوءِ اتان دهليءَ وڃي شاهه عبدالرحيم ۽ سندس فرزند شاهه ولي الله دهلوي جي خدمت ۾ وڌيڪ علم پرايائين، اتان موٽڻ بعد سنڌ ۾ محدث ۽ غير مقلد عالم ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. انڪان پوءِ هن جي شهرت چؤطرف پکڙجڻ لڳي. هو صوفي، محدث، شاعر، فلسفي ۽ فاضل ترين عالم هيو. سندس ٻيو نالو مخدوم ناري هيو. صوفيانه مسلڪ ۾ محي الدين ابن عربيءَ جو تابع هيو. هن پنهنجي تصنيفات ۾ اڪثر ابن عربيءَ جو نالو حوالي طور ڏنو آهي. علامه معين ڪن خيالن ۾ تفصيلي شيعن جو حامي هيو. هو طريقت ۾ شيخ ابوالقاسم نقشبندي (جو مخدوم آدم جي واسطي سان امام رباني جي سلسلي سان ملحق هو) جو مريد هيو.

مخدوم محمد هاشم اگرچ علامه معين صاحب جو شاگرد هيو، ليڪن ٻنهي جي خيالن ۾ اختلاف هوندا هئا.

علامه صاحب باوجود محدث ۽ نقشبندي هئڻ جي به راڳ ۽ سرود جي محفلن ۾ ويهندو ۽ ٻڌندو هو. هو وڏي پائي جو شاعر هيو، ۽ سندس تخلص فارسيءَ ۾ "تسليم" ۽ هنديءَ ۾ "بيراڳي" هو. سندس تصنيفون گهڻيون آهن. آخر عمر ۾ گوشه نشين ٿي، وقت گذارڻ لڳو ۽ پنهنجو وقت راڳ ٻڌڻ، غور ڪرڻ ۾

صرف ڪرڻ لڳو. وفات به راڳ ٻڌندي ڪيائين. سندس وفات مهل به شاهه عبداللطيف حاضر هيو.

شاهه صاحب جون ساڻس گهڻيون ملاقاتون ٿينديون رهيون. شاهه صاحب جي ڪلام ۾ جو وحدت الوجود جو رنگ آهي، ان جو فلسفيانه ظرف ۽ اثر محمد معين جي صحبتن جو نتيجو آهي. اڄڪلهه مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي تعليم ڪري شاهه ولي الله دهلويءَ جي تصوف، سياست ۽ اقتصاديات جي نظرين جي ڄاڻ، گهڻن تعليم يافتن سنڌين ڪي پئجي چڪي آهي. ليڪن ان تعليم ڪي سڀ کان اول، سنڌ ۾ مخدوم محمد معين پهچايو. شاهه صاحب جي ڪلام ۾ وطن جي محبت ۽ ان جي مارن ماڻهن لاءِ سڪ (جن ۾ اڪبري سياست جا جزا چُپيل آهن) هڪ حد تائين مخدوم صاحب جي معرفت شاهه ولي الله دهلويءَ جي تعليم جو نتيجو آهن. مخدوم صاحب سنه 1660هجريءَ ۾ وفات ڪئي، ۽ سندس مقبرو ان جي مرشد مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي پيرانديءَ کان آهي.

3. مخدوم محمدي کهڙن وارو رحمة الله عليه

هي مخدوم عبدالرحمان (شهيد) جو فرزند ۽ عباسي خاندان مان هو. هنن جو وڏو ڏاڏو محمد ابراهيم بن اسحاق خليفه معتصم باالله جي ڏينهن ۾، عرب مان لڏي، سنه 248 هجريءَ کان اڳ سنڌ ۾ آيو، ۽ حيدرآباد جي شهر، جنهن کي ان وقت ۾ نيرون ڪري سڏيندا هئا، جي اتر ۾ هڪ ٽڪريءَ جي پر واري ڪلور نالي ڳوٺ ۾ اچي رهيو. جتي ماڻهن کي وعظ ۽ نصيحتون ڪندو هيو. جنهن ڪري ماڻهن ۾ ”ڪلور واري“ بزرگ جي نالي سان مشهور ٿي ويو. جنهن لفظ مان بدلجي (ڪلهوڙا) لفظ نهي پيو ۽ ڪلهوڙا ان بزرگ جي اولاد مان هيا. (ماخوذ از تذڪره مخاديم کهڙا).

ان بزرگ جي شهادت چورن جي هٿان ٿي. ان کان پوءِ انهن جا پويان سنڌ جي گهڻن ڳوٺن کان ڦرندا گهرندا آيا. آخر منجهانئن مخدوم عبدالخالق سنه 1050هجريءَ ڌاري لڏي اچي کهڙن جي ڳوٺ ۾ وينو، مخدوم عبدالرحمان وڏو اهل الله ۽ همه صفت بزرگ هيو. ان جي رجوعات کي ڏسي سنڌ جي حاڪم ميان يار محمد ڪلهوڙي کي تعصب پيدا ٿيو، آخرڪار هن ڪنهن بهاني تي مخدوم صاحب تي لشڪر چاڙهي موڪليو ۽ ڪيس 980 فقيرن سميت بنا مقابلي جي مسجد شريف ۾ ونې سنه 1145 هجريءَ ۾ شهيد ڪرايو. ان وقت مخدوم محمدي صغير هو. ٿوري عرصي گذرڻ بعد، هو پنهنجي والد بزرگوار جون سڪون لاهڻ لڳو، سندس علم ۽ فضل جي هاڪ چؤطرف پکڙجي وئي. هڪ دفعي شاهه صاحب پنهنجي سفر جي دوران کهڙن جي ٻاهران، ميان سچيڏنو اڄڻ فقير جي گوهه تي اچي منزل ڪئي، ۽ جڏهن مخدوم محمديءَ کي خبر پئي، تڏهن دعوت ڏيئي ڪيس وٺي ويو، ۽ هڪ هفتو وٽس ٽڪيو پيو هيو. (1)

مخدوم صاحب سيد موسىٰ شاهه گهوٽڪيءَ واري جا معتقد هئا ۽ سندن طريقو قادري هيو. شريعت جا پورا پابند هيا. سنہ 1171 هجريءَ ۾ وفات ڪيائون.

4. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه

مخدوم محمد هاشم ميان عبداللطيف جو فرزند هو ۽ هو 10 ربيع الثاني

(1) ماخوذ از آئينہ جهان نما

سنہ 1104 هجري ۾ ميرپور ٻٺوري جي ڳوٺ ۾ ڄائوهو. پهريائين تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪري، پوءِ ٺٽي ۾ مخدوم سعيد وٽ، اچي وڌيڪ تعليم حاصل ڪيائين. ميرپور ٻٺوري ڪان لڏي پهرين پاڻ ڀهراميور جي ڳوٺ ۾ آيا، جتان آخر ٺٽي جي شهر ۾ سڪونت گزين ٿيا. علم حاصل ڪرڻ بعد پنهنجي زماني جو وڏو پرهيزگار ۽ پابند شريعت اسلامي عالم ٿيو. سندس تصنيفون اٽڪل 150 کن آهن. انهيءَ وقت ۾ سنڌ جا عالم ٻن گروهن ۾ ورهايل هيا، هڪڙا فلسفي ۽ حديث ۾ ماهر هئڻ ڪري غير مقلد ٿي ويل هئا، ليڪن متن تصوف جو اثر بہ قائم رهيو. ٻيا فقہ ۾ ماهر هئڻ ڪري مقلد، صاحب شريعت مشهور ٿيا.

مخدوم محمد معين پهرين گروهہ مان مکيہ هو ۽ ٻئي گروهہ جي مهنداريءَ جي پڳ، مخدوم محمد هاشم تي آئي. هي صاحب پابند صوم ۽ صلواة، سنت اسلاميءَ جو پيرو هو. هن مذهب مان بدعتن (هر نئين ڳالهہ جا اهل سنت و جماعت جي حنفي فقہ جي حڪمن جي برخلاف هجي) ڪڍڻ جي تحريڪ شروع ڪئي. جيئن اهو ڪم مؤثر طور حڪمران وقت ڪلهوڙن ۽ ٻين معززن اميرن جي مدد ۽ همدرديءَ کان سواءِ پورو ٿيڻ مشڪل هو، ان ڪري هن انهن سان لاڳاپو وڌايو. جيئن انهن حاڪمن جي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد کي، انهن ڳالهين جي ڪري ڪو نقصان نہ پئي پهتو، تنهنڪري انهن مخدوم صاحب جو ساٿ ڏنو ۽ مخدوم صاحب جو اثر وڌڻ لڳو. مخدوم صاحب اصولي ڳالهين کان، فروعي ڳالهين ڏي زياده توجہ ڏئي، تجديد شريعت جي نالي سان تحريڪ شروع ڪئي. جنهن صورت ۾ زبردست عالم ۽ پرهيزگار شخص هو، انڪري سندس انهن ڳالهين جو ملڪ ۾ ڇهچٽو پئجي ويو. عام فهم ماڻهن ۽ ملن ۾ سندس نالو مشهور ٿي ويو. هن ان وقت جي بلند پايہ عالمن ۽ صوفين جي اڪثر شريعت جي نالي ۾ مخالفت ڪئي. مخدوم محمد معين، مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارا ۽ شاهه صاحب سڀ سندس نقط چينيءَ کان بچي نہ سگهيا. اڄڪلهہ جي زبان ۾ سندس سياسي مسلڪ قدامت پسند يا رجعت پسند شمار ڪري سگهجي ٿو. سندس راين ۽ خيالن جو پتو سندس چوڻ تي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي جاري ڪيل هڪ فرمان مان پئجي سگهي ٿو.

(فرمان)

”هن حڪومت جي سيني ڪارڪنن کي معلوم هجي تہ جناب مخدوم محمد هاشم جي شرعي فيصلن جي جاري ڪرڻ لاءِ ڪوششون ونن ۽ عاشورن ۾ تابوت ۽ ماتم وغيره بدعات جي منع ڪن. نشيدار شين جي پيڻ ۽ وڪري تي بندش وجهن. شرط رکڻ، جوا ڪرڻ، فاحش زالن ۽ ڪدڙن تي روڪ وجهن. زالن کي مقامن ۽ باغن ۾ وڃڻ کان روڪين. ماڻهن جي وفات وقت روج راڙو ڪرڻ کان منع ڪن. ساهہ واري جانور جي تصوير ڪڍڻ کان روڪين. هندن کي چوٽين ۽ ڌوتين پائڻ ۽ دوڪان تي گوڏا اگهاڙا ڪري وهڻ کان منع ڪئي وڃي. مسلمانن کي مٺ کان ننڍي ڏاڙهي ڇڏائڻ، ڏاڙهيءَ جا خط ونرائڻ ۽ مڇون رڪرائڻ تي بندش وڌي وڃي. هندن کي هولي، ٻڳت ۾ سرود، شرنائي، دهل، ناد وڄائڻ کان منع ڪئي وڃي. هندن کي بتن ۽ درياءَ جي اڳيان سجدو ڪرڻ کان روڪيو وڃي. مٺي ڏيڪاريل جملي ڪمن لاءِ عملدار ڪليو ڪلايو سختيءَ کان ڪم وٺي، حڪم جي پوئواري ڪن ۽ انهن جي ڏوهاري ماڻهن کي اهڙيون سزائون ڏين، جيئن رعيت مان ڪوبہ اهڙو ڪم نہ ڪري سگهي. ازانسواءِ ماڻهن کي نماز، روزي ۽ ٻين عبادتن جي لاءِ تاڪيد ڪيو وڃي. انهن حڪمن جي بجا آوري ۾ ڪابہ انحرافي نہ ٿيڻ گهرجي.“

(2 شعبان سنہ 1072 هجري.)

مخدوم صاحب شرعي ڪمن جي اهڙيءَ طرح پابندي ڪرائي، جو وضو ۽ غسل لاءِ شرعي مقدار تي ڪوزا يا ماپا نهرايائين، جن کي هاشمي ڪوزا ڪري سڏبو هو.

انهن سيني ڳالهين مان پتو لڳائي سگهجي ٿو تہ سندس انهيءَ شريعت جي نالي ۾ جدوجهد جا ڪهڙا نتيجا نڪرڻا هيا.

مذهب ۽ ان جي شريعت جو دائرو تنگ ڪري ان کي چند رسمن جي پابنديءَ تائين محدود ڪيو ويو. غير مذهب ماڻهن کي سندس اعتقادن پٽاندڙ رهڻ لاءِ آزاديءَ تي روڪ وڌي وئي. ماڻهن جي خانگي زندگيءَ جي معمولي سوالن ۾ دست اندازي ٿيڻ لڳي. تان جو سيرت ۽ صورت جي معاملات ۾ بہ ماڻهن کي مولوي صاحب جي مقرر ڪيل دستور ۽ قانون تحت هلڻو ٿي پيو. معاشرتي سڌاري ۽ اخلاق جي درستگيءَ جي آڙ ۾ مولي صاحب پنهنجي پورن کي پورو ڪرڻ ٿي گهريو. مولوي صاحب جا مداح ملان چا بہ چون، ليڪن ان ڳالهہ کان انڪار تي نٿو سگهي تہ اهو اهڙيءَ پاليسيءَ جو ئي نتيجو هيو، جو آزاد خيال انتها پسند صوفي، اهڙي قسم جي تنگ دائري وارن مذهبي عقيدن جي پاڙ پٽڻ لاءِ اٿي ڪڙا ٿيا. جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جي تعصبي حڪومت جي اثر ڪري، ابتدا ۾ هو ڪامياب نہ ٿيا ۽ گهڻيون سختيون سنائون، ليڪن ٿوري وقت اندر سنڌ مان، مذهبي تعصب ۽ تنگ نظريءَ جي پاڙ پٽي ڇڏيائون. اگرچہ ڪجهہ وقت کان پوءِ اهي بہ حد کان لنگهي ويا. شاهہ صاحب مخدوم محمد هاشم سان، پڻ ٻي دفعا مليو ٿو ڏسجي. ليڪن ٻئي گروهہ سان واسطو هئڻ ڪري، ساڻس خاص تعلق قائم ڪونہ ڪيائين. مولي صاحب مان

وقت جا گهڻا صوفي تنگ تي پيا هئا. مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو بہ انهن مان هڪ هو. شاهہ صاحب بہ ڏسجي ٿو تہ اسان جهڙي دين کي اهڙيءَ طرح محدود ٿيندو ڏسي بي اختيار چئي ڏنو تہ :

ملين منو ماءُ، پتو ڦتو پيٽ ۾
سچائي الله، ٿبي ڏنائين ڏوڙ ۾.

مخدوم صاحب 70 سالن جي عمر ۾ سنہ 1174هجريءَ ۾ وفات ڪئي، سندس مزار مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي آهي.

5. مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو رحمة الله عليه

مخدوم محمد زمان شيخ حاجي عبداللطيف جو فرزند هو. تاريخ 22 رمضان سنہ 1125 هجريءَ مطابق سنہ 1713ع ۾ ڄائو هو. هو صديقي نسل مان هو. سندن وڏا عباسي خليفن جي زماني ۾ لڏي سنڌ ۾ آيل هئا. گهڻو وقت سنڌ ۾ رهڻ بعد هو ڪڇ ڏي هجرت ڪري ويا، جتان سنہ 910 هجريءَ مطابق 1504ع ڌاري وري سندس وڏو شيخ عبداللطيف، ڪلان مريدن جي ست سٺاءَ تي موٽي سنڌ ۾ آيو. هن جي وڏي ڏاڏي شيخ محمد بن مالڪ سهروردي طريقي ۾ بيعت ڪئي هئي.

مخدوم محمد زمان جي والد شيخ عبداللطيف وري مخدوم آدم ٺٽي واري جي فرزند شيخ فيض الله کان نقشبندي طريقي جي اجازت حاصل ڪئي هئي. مخدوم محمد زمان پاڻ خواجہ محمد عرف ابوالمساڪين بن محمد اشرف بن شيخ آدم کان نقشبندي طريقي ۾ فيض پرايو. عربي علم مخدوم محمد صادق نقشبنديءَ جي مدرسي ۾ پڙهيائين، جو بزرگ شاهہ عبداللطيف جي مريدن مان هو. سندس زماني ۾ هن طريقت جي سلسلي ۾ گهڻي شهرت حاصل ڪئي. جنهنڪري دور دراز ملڪن مان ماڻهو ڪهي انهيءَ مني چشمي مان روحاني ميناج حاصل ڪندا هئا. سندن ڪيئي خليفا ٿي گذريا آهن، جن مان مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي خاص شهرت جو مالڪ هو. جيتوڻيڪ مخدوم صاحب شريعت جو پورو پورو پابند هو، ليڪن تعصبي ملان نہ هئڻ ڪري مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، سدائين سندس مخالفت پئي ڪئي، جنهن ڪري هو ٺٽي مان لڏي اچي لنواري وسايائين، پاڻ سنڌيءَ ۾ شعر بہ چيو اٿس، جنهن مان پتو پوري ٿو تہ، باوجود نقشبندي هئڻ جي مٿس وحدت الوجود جي فلسفي جو گهڻو اثر هو. البت هو راڳ ۽ سرود ٻڌڻ کان پرهيز ڪندو هو. سندس روحانيت جي شهرت جو ٻڌي شاهہ صاحب بہ ننڍپڻ ۾ گونان سندس ملاقات لاءِ سنيري وٽس پهتو. انهيءَ ملاقات ۾ جيڪا گفتگو هلي، ان لاءِ خواجہ محمد زمان لنواريءَ واري جي حياتي لکندڙن تفصيلوار ذڪر ڪيو آهي. انهن جو چوڻ

آهي تہ شاهہ صاحب تي مخدوم صاحب جي صحبت اهڙو تہ اثر ڪيو، جو انهيءَ ڪان پوءِ شاهہ صاحب وٽ، جڏهن مخدوم صاحب جي ڳالهہ نڪرندي هئي تہ هينيون بيت پڙهندا هئا.

مونسين ڏٺا ماءِ، جنين ڏٺو پرينءَ کي،
تنين سندي ڪاءِ، ڪري سگهان نہ ڳالهڙي.

مخدوم صاحب سنہ 1188هجريءَ مطابق سنہ 1774ع ۾ 3 ذوالقعد جي وفات ڪئي، ۽ سندس مزار لنواريءَ جي ڳوٺ ۾ آهي.

6. صاحبڏنو فقير درازن وارو رحمة الله عليه

هي فاروقي نسل مان هو. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ سندس وڏا محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيا. سندس پهريون بزرگ جو سنڌ ۾ آيو، ان جو نالو شيخ شهاب الدين هو، جنهن سيوهڻ جي شهر ۾ 9 محرم سنہ 65 هجريءَ ۾ وفات ڪئي.

سنہ 665 هجريءَ ۾ هنن جا پويان مخدوم جمار جا مريد ٿيا. هنن مان مخدوم ابو سعيد، ان وقت ڏاري لڏي اچي، راڻيپور جي پر ۾ درازن جي ڳوٺ ۾ اچي وينو. ميان صاحبڏني جو اصل نالو محمد حافظ هيو، ۽ صاحبڏنو تخلص هيس. پوءِ پاڻ انهيءَ نالي سان مشهور ٿي ويو، هو سنہ 1101 هجريءَ ۾ ڄائوهو. (از رسالو سچل فقير - مرزا قليچ بيگ) هو شاهہ عبيدالله جيلاني جو مريد ٿيو، جو شيخ عبدالقادر جيلاني جو اولاد هيو، انهيءَ شاهہ عبيدالله جا بہ پٽ هئا. هڪ شاهہ ڪليم الله، ٻيو شاهہ عبدالملڪ. اهو ساڳيو عبدالملڪ شاهہ عنايت صوفيءَ جو مرشد هو، جو پوءِ لڏي وڃي برهانپور ۾ وينو هو.

چون ٿا تہ صاحبڏنو فقير اول ۾ گوشہ نشين ۽ تارڪ دنيا ٿيو، ڪبڙن جي وچ ۾ هڪ غار ۾ وينو هوندو هيو. شاهہ صاحب هڪ دفعي پنهنجي سفر جي دوران جڏهن اتي پهتو ۽ اهو حال معلوم ٿيس تہ ڪيس ملي بحث مباحثو ڪري ٻاهر نڪرڻ تي راغب ڪيائين، ان ڪان پوءِ فقير صاحب ماڻهن سان منهن ڏيڻ لڳو. هن صاحب سنڌيءَ ۾ چڱو ڪلام چيو آهي. سندس طريقو رندي هيو. هو انهيءَ زماني ۾ ملائيت ۾ ڪٽرپڻي جي مذهبي پابندين کان تنگ ٿي، کليو ڪلايو اهڙا اظهار ڪرڻ لڳو.

پنهنجي هڪ ڪلام ۾ چوي ٿو تہ:

"لاشڪ آهيون لامذهب، اسان غرق ٿياسون درغبغب"

سندن رندي مشرب ۽ خيالات جو پورو پتو ۽ خبر فقير صاحب جي پوٽي سچل فقير جي ڪلام مان پئجي سگهندي. چاڪاڻ ته ان جو گهڻو ڪلام ڇاپي هيٺ اچي، اسان تائين پهچي سگهيو آهي. چوڻ ۾ اچي ٿو ته شاهه صاحب جڏهن هڪ دفعي درازن ۾ آيو ته سچل فقير ڪي جو ان وقت ننڍن ورهين جو مس هو، ڏسي فرمايائين ته "اسان جيڪو ڪنو رڌو آهي، ان جو ڍڪڻ هي ٿيندو لاهيندو" يعني جيڪي وحدت الوجود جا راز ڍڪيل ۽ سالڪياڻي نموني ۾ شاهه صاحب ظاهر ڪيا آهن سي راز سچل فقير کليل ۽ رندانه طريقي کولي ٻڌايا آهن. سندس ڪلام مان پتو پوي ٿو ته، مٿس منصوري تعليم جو اثر شيخ فريدالدين عطار ۽ شمس تبريزيءَ جي معرفت پهتل آهي. هيٺ ڪي ٽڪرا سچل جي ڪلام مان پيش ڪجن ٿا، جن مان سندس مشرب جو پتو پئجي سگهندو.

"اسان‌دي جان ڪون لڳڙي، هوائي شمس تبريزي"
"عطار لبود خدابود خدا بود، ان سر حقيقي خدا بود خدا بود"

صوفين جو مذهب عشق آهي، اتي ملن واري ڪدورت ۽ دوئي نه هوندي آهي، ڪين سڀ جاءِ تي پرين پيو پاڻ پسائيندو آهي. مذهبي قيدن کان هو پاڻ کي ازاد سمجهن ٿا. چوي ٿو ته :

"ڏسو عشق جا انصاف، مڙئي مذهب ڪيائين معاف"
"اتي ڪفر نه اسلام، آهي سيني ڪي سلام"

هو ڏوهه ۽ ثواب کي هڪ شيءِ جا ٻه پهلو سمجهن ٿا ۽ عشق ۽ محبت جي عالم لاءِ پرده حجاب ڪري ليکين ٿا.

"هڪ ڏوهه پيو ثواب، اتئي عشق جو حجاب"

انهيءَ وقت ملن جي تنگدليءَ انهن کي اهڙو تپايو جو جوش ۾ اچي چئي ڏنئي ته :

"عشق پيو سي زور زور،
ڪٽ ملان دي، نوڙهه نوڙهه"

”قاضيا کيهي مسلي ڪريندئين،
عشق شرع ڪيا لڱي لڱي“

”بهشت دوزخ دي ڏي نا ڏڙڪي،
اهي پَوَ اسان ڪنون پڳي پڳي“

صاحبڏني فقير سنہ 1192 هجري مطابق 1778ع ۾ وفات ڪئي، سندن مزار درازن جي شهر ۾ آهي.

7. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رحمة الله عليه

هي صاحب ٿرپارڪر ضلع جي گروهڙ جي ڳوٺ، تعلقي ڪپرو جو وينل هو، وڏو نامور عالم هيو، ابتدائي زندگيءَ ۾ مناظري ۽ مباحثي جو وڏو شوقين هيو. هلي وجي عالمن سان بحث ڪندو هيو.

طبيعت جو جلالي هيو. آخر ۾ مخدوم محمد زمان لنواريءَ واري جي صحبت ڪري، درويشي راهه ڏي لاڙو رکيائين. مخدوم صاحب جي خاص خليفن مان ٿي پيو. شريعت اسلامي جو پورو پابند هو. خالص سنڌيءَ ۾ عمده شعر چيو اٿس. هن کي جهاد جو ڏاڍو شوق هوندو هيو. هڪ دفعي ٻڌائين تہ، انهيءَ طرف (هتونڪي ۾) هڪ مڙهيءَ اندر بت جي پوجا ٿئي ٿي، ۽ ماڻهو دور دراز پنڌ ڪان، انهيءَ جي ڪرامت جون ڳالهيون ٻڌي، اوڏانهن سکائون ۽ مجتائون ڏيڻ وجن ٿا. سندس ڪجهہ توحيد پرستي ۽ ڪجهہ جهاد جي جوش جذبي اڻاريس تہ انهيءَ ٺنريءَ کي ڊاهڻ گهرجي. انڪري فقيرن سان چڙهائي ڪرڻ لاءِ مشورو ڪيائين، اتي ڪنهن چيس تہ سائين اتي پوڄارين جو زور آهي، ۽ آس پاس جا ماڻهو بہ انهن جا طرفدار ٿيندا، ان مهم جي ڪامياب ٿيڻ جو امڪان نظر نہ ٿو اچي. ان تي پاڻ چيائين تہ ”جي هوءَ مڙهي پڳي تہ بہ فتح فقير جي ۽ جي هيءَ مڙهي پڳي تہ بہ فتح فقير جي آهي“ يعني جي انهيءَ راهه ۾ شهيد ٿي ويو تہ بہ ڪامياب آهي، پير جي مقصد حاصل ڪيائين تہ بہ ڪاميابي سندس هئي. نيٺ فقير صاحب انهيءَ مهم ۾ شهيد ٿي ويو. اهو حادثو سنہ 1292 هجريءَ مطابق سنہ 1878ع ۾ ٿيو. سندس مزار گروهر جي ڳوٺ ۾ آهي، جتي سندس قبو، مير احمد خان شاهواڻيءَ نهرايو هو. فقير صاحب ذات جو مگريو هو، ليڪن سندس ڏهٽاڻ سيد احمد شاهه هن وقت سندس سجاده نشين آهي.

8. مدن ڀڳت ۽ هندو يوڳي

شاهه صاحب جي اصل ڳوٺ ڪوٽڙي مغل ۾، هڪ هندو ڀڳت مدن نالي رهندو هو، جنهن سان شاهه صاحب جي گهري دوستي هوندي هئي. مدن ڀڳت سنڌيءَ جو به شاعر هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ جي صحبت جي ڪري شاهه صاحب ۾ هندو يوڳين، سنياسين ۽ ساڌن جي سنگت جو شوق جاڳيو ۽ برابر ٽي سال ساڻن گڏجي سفر ڪندو رهيو. هنگلاج به ساڻن پيٽيائين. انهيءَ صحبت مان ڪيس سندن فقيريءَ جي طريقن، رسمن ۽ دستورن جو پورو پتو پيو، چوي ٿو ته :

نور ۽ نار جوڳيئڙا جهان ۾
ٻري جن ٻاري، آءُ نه جيئندس ان ريءَ

انهيءَ زماني ۾ ملن جو تمام گهڻو زور هيو. هندن سان صحبت ڪرڻ يا انهن جو ويس ڪري ساڻن گهمڻ، رواجي ڳالهه ڪانه هئي، پير شاهه صاحب ان ڳالهه جي پرواهه نه ڪئي. انهن جي صحبت مان تعصب نڪري ويس، ۽ قرباني، حليمائي، تياڳ ۽ سوز جا ورثا نصيب ٿيس. سندس ڪلام جو سُر ڪاهوڙي، ۽ رامڪلي سڄو هندو تارڪ دنيا فقيرن جي ساراهه سان ڀريو پيو آهي. بيراڳ هنديءَ جا ڪيترائي بيت رسالن جي ڪن نسخن ۾ لکيل آهن. جنهن ۾ اهو پتو پوي ٿو ته سندس مجلس ۾ هندو شاعرن جا ڪلام ڳايا ويندا هئا. تان جو سندس ڪلام سان گڏجي رسالي ۾ داخل ٿي ويا.

شاهه صاحب جو هندو زماني جي آڪاٽين تي، ڪلام چوڻ، هندو راجائن جهڙوڪ راءِڏياچ، مومل راڻو، ليلان چنيسر، لاکي ڦلاڻي جي ساراهه ۾ بيت چون سندس آزاد خيال جو ثبوت ڏين ٿا. هو هندو ساڌن جي ساراهه ۾ چوي ٿو ته:

سدائين سفر ۾ رمن متي راهه
پرن پورب پنڌ ڏي، منجه موالي ماهه
جن جي الک سان آگاهه، هلو تڪيا پسون تن جا

ٻي هنڌ چيو اٿس ته:

قوت ڪرايا ڪاپڙي، طعام نه طامائو
سئن هنيائون سڄ ۾، پهر نه پينائون
اوسر آسائون، اتي گوندر گڏيا

متي ذڪر ڪيل، چند مکيه درويش ۽ ساڌو هئا، جن سان شاهه صاحب روبرو هلي روح رهاڻ ڪئي ۽ انهن جي صحبتن ۽ ملاقاتن مان فائدو حاصل ڪيائين. ان ۾ هر قسم جا ماڻهو هئا، ڪي فلسفي ۽ محدث عالم هئا، ته ڪي صوفي لاڪوفي هئا. ڪي رند بي ريا هئا، ته ڪي نيٺ ملان ۽فقيهه هئا، هندو مسلمان ٻنهي فرقن جا صحبتي هئس. تنهن کان سواءِ هيٺين ٽن بزرگن هر هڪ (الف) مخدوم بلاول رحمة الله عليه

(ب) مخدوم نوح رحمة الله عليه

(ٻ) شاهه عبدالڪريم

جو متس، اٿسڏيءَ طرح اثر پيل ٿو ڏسجي، تنهن ڪري انهن جي زندگيءَ جو ٿرو ذڪر ضرور جاٽي، هيٺ بيان ڪجي ٿو.

9. مخدوم بلاول رحمة الله عليه

مخدوم بلاول ذات جو سمو هيو، ۽ ٺٽي جي شاهي خاندان سان واسطو رکندڙ هو، انکري ڪيس سمون سردار ڪري سڏيندا آهن. سندن ڄم جي تاريخ ملي ڪانه سگهي آهي، پير غالباً نائين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ڄائو هو. ابتدائي تعليم ٺٽي مان پرائي، پوءِ وڌيڪ علم تلتيءَ جي ڳوٺ ۾، مخدوم عمر کان حاصل ڪيائين. شادي به اتي ڪيائين ۽ اتي ئي رهجي پيو. هو علم حديث ۽ تفسير ۾ ماهر ٿيو، سندس هاڪ چؤڌاري پکڙجڻ لڳي، جنهن ڪري پري پند کان ماڻهو وٽس علم پرائڻ جي لاءِ اچڻ لڳا. هن کي سلسلي طريقت ۾ به ڪمال هيو. سندس طريقو، سهروردي طريقي جي شاخ ڪبروي جو هو. سندس شجرو، طريقت مان نه ملي سگهيو آهي، ليڪن هو انهيءَ وقت جي مکيه بزرگن مان هڪ هو. ان جي شهادت مخدوم نوح رحمة الله عليه جي پوٽي ميان غلام رسول صديقي جي لکيل ڪتاب مان ملي ٿي. مخدوم نوح جي حياتيءَ جو ذڪر ڪندي، هو صاحب لکي ٿو ته: ”سنڌ ۾ ان وقت تائين صرف ٽي هاڪارا بزرگ هئا. هڪ مخدوم نوح ٻيو مخدوم بلاول ۽ ٽيون قلندر شهباز.“

مخدوم صاحب جي ڪيئي خليفا هئا جن مان مکيه هيٺيان هيا.

1ـ مخدوم ’صاحب لنجار‘ انڙپور

2 ـ سيد حيدر رحمة الله عليه سن

3 ـ مخدوم رڪن الدين عرف منو ٺٽو

4 ـ مخدوم حسن عرف بلاولي پاٽوٽ 5 ـ مخدوم سعد عرف ساند سڪرنڊ

6 ـ مخدوم هنگورو نزديڪ مورو.

مخدوم ساهڙ وٽان متياري ساداتن مان شاهه رڪن الدين فيض ورتو، جنهن جو پوٽو سخي هاشم، نامور ولي الله ٿي گذريو آهي. اڪثر متياري سادات انهن جا معتقد آهن. سخي هاشم شاهه، شاهه صاحب جي والد شاهه حبيب جو دوست هيو ۽ هو متياريءَ مان لڏي پئي پور ۾ انهيءَ جي مشوري ۽ مدد سان لڏي وڃي وينو هيو. (قاضي هدايت الله متعلوي) ان ڪري بلاولي فيض جو شاهه صاحب تي اڻ سڌيءَ طرح اثر ٿيو هجي، ان کان انڪار ڪري نه ٿو سگهجي.

شاهه بيگ ارغون، جڏهن سنڌ تي ڪاهون شروع ڪيون هيون، ان وقت ڄام نظام الدين سمي جي وزير درياء خان جيڪا سنڌي اقتدار جي قائم رکڻ جي تحريڪ هلائي هئي، ان جي روح روان مخدوم بلاول هو. شاهه بيگ ارغون جي حملن وقت مخدوم صاحب خليفن سميت ان جي مخالفت ڪئي هئي. سيد محمد ميران جونپوري جي تحريڪ جي سنڌ ۾ منظم طرح مخالفت مخدوم صاحب طرفان ٿي.

انهن سڀني ڳالهين جي ڪري شاهه حسن ارغون ڪِن ڄڙتو عذرن تي، ملن کان فتوىٰ وٺي، کيس گهاڻي ۾ پيڙائي ڇڏيو. اهو حادثو سنه 929 هجريءَ ۾ ٿيو. سندس عقيدن جو ذڪر اڳ اچي چڪو آهي.

10. مخدوم نوح رحمة الله عليه

مخدوم نوح جو اصل نالو ميان لطف الله هو، ليڪن نوح هوتزاني نالي هڪ درويش ڪامل جي وصيت جي ڪري سندس نالو بدلائي نوح رکيو ويو. هو مخدوم نعمت الله جو فرزند هو ۽ صديقي نسل مان هو، سندس سنه 911 هجريءَ ۾ جنم ٿيو. اِهو اُهو وقت هيو، جو ان کان پوءِ ٽن سالن بعد، سنڌ جو نامور حاڪم ڄام نظام الدين وفات ڪري ويو ۽ ان جي جاءِ تي ڄام فيروز سنڌ جو حاڪم ٿيو. جيتوڻيڪ مشهور ائين آهي، ته مخدوم صاحب ظاهري ذڪر ڪنهن کان حاصل نه ڪيو، ليڪن سندن خانداني طريقو سهروردي هيو. پوءِ اهو طريقو شيخ بهاؤالدين زڪريا جي معرفت مليو هجي يا سڌو پشت بہ پشت سندس خاندان ۾ هليو آيو هجي. ليڪن هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته مخدوم صاحب جو ڏوهٽو ميان دوست علي ملتان طرف مسافريءَ ۾ ويو، غوث بهاؤالدين جي سجاده نشِين وٽ وڃي مهمان ٿيو، جنهن تحفي طور کيس پنهنجي بدل دستار ڏني. جا پاڻ وٺي ڪڇ ۾ جهليائون، غوث بهاؤالدين جي فقيرن کي اها ڳالهه پسند نه آئي ۽ اهڙو ذڪر

غوث صاحب جي سجاده نشين سان ڪيائون، جنهن تي ان خليفن ڪي جواب ڏنو تہ "اسان مريد شِخ شهاب الدين سهرورديءَ جا آهيونءِ هي اولاد شيخ ابونجيب جو آهن، جو خود شيخ شهاب الدين جو مرشد ۽ چاچو هو. انڪري سندن تعظيم ڪرڻ اسان تي واجب آهي." (دليل الذاڪرين)

ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم صاحب شيخ ابونجيب سهروردي (باني سهروردي طريقي) جي اولاد مان آهن. سندس استاد مخدوم ديانہ عربي هو. سندس خليفا گهڻا ٿي گذريا آهن، جن مان مکيہ سيد ابوبڪر لڪياري، ميان بهاؤالدين دلق پوش، منو فقير ۽ عثمان هئا. (دليل الذاڪرين)

پاڻ وقت جي سياست کان جدا رهي صرف خلق الله ڪي فيض ڏيندا هيا. حڪومت وارن سان سندن تعلقات نيڪ هئا. پاڻ 17 ذوالقعد سنہ 999 هجريءَ ۾ وفات ڪيائون، انهيءَ وقت سندس ڄمار 87 ورهن جي هئي. سندس وفات وقت ڪين ڏهہ فرزند هئا.

سندن طريقي جا ڏهر ذڪر طور پڙهيا ويندا آهن، سي گهڻو ڪري ملتان ي ڏهرن جي نموني جا آهن.

11. شاهہ عبدالڪريم رحمة الله عليہ

شاهہ عبدالڪريم مٽيارن سيدن جي خاندان مان هو. هي سنہ 924 هجريءَ ۾ مٽيارين جي شهر ۾ ڄائو هو. سندس والد جو نالو سيد لعل محمد ، يا سيد لالو هو. هو بہ وڏو درويش هو. پاڻ مٽيارن مان لڏي بلڙيءَ جي ڳوٺ ۾ وڃي سڪونت اختيار ڪيائون. سنڌيءَ ۾ ڏاڍو سنو شعر چيو اٿس.

مخدوم نوح رحمة الله عليہ جي صحبت لاءِ، وقت بہ وقت هالن طرف ويندڙ هئا. حالانڪ مريد شاهہ ابراهيم بخاريءَ جو هو، جو قادري طريقو رکندڙ هو. شاهہ ڪريم عدم تشدد ۽ صبر ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هيو. سندن ڪاند ۽ صبر جون گهڻيون ڳالهيون ملڪ ۾ اجا تائين مشهور آهن.

وڏائي ۽ فخر تہ وٽن هيو ئي ڪونہ. سندن ڪرامتن ۽ ملفوظات ڪي ميان عبدالواسع ٺٽوي بيان العارفين نالي ڪتاب ۾ ڪٺو ڪيو آهي. پاڻ 12 فرزند ڇڏي سنہ 1044هجريءَ ۾ بلڙيءَ جي شهر ۾ وفات ڪيائون.

هي آهي مختصر احوال شاهہ صاحب جي زماني ۽ ان جي ماحول جو، جنهن جي روشنيءَ ۾ پڙهندڙن ڪي شاهہ صاحب جي خيالات ڪي معلوم ڪرڻو آهي.

فصل ٽيون

شاهه صاحب، سنڌ جو قومي شاعر

شعر اُها خدائي ڏات آهي، جا ڪن ٿورن ماڻهن کي نصيب ٿيندي آهي، باهه جو مثال ونو ته، اها جيئن ساڙڻ جو ڪم ڏئي ٿي، تيئن طعام پچائڻ ۽ ڳاڏين هلائڻ توڙي ٻين ڪيترن مفيد ڪمن لاءِ پڻ ڪم اچي ٿي. جيڪڏهن اُها نقصان پهچائي ٿي ته فائدا به منجهس گهڻا آهن. مطلب ته جهڙي مقصد لاءِ ڪيس ڪتب آڻبو اهو حاصل ٿيندو. اهڙيءَ طرح شعر جي به حالت آهي، ان ڪي جي قومن ۾ انقلاب ۽ بيداري آڻڻ، بهادري پيدا ڪرڻ، اخلاق جي درستي ۽ خودشناسي پيدا ڪرڻ جي ڪم آڻي سگهجي ٿو، ته ساڳيءَ طرح اخلاقن بگاڙڻ سستي ۽ ڪاهلي پيدا ڪرڻ ۽ خيالن جي خرابيءَ جو جو ڪارڻ به شر ٿي سگهي ٿو. انهي نقط نگاهه ڪري شاعر گهڻن ئي قسمن جا ٿي سگهن ٿا. شعر جي لحاظ سان سندن جدا جدا قسمن کي پوريءَ طرح سمجهائڻ لاءِ آءٌ ڪين هيٺ ٽين قسمن ۾ ورهايان ٿو.

1۔ ادبي شاعر

هي اُهي شاعر آهن، جي زبان تي پورو عبور هئڻ ڪري، ملڪ جي هر سامهون ايندڙ سوال تي شعر چون ٿا. جنهن ۾ پنهنجي علمي قابليت، زبان جي خوبين، دل جي جذبات، فطرت جي مصوري، قصن، ڪهاڻين، دوستن ۽ محبوبن جي تعريف، وڏن ماڻهن، بزرگن ۽ حاڪمن جي ثنا ۾ صرف ڪندا آهن. سندس ڪلام، توڙي نفاست ۽ نزاڪت گهٽي هوندي آهي، ليڪن مقصد ۽ ارادن معمولي هئڻ ڪري، ملڪ ۽ ماڻهن لاءِ انهن جي ڪلام مان سواءِ ادبي فائدي جي، ٻيو ڪو به وڏو فائدو حاصل ٿي نه ٿو سگهي.

2۔ اخلاقي شاعر

هي انهيءَ شاعر جو قسم آهي، جي تصوف جي رازن، فلسفي جي پيچيده سوالن، انسان جي اعليٰ امنگن تي غور ۽ فڪرڻ بعد، پنهنجي خيالن کي نظم جي لڙيءَ ۾ پوئڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. پوءِ ڪڏهين اهي راز ۽ خيال، مثنوي مولانا روم وانگر قصن ۽ ڪهاڻين جي صورت ۾ بيان ڪن ٿا. ڪڏهن حافظ شيرازي ۽ سعدي شيرازي وانگر غزلن ۽ بيتن جي جدا جدا طرزن ۾ ظاهر ٿا ڪن.

3_ قومي شاعر

هن قسم جا شاعر، ملڪ ۽ قوم سان محبت رکي ڪري، ماڻهن جي سياسي، اخلاقي، اقتصادي حالتن جو غوري سان مطالع ڪرڻ بعد، قوم جي ڪمزورين، خامين، مشڪلاتن ۽ خوبين کان بخوبي واقفيت حاصل ڪرڻ بعد، انهن جي ڪارڻن ۽ اسبابن تي فڪر ٿا ڪن. قوم جو ماضي، حال ۽ مستقبل سندن اڳيان رهي ٿو. پوءِ هو قوم لاءِ ڪو نصب العين مقرر ڪن ٿا ۽ انهي تي پهچڻ لاءِ، جي خيال ۽ تجويزون سندن دماغ ۾ وهن ٿيون، تن سيني ڳالهين کي، هو پنهنجي ڪلام ۾، قوم اڳيان پيغام جي صورت ۾ پيش ڪن ٿا.

جيڪڏهن شاهه صاحب جي ڪلام تي نظر ڪبي هت، هن ۾ پوين ٻن قسمن جي شاعرن جون خاصيتون، خاص طرح ڏسڻ ۾ اينديون.

جنهن صورت ۾، شاهه صاحب اخلاقي توڙي قومي شاعرجي حيثيت ۾، پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ انهي صورت ۾ ٻنهي پهلوئن مان، هر هڪ تي جدا ڪتاب لکي سگهجي ٿو. تنهن ڪري سندس شعر جي تصوفي ۽ اخلاقي ڪمالات جو بيان ڪرڻ تصوف جي ماهرن ۽ فلسفي جي عالمن لاءِ ڇڏي، آءٌ صرف سندس قومي شاعر جي پهلوءَ کي، پنهن محدود معلومات ۽ وسائل مطابق بيان ڪرڻ جي وس آهر ڪوشش ڪندس.

منهنجو اهو پڪو ويساهه آهي تہ شاهه عبداللطيف سنڌ جو قومي شاعر آهي. سندس اڳيان سنڌ ملڪ جو خاص تخيل هو، جنهن تي ايندڙ فصل چوٿين ۾ بحث ڪيو ويندو. اهڙيءَ طرح سان ڪيس سنڌي قوم جو بہ خاص تخيل هو. جنهن جو احوال بہ جدا جڳهہ تي آندو ويندو. هتي صرف هي ٻڌائڻ مقصود آهي تہ ڪيس جنهن ملڪ ۽ قوم جو تخيل هو، انهيءَ ملڪ جو گهٽو ياڳ، هن پيرين پنڌ ڪري گهمي ڏٺو. اتي جي ماڻهن سان گڏ گذراريائين، سندس عادتن ۽ اخلاقن کان واقف ٿيو. سندس جهونا قصا ۽ ڪهاڻيون ٻڌائين، سندن رسمن ۽ رواجن جو غور سان مطالع ڪيائين. سندس سياسي، معاشرتي، اخلاقي، اقتصادي حالتن کي نظر مان ڪڍيائين، انهن جي ڏکن ۽ سورن ۽ مستقبل تي غور ڪيائين. انهن جي ڪمزورين ۽ خامين کي معلومات حاصل ڪيائين.

مطلب تہ انهيءَ زماني جي سنڌ جي حالات جو ڪيس پورو پورو مطالع ٿي ويو هو. ايتري ساري معلومات بعد هن پنهنجي شعر ۾ جيڪي چيو آهي، انهيءَ تي جيڪڏهن قومي نقط نگاهه سان غور ڪبو تہ هينيون ڳالهيون نمايان طورآهن:

1. وطن جي حب :

شاهه صاحب جي ڏينهن ۾ جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جهڙن ڪٽر مذهبي خيالن جي حاڪمن جي حڪومت هئي ۽ اورنگزيبي سياست جو دور چالو هو، ليڪن شاهه صاحب تي نہ اورنگزيبي سياست اثر ڪيو ۽ نہ گهٽي قدر اڪبري سياست جو اثر ٿيو، بلڪ هن تي قديم سنڌي سياست جو اثر پيو. هن وطن جي حب کي عين اسلام جي احڪام پٽاندر ايمان جو جزو سمجهي، سنڌ کي پيار ۽ محبت ڪئي. (پئن اسلامزم) جو خيال سندس

وهن ۾ گمان ۾ به نه آيو. هن بين الاقواميت کي پڻ اسلامزم کان جدا تي سمجهو. سندس ڪلام ۾ ڪٿي به مسلمان ملڪ يا مسلمان قوم ڏي اشارو ڪو نه آهي. سندس سڄو ڪلام وطن جي محبت، آزادي، ترقي ۽ اقتدار جي جذبات سان ڀريو پيو آهي.
چوي ٿو ته:

سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار.

ٻئي هنڌ چيو اٿس ته:

واجهائي وطن کي، ساري ڏيان ساهه
بت منهن جو بند ۾، قيد م ڪريجاهه
پر ڏيهياڻي پرينءَ ري ڏار م ڏريجاهه
ٿڌي مٿي ٿر جي ولهيءَ وسائجاهه
پوبون ٿئي پساهه، ته نجاهه مڙهه ملي ۾
(شاهه)

2- ديسين جي محبت

شاهه صاحب جي ڪلام مان ٻي جا نمايان ڳالهه ڏسڻ ۾ ايندي، سا سنڌ ديس جي رهاڪن جي اُڪير ۽ محبت آهي. هن وٽ هندن ۽ مسلمانن جي تميز وطن ۽ قوم جي لحاظ کان ڪا به ڪا نه آهي. جي سندس ڪلام تي نظر وجهندئو ته،

ديسي سيڻ ڪجهن پرديسي ڪهڙا پرين

جو آواز هڪ طرف ٻڌڻ ۾ ايندو ته :

جيها جي تيها مون مارو مڇيا

ٻي طرف ڪنن تي پوندو.

باوجود ان جي ته هو محمد ڪارٽيءَ جو مڃڻ ضروري ڄاڻي ٿو. هو صاف چئي ڏئي ٿو ته سچي مسلماني، تڏهين ئي ماڻي سگهبي، جڏهن دوبينائي دور ڪري اشهد جي اک سان، دنيا جي شين ۾ ماڻهن کي ڏسبو. هو پيغمبر اسلام کي رحمت العالمين سمجهي ٿو ۽ حق کي اسلام سمجهي چوي ٿو ته:

ڏسڻ ڏسين جي_ ته هم کي حق چئين
شارڪ شڪ م ني _ انذا انهيءَ ڳالهه ۾

مسلمانن جي جدا گانه قوم جي نظريي کي اميراڻي ذهنيت جو نتيجو سمجهي ٿو. هن جي خيال موجب جهڙيءَ طرح سج جي روشني ۽ هوا کي، چند شخصن ۽ طبقن جي ملڪيت تسليم ڪرڻ ۽ بنائڻ، انسان ذات جي گهٽائي سان ظلم ۽ دشمني ڪرڻ جي برابر

ٿيندو. اهڙيءَ طرح حق کي بہ محدود ڪري، ڪنهن مخصوص گروه جي ملڪيت يا ورثو بنائڻ، ساڳي ذهنيت جو نتيجو ٿيندو. هو هندن ۽ مسلمانن جي موجوده مصنوعي تفاوتن تي جڏهين نظر ڪري ٿو تہ بہ اختيار ٿي چوي ٿو تہ:

ان پرنہ ايمان، جو ڪلمي گو ڪوٺائيين،

دُعا تنهن جي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان

منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهئين.

ساڳيءَ طرح هندن کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ:

ڪوڙو تون ڪفر سين، ڪافر نہ ڪوٺائين،

هندو هڏ نہ آهئيـــــن، ڄڻـــــيو تو نہ ڄڳاءِ،

تلڪ تنهين کي لاءِ، سچا جي شرڪ سين.

ڪفر ۽ اسلام کي روحاني دنيا جون، بہ حقيقي منزلون يا حالتون سمجهي بحث ڪري ٿو. تنهن ڪري ملن ۽ پنڊتن جي انسان ذات جي وچ ۾ پيدا ڪيل بي معنيٰ فرقن ۽ تفاوتن کي هو حق جي سامهون پردا ۽ حجاب ٿو سمجهي.

آخر اهڙو اندر جو اُجريل ۽ صاحب نظر، اهي منصوعي فرق جا نظريا ڪيئن قبول ڪري ٿي سگهيو؟

3- ملڪ جي آزادي_ خوش حالي ۽ ترقي

شاهہ صاحب جي ڪلام ۾ ٽين خاص ڳالهہ ملڪ جي آزاديءَ، خوش حالي ۽ ترقيءَ جو تصور، اُميد ۽ آرزو آهي، اوهان جيڪڏهن سندس ڪلام تي غور سان نظر ڪندا تہ ڪيترن جڳهن تي زنجيرن جي ٽٽڻ، قلعن ۽ ڪوٽڻ جي ڪرڻ، قيدن ۽ بندن کان آزادي ٿيڻ لاءِ، دعائون گهريل ڏسندا.

هڪ هنڌ چوي ٿو تہ:

جسو زنجيرن ۾ راتو ڏينهان روءِ

ڳچيءَ ڳانا لوهہ جا، زيريون، زنجير

ٻئي طرف چوي ٿو تہ:

منهن جي آس اها ڪڏهين ڪيرائيندي ڪوٽ کي

جڏهين سرتين، جيڏين ۽ پر وارين قومن کي آزاديءَ ۾ خوش حالي جي زندگي گذاريندو ڏسي ٿو ۽ پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن کي غلام ۽ پنتي پيل ڏسي ٿو تہ بہ اختيار زبان مان نڪريو ٿو وڃيس.

مون جيڏيون ملير ۾، ٿيون چوندن موڪ مها

شاهه صاحب سنڌ جي سهسين سينگارن، پلر جي پالوٽن، پٽن جي پاهن، ڪٽوري خوشبوءِ، منڊائٽن مينهن جو تہ شائق ٿو ڏسجي، سنڌ ۾ سڪار لاءِ خاص دعائون ٿو گهري، ڏڪارين ۽ موزين جي ڏيهه مان پاڙ پٽڻ جي پنيان آهي. جڏهن جڳ ۾ مانداٽن جي وار، اتر پار ڏي ڪڪر ڪارونيار ۽ منڊائٽن مينهن جي وسڻ جا ويس ڏسي ٿو تہ، هڪ انقلابي وانگر خوش ٿئي ٿو. ڪيس خبر آهي تہ مهانگو ميڙڻ ۽ پنجن مان پنڌرهن ڪرڻ وارا (چور بازاري) جلد ختم ٿيڻ وارا آهن ۽ سگهوئي هاري هر جو منيو هٿ ۾ ڪري، ملڪ جي سياسي جمود واري زمين کي کيڙي، ان ۾ آزاديءَ جو ٻج پوکڻ وارا آهن. جلد ئي سک جي ساوڪ ٿيندي ڏولائي جا ڏينهاڙا ويندا، سينگهار سکيا ۽ ستابا ٿيندا.

شاهه صاحب جي باريڪ بيٺن نظر سنڌين جا عيب بہ سندس اڳيان پڌرا ڪري ڇڏيا هئا، ۽ ڪيس انهن ۾ هيٺيون خاميون ڏسڻ ۾ آئيون.

1- احساس ڪمتري

هن ملڪ ۾ هيءَ عام چوٽي آهي تہ (ولايت جي ڪبر سنڌ ۾ سينا) سا حقيقت شاهه صاحب هو بهو اکين اڳيان ڏٺو ڏٺي. ان وقت سنڌ اندر هر صديءَ ۾ ڌرتيءَ جي ڌٻڻ، سنڌونديءَ جي ڦيرن گهيرن، لوڏن ۽ سوڪن جي واقعات، آبپاشيءَ جي واقعات، آبپاشي جي ذريعن جي پوري انتظام نہ هئڻ، بارش جي گهٽ هئڻ، اندروني ۽ بيروني ڌاڙيلن جي حملن (پوءِ اهي حاڪمن طرفان هئا يا ڌاڙيلن طرفان) حالتون غير تسلي بخش بنائي ڇڏيون هيون.

شهري زندگي تمام چٽي هئي. ماڻهن جو گهڻو تعداد مال تي گذران ڪرڻ ڪري خانہ بدوش زندگي گذاريندو هو. آبادي بہ سدائين ساڳ زمين تي نہ هئڻ ڪري آبادگار پيا پٽ بدلائيندا هئا، ان ڪري علم ۽ بي ترقيءَ لاءِ سنڌن واسطي حالتون سازگار نہ هيون. ان جي مقابلي ۾ دهلي، گجرات ۽ پنجاب طرف حالتون مختلف هيون، بارش گهڻي، آبادي جام، خانہ بدوش زندگي گهٽ هئڻ ڪري امن امان وڌيڪ، شهري زندگيءَ جي زياده هئڻ ڪري اتي جا رهاڪو علم ۽ آسودگيءَ ۾ سنڌين کان وڌيڪ هئا. نتيجو اهو نڪتو تي تہ ، هر ٻاهران آيل ماڻهو سنڌ ۾ اچڻ بعد معتبر شمار ٿيڻ ۾ تي آيو، پنجاب جا پير افغانستان جا حملہ ڪندڙ، دهليءَ جا نواب تن جو ملڪ ۾ ڏاڪو ويهي ويو، اڪبر جي قومي سياست، اورنگزيب جي مذهبي پاليسي، مهدوي طريقت، دهليءَ جي نوابن جي طرز معاشرت، مغلن جي فارسي، سنڌ کي ون ويڙهي جيان ويڙهي ويل هئي. ننڍو دماغ (i) ۽ گڏهن ۽ انن جي هلائڻ واري قوم (ii) طعنا سنڌين کي صرف هن وقت ڪو نہ ٿا ڏيڻ ۾ اچن، پر ان وقت بہ وڏيرن ۽ ملن جو ڪثير طبقو پاڻ وساري ويهي رهيو. سنڌي قوم جي تهذيب، زبان، آزاديءَ ۽ ترقيءَ جون ڳالهيون وسري ويون هين.

(i) 1938ع ۾ سردار پٽيل چيو (ii) لياقت علي خان 1948ع ۾ چيو.

شاهه صاحب نهايت درد دل سان، اهي حالتون محسوس ڪيون ٿيون ڏسجن ۽ انهن ڪي نظر ۾ رکي سنڌين کي خطاب ڪيو اٿس تہ:

اي ءَ نہ مارن ريت جئن سيڻ مٽائين سون تي

وري ٻئي هنڌ چوي ٿو تہ:

پکن جي پريت، ماڙين سين نہ مٽيان.

2- ابن الوقتي:

سنڌين ۾ ٻي وڏي خامي جا شاهه صاحب ڏٺي هئي، سا هئي، سندس وڏيري ڪلاس جي ابن الوقت هني مثال مشهو ٿي ويو آهي تہ.

جيڪو واءُ لڳي ان کي سامهون تڃي

هتي جا وڏا ماڻهو ڊنڊي جي پکين وانگر، هميشہ پاڻي يعني سُک سان ٻڌل هئا، جيڪو پاسو زور ڏسندا هئا وڃي ان جو طرف وٺندا هئا. اصولن ۽ مقصدن خاطر جيئڻ ۽ مرڻ جي سُتي ئي ڪا نہ پيل هين.

جيئن اڄڪلهہ جي حالت آهي تہ، جڏهين انگريزن جي حڪومت هئي تہ سنڌي وڏيرن، انهن جي غلاميءَ وارا لقب ۽ عزتن حاصل ڪرڻ ۾ فخر ٿي سمجهيو. هاڻ جڏهين هوا بدلي آهي ۽ گورن جي جاءِ ڪارن ولاري آهي تہ اسانجا اهي ماڻهو وري هنن بدليل حاڪمن جي ڪنجڪ جهلڻ ۾ مشغول آهن. اهڙي ساڳي حالت شاهه صاحب بہ ڏٺي ۽ ڏاڍو درد ٿيو تو ڏسجيس، اهڙي حالت ۾ چوي ٿو تہ :

هي منهن ڏيئي ٻن، تون وهہ ڪائي نہ مرين؟

تان جي ملير جهائيون، توسين سگ نہ ڪن

تون ڪيئن منجهان تن، پاڻ ڪوٺائين مارئي!

ان وقت قحط الرجال ڏسي، ڪيس سنڌين جي قديم بهادري ۽ غيرت جا ڪم ياد اچن ٿا. سومرن جو مرندي مري وڃڻ پر غير سنڌي اقتدار اڳيان ڪنڌ نہ نمائڻ، دريا خان جو پٽن سوڏو قربان ٿي وڃڻ، ليڪن خوشيءَ سان ڌارين جي غلامي قبول نہ ڪرڻ، ڪيس هن شعر چوائڻ لاءِ مجبور ڪن ٿا.

اڄ نہ اوطاقن ۾، تازا پٽر ڪک

آديسي اٿي ويا، پٺي اڏامي رک

سامي ڪٽي سنک، وجهائي وات ٿيا

اهو متين طبقي جي ماڻهن جو حال هو. ليڪن جڏهين هن ڳوٺن جو سير ڪيو، عام غريب ماڻهن سان مليو، مارئيءَ جي حب الوطني، سسئيءَ جي وفاداري، سهڻيءَ جي سرويچيءَ جا قصا ٻڌائين تي تہ وري دل نتي لوڙهيائين ۽ چئي تي ڏنائين تہ:

اچا سي آهن، سزاوار سنگين جا

وينا وجهائين، جي سناسي سڻئين.

3- خانہ جنگي

سنڌين ۾ شاهہ صاحب وڏي خامي (نفاق) جي ڏٺي. بدويانہ زندگيءَ جو اهو هڪ مکيو جزو ٿيندو آهي تہ قبيلا قبيلن ۾، مائٽ مائٽن ۾ حسد ۽ اڻ سهائيءَ ڪري وڙهيا وينا هوندا آهن. خود مطلبي سندن زندگيءَ ۾ گهر ڪري ويهي وڃڻ ڪري، منجهانئن سيڪو سياري جي سوڙ پيو پاڻ سوريندو آهي. جيتوڻيڪ بهادريءَ ۽ قربانيءَ جو مادو گهڻو هوندو اٿن پر شير شاهہ جو شڪرو گهر جا ڪکڙ ماري، وانگر سيڪو اوزار پاڻ تي پيا آزمائيندا آهن، پنهنجي تي آيا رهندا. ڌارين تي همت ئي ڪا نہ ٿيندي اٿن ۽ انهن جي غلامي ڪرڻ تي فخر پيا سمجهندا آهن. انهيءَ ڳالهہ سندن قومي شيرازو ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو هو. نہ قوم ۾ اتحاد ۽ اتفاق رهيو هو ۽ نہ وري متحد نصب العين ئي ريهو هئن، قومن جي هستي مقصدن جي قائم رکڻ سان رهي سگهي ٿي اهڙين نفاق وارين حالتن کي ڏسي شاهہ صاحب سنڌين کي هينين طرح مخاطب ٿئي ٿو.

وڳر ڪيو وتن، پرت نہ ڇنن پاڻ

پسو پکيڙن، ماڻهئان ميٺ گهڻو

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو.

ڌڻ ڌارڻ ڌار رهڻ، اي نہ سنگهارن ست

وري جڏهن قديم اوج ۽ نفاق ياد پونس ٿا تہ بي اختيار چيو وهي تہ:

ڪٺا منجهہ قرار، هئا هيڪاندا سنگ ۾

ڳاهي ڳاهہ فراق جي، ڪيا ڌارون ڌار

نجاڻا ڪيهار، ميلو ٿيندو سجهڻين.

4- آرام طلبي

چوٿين خامي جا شاهه صاحب سنڌين ۾ ڏٺي، سا هئي سستي، ڪاهلي ۽ آرام طلبي جي. هر ڪنهن مشڪلات کي منهن ڏيڻ کان پئي گسايو. (سک جا سانگي) ٿيڻ جي عادت منجهن ويهي ويئي هئي. گذر به سکيو ملي، گهٽي تڪليف نه هجيس، ترقي به بنا مشقت جي حاصل ٿئي. آزادي به آسمان مان ڪڙڪي اچي، دوست به گهر ويٺي ملي، باقي پاڻ ڪوشش ڪو نه ڪندا هن جڏهين چوطرف نظر ڊوڙائي ته دنيا جون ٻيون قومون ۽ ملڪ ترقي ڪندا وڃن ٿا. هتي اجا سستي لڳي پيئي هئي، نڪو ٿا پاڻ سڃاڻن، نڪو ٿا نصب العين مقرر ڪن، نڪو جفاڪشي ڪرڻ تي پاڻ کي هيرين. ماڻهن جون اهي حالتون ڏسي ڏاڍو ڏک ٿي ٿئيس ۽ چئي ٿي ڏنائين ته:

جڏهين ستيون جي، پٽر پير ڊگها ڪري
تڏهين تنهين کي، سات ستي ئي ڇڏيو.

ٻئي چوي ٿو ته:

غافل غفلت ڇوڙ، تون ڪيئن اٿاسي اوجهرين
ڇپانا چڙهي ويا، وڃي پهتا توڙ
نيٽڻ ننڊا ڪوڙ، ورن ۾ واڪا ڪرين.

وري چوي ٿو ته:

وهين ۽ ويلا ڪرين، اي نه اڪنڊ آهه
سي لاڳاپا سڀ لاهه، اوريان اپارين جي.

هن جيڪڏهن متي ذڪر ڪيل عيب ۽ خاميون سنڌين ۾ ڏٺيون، ته منجهن ڪي خوبيون به محسوس ڪيائين، جنهن ڪري خوش ٿي ٿيو ۽ اميدون ۽ آسرا پيدا ٿي ٿين. سنڌين جون خاص خوبيون جي ڪيس ڏسڻ ۾ آيون سي هيٺيون هيون:

1- حب الوطني

شاهه صاحب سنڌين ۾ جي خوبيون ڏٺيون، تن مان پهرين سندن ديس سان پيار ۽ محبت هو. هن عام پنن ۽ مڱڻهارن کان وطن لاءِ بهادريءَ سان ڪٽجي مرڻ وارو قصو ۽

ڪهاڻي، دودي سومري جو ماڻهن کي چاهه سان ٻڌندي ڏٺي، شادين ۽ خوشيءَ جي موقعن تي مارئيءَ جي وطن ۽ مارن جي اڪير جا گيت گهرن ۾ زالن ۽ ڳائيندڙن کان دلچسپي سان ڳائيندي ٻڌا. عام سنڌين جي ڳوٺن ۽ پٽن جي محبت جا داستان ٻڌائين ۽ ڏنائين. هن ڏٺو ته سنڌ جا ماڻهو اڪثري وطن ڇڏي ٻين ملڪن ۾ وڃي گهڻي وقت تائين رهڻ لاءِ خوشيءَ سان تيار نه هئا. جيڪڏهن ڪي مسافرين ۾ ويندا هئا، ته سرهن وانگر اڪيون هميشه جبل (سنڌ) ڪنيو پيا نهاريندا هئا ۽ سندن آس اميد هميشه اها پئي رهي آهي ته ڪڏهين تو مولا واڳ وطن تي وارين، انهن ڳالهين متس ڏاڍو اثر ڪيو تو ڏسجي. مارئي جي سر ۾ شاهه صاحب جهڙي نموني وطن جي اُڪير ۽ پيار کي ظاهر ڪيو آهي، سو جڻ ته سنڌي دهقاني زندگيءَ جي حقيقي اکين ڏٺي تصوير چٽي اٿس. هن تي ڏارين جي تهذيب، تمدن، پيسي، علم ۽ ترقيءَ وغيره جو ڪو به اثر نتو ٿئي. هو ٻين جا بنگلا ڏسي پنهن جون جهوپڙيون مٿائڻ عيب سمجهندا هئا، هن وٽ ڌارين جي لباس (ناٽ) محلاتن (تمدن) کاڌن خوراڪن (شاهوڪاري) قلعن ۽ ڪوٽن (لشڪر ۽ سپاهه) کان پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جي سادگي، خانه بدوشي، مسڪيني، بي سرو ساماني، بي علمي، ابوجهائي هزار ڀيرا وڌيڪ پسند هئي. هو ور ور ڪريو عمر (حڪمران قوم) کي چئي ٿو ته:

پٽ نه پهريان سومرا، جان ڪي تسان جيان

آءُ ڪيئن لوئي لاهيان، ڪارڻ ٻن ڏينهان

جيسين تي جيان، ڪانڌ نه ڪنديس ڪو ٻيو

2- قومي محبت

ٻي خوبي جا شاهه صاحب سنڌين ۾ ڏٺي، سا هئي ديس واسين ۽ مارن جي پياس، هنن تي مسئلهء وحدت الوجود جو اثر قديم وقت کان، مختلف درويشن ذريعي پئي پيو اهي. تنهن ڪري هنن تي اورنگزيبي سياست ۽ مسلمانن جي جدا گانه قوميت جي نظريي جو ڪو اثر ڪو نه پيو. سندن انهيءَ حقيقت کي مارئيءَ جي واتان، هينئن طرح بيان ڪري ٿو:

الست بربڪم جڏهين ڪن پيوم

قالو بلي قلب سين، تڏهين تت چيوم

تنهين وير ڪيوم، وچن ويڙهيچن سين.

3- سرويچي

ٽين خوبي جا شاهه صاحب کي عام سنڌين ۾ خاص طرح ڏسڻ ۾ آئي، سا سندن همت، قرباني ۽ سرويچيءَ جي مادي جي هئي، اگرچ سندن وڏيري ڪلاس خود مطلبي، بزدلي جي خرابين ۾ غرق ٿيو پيو هو، ليڪن غريب طبقو هر قسم جي مشڪلاتن،

مصيبتن ۽ تڪليفن ڪي منهن مقابل ٿيڻ جو عادي ٿي چڪو هو، جنهن ڪري منجهن برداشت ۽ قربانيءَ جو عظيم الشان مادو موجود هو. راءِ ڏياچ جو سخا ۾ سر ڏيڻ، سسئيءَ جا پنهونءَ خاطر جهنگ ۽ جبل جهاڳڻ، مومل جون راتي لاءِ راتيون وهائي ڏينهن ڪارڻ، ليلان جو چنيسر لاءِ ليلائڻ، سهڻيءَ جو ميهار لاءِ ڪاريءَ رات ڪنن ۾ گهڙڻ، وٽجاي جي ونيءَ جو ور لاءِ جر تڙ ڏيا ٻارڻ ۽ وڻ ٽڻ وائٽيون ٻڌڻ، سنڌين جي صداقت ۽ قربانيءَ جا مثال سندس اکين اڳيان هئا، تنهن ڪري ساري رسالي ۾ اڪثري اهڙي قسم جي واقعن کي پسند ڪري، انهن جو ذڪر ڪيو اٿس، هن ڪي سر مڱڻ، سر گهرڻ، سرڏيڻ جي ڳالهه راءِ ڏياچ جي آڪاڻيءَ خاص اثر ڪيو تو ڏسجي. اهڙ طرح سسئي جو گهر ٻار پنهنجي ور(مقصد) لاءِ قربان ڪري جبل جهاڳڻ ڪيس پسند آيو آهي، چوي ٿو ته:

ورِيتيون ورو، آءُ نه ورندي ور ريءَ

جاڏي هن جبل جو، تانگهيينديس ترو

جتن ساڻ ذرو، نينهن نبيرڻ نه ٿئي

مومل جي قصي ۾ راڻي بنا ڪاڪ ڪڙهي، وڻ ٽڻ جلي وجن ٿا. مومل جي جان پيئي جهري، جيستائين راڻو نتو مليس، سهڻيءَ جي سر ۾ چوي ٿو ته:

تڙ تڪڻ، تار گهڙڻ، اي ڪاٽيارن ڪم

ٻئي هنڌ چوي ٿو ته:

جنهن کي ساڻ پريان جا سور،

تنهن کي ندي ناهه نگاهه ۾

وري چوي ٿو ته:

ائين هوندي مئي، پر ٻڏيءَ جا ٻيٽا ٿيا.

4- رواداري

چوٿين خاصيت ۽ خوبي جا شاهه صاحب سنڌين ۾ ڏٺي سا هئي مذهبي ڪٽر پڻي ۽ تعصب جي گهٽ هئڻ جي هو پاڻ کي بهترين سنڌيءَ جو نمونو تصور ڪري انهن جي فلاسفي هينين طرح ادا ٿو ڪري:

پريان سندي پار جي مڙيئي منائي

انڪري هن جيڏانهن نظر تي ڪئي تيڏانهن سڄڻ سامهون پئي آيس. هو چوي ٿو تہ ڪر پلي جيئن ۽ سندس پرين جي ملڻ جون اميدون ڏسي ساڙ ۾ سڙن، هن ڪي ڪر جي ڪارڻ جو ذرو بہ خطرو نہ هو، چاڪاڻ تہ ڪيس خبر هئي تہ ڪر آهي ڪاري سگهندو، جن جو پريتڻو مانو هوندو. هن ڏنو تہ سنڌي دوستيءَ ۽ محبت جي بنياد تي هر ڪنهن سان سنئو برتاءُ ڪرڻ لاءِ تيار هئا، مذهب جو مطلب هنن وٽ پريت ۽ محبت هئو ۽ نہ ڪفلت ۽ نفاق.
هن ڏنو تہ جيتوڻيڪ ڪيترا ڏسڻا وائسڻا مذهب جي نالي ۾ ظاهر داري ڪيو، منهن اجرو رکيو اچن، پر دل ۾ هچارا آهن ۽ وصال ڪي ويجها نہ آهن.
تنهن ڪري هن هيٺين اصول کي پسند تي ڪيو:

جيڏانهن ڪريان پر ک، تيڏانهن سڄڻ سامهون.

متي ذڪر ڪيل ڳالهين مان اوهان پروڙي سگهيا هوندا تہ شاهہ صاحب سنڌ ملڪ جي ماڻهن جي عادتن ۽ حالتن جو غور سان مطالع ڪرڻ بعد، هڪ طرف قوم جي ڪمزورين ۽ خامين کان، واقف ٿيو تہ ٻئي طرف انهن جون خاصيتون ڏنائين، جنهن تي ويچار ڪري هن سنڌين لاءِ ڪي سنيها ۽ تجويزون سوچيائين جن تي تفصيلوار بيان ٻئي هنڌ ڪيو ويندو. جي خاصيتون هڪ قومي شاعر جون ٿينديون آهن، سي سڀ شاهہ صاحب ۾ موجود هيون ۽ هو هر نقطي نگاهہ کان سنڌ ملڪ ۽ قوم لاءِ نياپي ۽ پيغام ڏيڻ جو حقدار آهي.

فصل چوٿون

شاهه صاحب جي تخيل واري سنڌ

اسان شاهه صاحب جي سنڌ جي قومي شاعر هئڻ تي بحث ڪري آيا آهيون، هتي ان ڳالهه تي بحث ڪنداسون ته، شاهه صاحب جي تخيل واري سنڌ جون حدون ڪهڙيون هيون. آيا اهي موجوده سنڌ واريون حدون هيون يا ان ڪان وڌيڪ وسيع هيون ۽ اهي ڪهڙيون هيون.

بهتر ائين ٿيندو ته اسان سندس ڪلام مان سندس تخيل واري سنڌ (جنهن جي آزاد، آسودي ۽ ترقي يافته هئڻ جا هن خواب پئي ڏٺا) جون حدون ظاهر ڪري ڏيکاريون.

سنڌو درياهه جي ترائيءَ وارو ملڪ گهڻي وقت ڪان سنڌ جي نالي سان پيو سڏبو هيو. انگريزي اڪثر مؤرخن سنڌ ۽ هند کي جدا ڪري ليکيو آهي. اٽڪل ڏيڍ هزار سالن ڪان ونئي سنڌ ملڪ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. اتر پاڱو جتي ڳڏيل پنجاب ۽ سرحدي ضلعن هزاره ۽ ديره اسماعيل خان جا حصا به اچي وڃن ٿا، سو پنجاب جي نالي سان سڏجڻ لڳو ۽ ملتان ڪان وٺي جهونا ڳڙهه، جيسلمير ۽ مڪران جي وچوارو پاڱو سنڌ ملڪ جي نالي سان سڏيو ويو. جڏهن عرب آيا ته انهن به اهو سارو ملڪ سنڌ جي حڪومت ۾ ڏنو، ان ڪان پوءِ گهڻي عرصي تائين ان ملڪ جا اگرچه جدا جدا حڪمران پئي ٿيا ۽ ڪڏهن به يڪي حڪومت قائم نه رهي ته به ان ملڪ جي ساري ماڻهن جو، پاڻ ۾ ميلاپ رهندو ٿي آيو. هندوستان جي ڏکڻ ۾ اجا به ملتاني ۽ سنڌيءَ ۾ تفاوت ڪونه ليکيو ويندو آهي.

موجوده سنڌ جا ڪيترائي هندو ۽ مسلمان ملتان، بهاولپور، مظفرڳڙهه ۽ ديري غازي خان ڪان لڏي هيٺ آيا تا ڏسجن. سنڌ جي رهاڪن مان چانگ، لغاري، پرڳڙي، مري، ٽالپر، زرداري، جلباڻي، لاشاري، برهماڻ، نظاماڻي وغيره قبيلن جا ماڻهو ديري غازي خان جي طرف ڪان لڏي آيا جو سندن گهرو ٻولي اڃا تائين سرائڪي يعني اتر سنڌ يا سري واري ٻولي آهي. اهڙيءَ طرح سولنگي، نول، ميراسي به بهاولپور جي طرف ڪان آيل تا ڏسجن. چوڻ ۾ اچي ٿو ته هندن جي لهاڻا قبيلي جا وڏا به ملتان طرف ڪان هيٺ آيا هئا.

شاهه صاحب ملتان تائين ويل ٿو ڏسجي، هڪ دفعي شاهه عبدالڪريم جي قبي لاءِ بيٽڙيءَ رستي اتان ڪاشي به آندي هئائين. سندس تعلق وارن ماڻهن مان ڪيترائي سرائڪي ڳائيندڙ هئا. سهڻي ميهار جو قصو، جو اصل موجوده پنجاب جو ٿو ڏسجڻ ۾ اچي، تنهن تي خاص طرح سان ڪلام چوڻ ۽ هير رانجهي جي بيتن کي جي بين شاعرن جا هئا، پنهنجن مجلسن ۾ ڳائڻ جي اجازت ڏيڻ (جنهن ڪري ڪن رسالن جي قلمي نسخن ۾ انهيءَ سر ج داخل ٿي وڃڻ) ۽ بيراڳ هنديءَ جا ڪي بيت سڪن جي ڳرن ۽ هندو ڀڳتن

جا هئڻ، انهيءَ ڳالهه جي ثابتي آهي تہ شاهه صاحب سنڌ ملڪ جي ان ڀاڱي ڪي وساريو نہ آهي.

ٻوليءَ جي لحاظ کان ڏسجي تو تہ سنڌ آڳاتي وقت کان ڇهن مختلف ڀاڱن ۾ ورهايل هئي. هڪ سَرو، جنهن ۾ سرائڪي طرز جي سنڌي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، جو حصو ملتان، بهاولپور ۽ مظفر ڳڙهه ۽ ديري غازي خان کان سکر ضلع تائين هو. ٻيو سنڌ جو مرڪزي حصو، جنهن مان سنڌي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي سو سکر کان موجوده ڪڇ رياست جي حصي تائين هو. ٽيون حصو قلات، لس ٻيلي، مڪران، سبي کان هيٺ بلوچستان وارو حصو هو، جنهن ۾ بلوچيءَ سان گڏ سنڌي بہ ڳالهائي ويندي هئي. چوٿون حصو ڪڇ، ڪانياواڙ ۽ جيسلمير جي ڀاڱن جو هو، جن ۾ سنڌيءَ سان گڏ ڪڇي ڪانياواڙي، مارواڙي زبانون ڳالهايون ويندون هيون ليڪن انهن سڀني ملڪن جا رهاڪو هڪٻئي ۾ اهڙا ڳنڍيا پيا هئا، جو سندن تواريخي واقعات، قصا، ڪهاڻيون، رسمون رواج، مٿيون مائٽيون، لڳ لاڳاپا هڪٻئي سان گهرا ۽ گهاٽا هئا. شاهه صاحب جي ڪلام ۾ ”ٻولي“ خواهه ”جاگرافي“ جي لحاظ سان هن وسيع ملڪ جي انهن مڙني ڀاڱن جي عشقيه افسانن ۽ اتي جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو، پورو پورو نقشو نظر اچي ٿو. مثال طور، مڪران جي سسئي پنهونءَ جي آکاڻي وارو قصو خاص طرح سسئي جي ڪيترن ئي سُرن ۾ بيان ڪيو اٿس. چوي ٿو تہ :

”ڪيچان آيو قافلو، پليرو پانيان،
پٽي جا پيرن جي، لڳن ڪا لايان،
چنبيلي چايان، جي مون نيو پاڻ سان.“

ٻي هنڌ چوي ٿو تہ :

”ڪاڏي منهن مڪران جو، ڪاڏي پريون پار،
ليڙن جو لطيف چئي، سونهون ٿيو سردار،
جو ملڪ جو مهندار، سو مولا مونکي ميڙئين.“

اهڙي طرح لسٻيلي جي نواب، سپڙ جي سخاوت جي ساراهه ڪندي چيو اٿس تہ:

”ذات نہ آهي ذات تي، جو وهي سو لهي،
آريون اٻوجهن جون، سپڙ جام سهي،
جو راءِ وٽ رات رهي، تنهنکي جکي جانڪتيان نہ ٿئي.“

ٻئي هنڌ چوي ٿو تہ :

”ميرا پسي مڱڻا، سپڙ سڏ ڪيا،
سڀوڄهن سئا، اڀوڄهن آسرو.“

ڪڇ سان شاهہ صاحب جو سنبنڌ آهي. سندس راڄائن بابت ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ :

”لاکا لک سڄهن، ڦلاڻيءَ ڦير ٻيو،
ڪنهن پر راڻا راڄيا، ڪوٽ ڏئي ڪنبن،
جنهن جو جاڙيجن، ستي سنچو نہ لهي.“

وري ٻي هنڌ چوي ٿو تہ :

”پڃنئان پلي پير، وڏو راءِ رڪاب ۾،
ڪڇ رهندو ڪير، لاکو لوڙائن سين.“

جاڙيجا قبيلي جي ڪڇ تي گهڻي وقت کان، حڪومت هلي آئي آهي. هن وقت جا راڄا بہ انهيءَ نسل مان آهن. انهن مان لاکو ڦلاڻي خاص طور تي مشهور سردار ٿي گذريو آهي. لکي، لاکو ڦلاڻي جي مشهور گهوڙي هئي، جنهن لاءِ پٽائي صاحب چوي ٿو تہ :

”لکي ۽ لاکو، ٻئي مئا ٻاجهہ تي،
ڦاڊ لاٿو ڪڇ تان، اديون اولاکو،
واندين ۾ واکو، ريٻاڙي رهي ويا.“

شاهہ صاحب جو ڪلام اڄا تائين ڪڇ جي گهڻي ڀاڱي ۾ ڳايو ويندو آهي. ڪاٺياواڙ رياست مان جهونا ڳڙهہ کي خاص طرح شاهہ صاحب سورٺ جي سُر ۾ ياد فرمايو آهي. ٻيجل ۽ راءِ ڏياچ جي قصي تي هينئين طرح چوي ٿو تہ :

”جاجڪ جهونا ڳڙهہ ۾، ڪو عطائي آيو،

تنهن ڪامل ڪدي ڪينرو، ويهي وڄايو،
شهر سڄو ئي شر سان، تندن تپايو،
دايون درمانديون ٿيون، ٻائن ٻاڏايو،

چارڻ تي چايو، ته ماري آهي مڱڻو.“

بي هنڌ چوي ٿو ته :

”ملين آيو مڱڻو، ساز ڪٽي سرندو،
سِر جي صدا سر ۾، گهور هٽي گهرندو
متي ريءَ ملوڪ جي، چارڻ نه چرندو،
جهونا ڳڙه جهرندو، پوندي جهانءِ جهروڪ ۾.“

مومل ۽ راڻي جو قصو، جيسلمير جي طرف جو آهي. جيسلمير جي شهر ڪان پري هڪ ڳوٺ ”لڊورو“ نالي (جنهن جو نالو بگڙجي لڊاڻو تي پيو) هو، اهو هاڻي ويران ٿي ويو آهي. ان جي هينان ڪاڪ نالي ندي وهندي هئي، جنهن جي ڪنڌيءَ تي مومل ماڙي نهرائي هئي. ڏٺ، لڊاڻو، ڪاڪ انهيءَ طرح جا نالا آهن، جن جا نالا پٽائي گهوٽ پنهنجي ڪلام ۾ آندا آهن. هو چوي ٿو ته :

”لڊوڻيا لوڊي ٿيا، وطن منجهه وصال“

”ڏاتي گهڻا اچن، من سوڍي ونگسيو“

وري چوي ٿو ته :

”سوڍي ستي لوءِ، ڪا جا مون سان ڳالهه ڪئي
سا جا پڌر پوءِ، ته سرتيون ڪانه سمجهي.“

”گجر ڪي گجميل جون، تارن ۾ تبرون،
هٽي حاڪمن ڪي زور پريون زبرون،
ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون، پسو پرڏيهن جون.“

”ڏٺ مَ وڃج ڏول، ڪاٽياري ڪاڪ ڪري“

اهڙيءَ طرح شاهه صاحب هاڙهي جبل، پب جبل، هنگلاج مندر، جائو، حب، قلات، پير بندر، جيسلمير ۽ بيڪانير جا نالا خاص طرح پنهنجي ڪلام ۾ جابجا آندا آهن، جنهن مان سندس تخليل واري سنڌ جي حدن جو پتو پئجي سگهي ٿو. انهيءَ وسيع سنڌ لاءِ ئي دعا گهري ٿو ته:

”سائينم سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.“

شاهه صاحب جو ڪلام وطن جي حب سان پريو پيو آهي. اهو وطن جنهن لاءِ دعا ٿو گهري، سو سنڌ آهي. انهيءَ سنڌ جا قصا ۽ ڪهاڻيون ٻڌي ڪلام چيو اٿس. سواءِ ڪربلا جي واقعي جي، جو بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو هو ۽ سيني صوفي درويشن جو مرڪزي نقطو ٿي ڪم اچي ٿو. باقي ڪوبه ٻاهريون قصو شاهه صاحب نه واڪاڻيو آهي. پنهنجي ديس تي خاص توجهه جو پتو سندس هيٺين بيتن مان پئجي سگهندو.

”ديسي سيڻ، ڪجن، پرڏيهي ڪهڙا پرين،
ڏاريان ئي ڏاريان مٺ مئي جا نه ٿيا.“

هن سنڌ ديس جا رهاڪو ملڪي حالتن جي ڦير گهير سبب پئي بدليا سدليا آهن. ڪڇ ۽ جهونا ڳڙهه جي ميمڻن جا وڏا اصل سنڌ جا وينل هئا، جي زماني جي هير ڦير سبب اوڏانهين لڏي ويل هئا ۽ هاڻي وري ڪيترائي موٽي آيا آهن. اهڙيءَ طرح سان، هاڻ ڪڇ جي ڪندلا بندر طرف لڏي ويل هندن جا ڪيترا وڏا،به ڪڇ کان هتي آيل هئا. سنڌ ديس کي شاهه صاحب ”وطن“ ۽ ”لوءِ“ جي نالي سان ياد ڪيو آهي ۽ ان جي عوام کي ويڙهيچا، مارو، سنگهار، سيڻ، مٽ وغيره جي اکرن سان سڏيو اٿس.

سندن حب الوطني جا اها حالت آهي جو ديس جي پکي ۽ پيهن، ترن ۽ برن، ڏٿ ۽ پسين، پاروڙين ۽ لوين کي ڏارين جي ماڙين ۽ محلاتن، سبززارن ۽ باغيچن، ست رڃين ۽ عمده طعامن، زريءَ ۽ پٽ پٽيهر کان هزار دفعا بهتر سمجهيو اٿس. اتي جي رهاڪن کي پست پيل، ڪمزور ۽ غلام ڏسي، دل نٿو لوڙهي، ڪين سندن بد - ياڻه تهذيب کي حقارت جي عيوض سدائين ڪانه رهندي، کو ڏينهن ضرور ايندو جڏهين آزادي ۽ فرخنده حالي نصيب ٿيندو، پر جيستائين غلام ۽ پٺ تي پيل آهيون، پنهنجي روايات کي نه وساريو، جو اوهان جي ڪر (نسل) جي اها خاصيت آهي ته هو ڪهڙي به تڪليفن جي حالتن ۾ پاڻ نه وساريندا آهن.

فرمائي ٿو تہ :

”ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾، لوئي هڏ مَ لاهہ،
ڪامڻ اوهان جي ڪر جي، اها اڏ وڏائي آهہ،
ستي سيل نباهہ، ملير ويندئن مارئي.“

شاهہ صاحب ديس ۾ انقلاب جي منهن وسڻ، غلاميءَ جي زنجيرن ٽٽڻ ترقي ۽ خوشحالي جا گل ڦل ٿيڻ جا خواب ڏٺا آهن. بعد ۾ سونهن جو وجڻ، ميرا اوڍڻ، تيل نہ مَکِڻُ، ڪارا ڪاراين ۾ پائڻ، سَوڙن ۾ نہ سمجهڻ جو ڪيل ذڪرخاص طور غور ۽ فڪر جو لائق آهي. غلاميءَ جي عيد لاءِ حڪمران کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ :

”جا عمر مل عيد، سا اسان سوءِ ورتي سومرا،
ويئي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سڪڻ ڪيا شهيد، مارو جي ملير جا.“

ٻي هنڌ وري چوي ٿو تہ :

”اللّٰہ ائين مَ هوءِ، جئن آءُ مران بند ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهان روءِ،
پهريان وڃان لوءِ، پوءِ مر پڄنم ڏينهڙا.“

تصوف جي نقطي نگاهہ سان شاهہ صاحب جي ڪلام کي ڏسڻ وارن مارئيءَ کي روح سان، عمر کي نفس سان، ملير کي وحدانيت جي واديءَ سان، عمر ڪوٽ کي مادي دنيا جي بندن ۽ رڪاوٽن سان تشبيهہ ڏني آهي ۽ ظاهر ڪيو اٿس تہ انهيءَ طريقي، شاهہ صاحب روحن جي اصليت ۽ انجام جو قصو ٻڌائي،”**ڪل شيءِ يرجع الیٰ اصله**“ جو تفسير بيان ڪيو آهي.

منهنجي نظر ۾ شاهہ صاحب جي ڪلام مان صرف اهڙي معنیٰ ڪيڻ ساڻس سراسر بي انصافي ڪرڻ جي برابر ٿيندو. آخر هن بزرگ جو ساري زندگي عوام جا ڏک ڏاکڙا ڏسي، ساڻن گڏ گذاريو، سو مٿس اثر ڪرڻ کان رهي نہ سگهيو هوند. مخدوم محمد معين

ٺٽوي، شاهه ولي الله جي مڪيہ شاگردن جي صحبت، شاهه عنايت صوفي جو لاڳاپو، مخدوم بلاول رحمة الله عليه جي سلسلي وارن سان واسطو ہہ، اثر ڪرڻ ڪان سواءِ رهي نہ ٿا سگهيا هوندا. ان ڪري شاهه صاحب جي ڪلام ۾ وطن جي معنيٰ سنڌ ديس ڪڍڻ بي جا نہ ٿيندو.

شاهه صاحب ٺلهو راهب نہ هيو، ليڪن سياست ۾ حب الوطني جي نظريي جو حامي ۽ سنڌ جو خاص تخيل رکندڙ هو، جنهن جون حدون هيٺيون ٿي سگهن ٿيون.
اتر سنڌ ـ جيسلمير رياست جو ڪجهہ پاڱو ـ بهاولپور رياست جو ڳچ حصو، ديري غازي خان جو ضلع ۽ ملتان جي ڏکڻ وارو ملڪ ـ ضلع مظفر ڳڙهہ هئا. الهندي طيف بلوچستان جو سڀي تائين حصو ـ موجوده قلات ـ لس ٻيلي ۽ مڪران ملڪ ـ ڏکڻ طرف ـ ڪڇ رياست، جهونا ڳڙهہ ۽ ڪانياواڙ جا ڪي پاڱا.

اڀرندي طرف ـ ڪانياواڙ ۽ جوڌپور رياست جا ڪي حصا.
انهيءَ وسيع سنڌ کي وطن ڪري ورتو اٿس ۽ انهيءَ جي آزادي ۽ ترقيءَ جا گيت ڳايا اٿس.

فصل پنجون

شاهه صاحب جي قوميت تخيل

اڳ ٻي فصل ۾ بيان ڪري آيو آهيان ته شاهه صاحب جي وقت ڌاري سنڌ اندر ٽي مختلف قومي نظريا رائج هئا، معنیٰ :

1) سنڌ جي جداگانه قوميت، انهيءَ حق جو خودمختياري ۽ ترقيءَ جو نظريو.

2) هندوستان جي متحده قوميت، آزاديءَ ۽ ترقيءَ جو نظريو.

3) مسلمانن جي جداگانه قوميت، نظام جي غلبي ۽ ترقيءَ جو نظريو.

هيٺين دليلن جي بناءَ تي چئي سگهجي ٿو ته شاهه صاحب پهرين نظريي ڪي مڃيندڙ هو.

(1) مسئله ”وحدت الوجود“ ۾ اعتقاد رکڻ ڪري، دنيا جي جملي مذهبن جي بنيادي وحدت جو قائل هو. هن وٽ ”وحدت خيال“ ، ”وحدت عمل“ جي عدم موجودگي ڪري، ماڻهن اندر مذهبي ورهاستون مصنوعي ۽ رسمي هيون.

هن جي نظر ۾ نه سيئي مسلمان، حقيقي طور ”مسلمان“ هئا نه سيئي ”هندو“ حقيقي طور تي هندو هئا، انهيءَ ڳالهه کي مدنظر رکي چوي ٿو ته :

”منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهئين،
هندو هڏ نه آهئين، جٽيو تو نه جڳاءِ“

هن انهن سمورن اختلافن کي ٻي معنیٰ ۾ ڏوڪو ڏيندڙ ٿي سمجهيو جنهن کي اکين جا انڌا پروڙي نه ٿي سگهيا، انهيءَ ڳالهين کي هن هيٺين طرح بيان ڪيو آهي :

”مئي هاٿيءَ سين مامرو، اچي پيو انڌن،
في الحقيقت فيل کي، سچا سجاڻين،

سندي سردارن، بصيرت بينا ڪري."

هن جي نظر ۾ مذهبي جهڳڙا انڌن جي اوندهه ۾ هٿوراڙين ڏيڻ ۽ ٻوڙن جي لڙڻ جي برابر هئا. هن هميشه ائين ٿي چيو ته :

"اکيون اهي ڌار، جنهن سان پسين پرينءَ کي،
ٻي ڏي ڪين نهار، رانجهن ريسارو گهڻو."

مذهبي معاملات ۾ سندس سچي خيال جو مخزن ڇڻ هينين بيت ۾ سمايل آهي.

"ايڪ قصر در لک، ڪوڙين منجهس ڳڙکيون،
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن سڄڻ سامهون."

پرين (حق) جي پسڻ لاءِ اکين مان ڪٽرن جو ڪڍڻ لازمي امر هو. مذهب مان هن وصل (ميلاپ) جو مقصد ورتو نه (جدائيءَ جو).

"تان ڪا ڪاني پاءِ، ونن ۾ وصال جي،
دو بينائي دور ڪري، معرفت ملهاءِ،
سپريان جي سونهن ۾، رخنو ڪونه رهاءِ،
اڪ اشهد چاءِ، ته مسلماني ماڻئين."

- ۾ سندس پورو ويساهه هو. اسلام جي اصولن مطابق هن جملي پيغمبرن ۽ ان جي ڪتابن کي مڃڻ ۽ ويساهه آڻڻ، کي ايمان جو جزو ٿي سمجهيو. هن مولانا روم جي چوڻ تي :

ما ز قرآن مغز را برد اشتيم
استخوان پيش سگان اندا ختيم

مطابق مذهب جي ماهيت سمجهي ورتي هئي، ڪيس سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته وطن جا ڇاوا، پڪا اوڏا اڏي وينل اباڻا جنم ۾ جن سان گذاريو ويو، سي جدا قوم ڪيئن ٿي سگهندا. هن وٽ :

پڙاڏو سوئي سڏ، ور وائيءَ جو لهين،
هئا اِڳهين ڳڏ، ٻڌڻ ۾ ٻہ ٿيا.

جو حال هو، هن جڏهن وطن وسڻ ۾ سنگهارن جي سڪئي ٽيڻ جي دعا ٿي گهري تہ سڀ ديسي بنا تميز مذهب جي ياد هئس.

(2) هو انهيءَ ڪري مسلمانن جي جداگانہ قوم واري نظري کي جا مسئلہ وحدت الشهود جي بنياد تي ٻڌل هئي، قبولي نٿي سگهيو. هن چيو ٿي تہ :

”وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هيڪڙو، ٻولي ٻي مَ ڀل،
هو هلاچو هل، با الله سندو سڄڻين.“

هن جي وهم ۾ خيال ۾ بہ نہ ٿي اچي سگهيو تہ هڪ خدا جي خلقيل ٻندن، پاڙيسرين، هم نسل، هم ملڪ ماڻهن کي صرف چند رسمن ۾ عقيدن جي خيال ڪان، باوجود انهيءَ ڳالھ جي تہ هر ڪو پنهنجي پر ۾، ان ذات حقيقي کي مڃي رهيو هو، جدا قوم ڪري شمار ڪيو وڃي، انهيءَ ڳالھ کي نظر ۾ رکي هن چيو ٿي تہ :

”پريان سندي پار جي، مڙيئي مٺائي،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي چيت ڪري.“

هن هڪ جڳھ تي چيو تہ :

”سيڪا پريان کي پوڄي“

اهڙن خيالن رکڻ بعد هن کي ويري ۾ واهرو، هڪ ٿي ڏسڻ ۾ آئيا. جن ملن ۾ پندتن، انسانن جي روپ ۾ مذهب جي نالي نفاق تي وجهڻ گهريا، تن لاءِ چيائين ٿي تہ:

”حسن جو حق جو، سو خامي پائنئين خام،
اچي ٿيا اسلام، ڪفر ڪافر پاڻ ۾.“

ڪڏهن جذبي ۾ اچي، ڪين مخاطب ٿي چوي ٿو ته :

”ڏسڻ جي ڏسين، ته هم ڪي حق چئين،
شارڪ شڪ مَ نين، انڌا انهيءَ ڳالهه ۾.“

هن کي معلوم هيو ته مسلمان چورائڻ سولو آهي، ليڪن ان انساني ترقيءَ ۽ ڪمال جي درجي تي پهچڻ لاءِ خاص محنت ۽ قربانيءَ جي ضرورت هئي، خود پيغمبر ۽ ولي به خدا کان دعا گهرندا هئا ته : ”شل مسلمان ٿي مرن“ مسلمانن جي موجوده تنزل واري حالت ۾جڏهين ”مسلماني درڪتاب ومسلمانان درگور“ سندن لاءِ صحيح تشريح هو. هن وٽ مذهب جو مطلب ۽ معنىٰ محبت هئي، جنهن کان عام بيخبر هئا. چوي ٿو ته :

”ملي منو ماءُ، پتو ڦتو پيٽ ۾،
سچاڻي الله، تبي ڏنائين ڏوڙ ۾.“

هن جي اڳيان مسلمانن جي تاريخ جا واقعات به سامهون هئا. شريعت ۽ اسلام جي نالي ۾ ملن چاچا نه ڪري ڇڏيو هو. منصور کي سنسار ڪرائڻ، شمس تبريز جي کل لهرائڻ، بلاول کي گهاڻي پيڙهائڻ، سرحد کي سوريءَ تي چاڙهڻ، شاهه عنايت کي قتل ڪرڻ جا واقعاسندس اکين اڳيان هئا. اهي سڀ شريعت اسلامي کي زور ونرائڻ خاطر، انهن ماڻهن کان سرزرد ٿيا، جن جي زندگيءَ جو سارو رڪارڊ سياهه هو. اهڙن ڪارنامن اسلام جي وڌڻ ۽ ويجهڻ ۾ رنڊڪ وجهي ڇڏي هئي ۽ انهيءَ روش اسلام جهڙي دين فطرت کي ڪن اعتقادن، رسمن، طرز معاشرت جي دائري ۾ محدود ڪري ڇڏيوهو. هن جڏهن ڏٺو ته زاني، شرابي، ظالم، غريبن جي رَتُ چوسڻ وارن، چورن، بداخلاق ۽ فرعوني حياتي گذاريندڙن کي هڪ اهڙي قوم جا فرد تسليم ڪيو وڃي ٿو، جا عالم جي ماڻهن لاءِ مثال بڻجڻ واري هئي ته هو ماڻهن جي ورهاست کي قبولي سگهيو ۽ صاف چئي ڏنائين ته :

”ان پر نه ايمان، جي ڪلمي گو ڪوٺائين،
دغا تهنجي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان،
منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهين.“

(3) هندوستان جي متحده قوميت جو نظريو، اگرچ مسئلهء وحدت الوجود جي پيدائش هو، ليڪن هن جي وسيع نظر ڏسي ورتو ته هندوستان جيڏي برصغير ۾ جتي مختلف عقيدن معاشرتي معيارن، تهذيبي درجي، جدا جدا ٻولين، رنگن، نسلن، رسمن ۽ رواجن وارا ماڻهو رهن ٿا، تن کي مصنوعي طور ڪنهن پلئن ۽ پروگرام تحت هڪ ڪرڻ جو اصول سهڻو ۽ سنو بيشڪ هو، ليڪن عملي طور ان جو وڏي عرصي تائين حاصل ٿيڻ ناممڪنات مان هو. تنهنڪير هن سنڌي قوميت واري نظريي بنسبت هندي متحده قوميت واري نظريي کي زياده آسان ۽ جلد عمل ۾ اچڻ وارو سمجهي اختيار ڪيو، جنهن لاءِ ڪيس هيٺين حقيقتن وڌيڪ آماده ڪيو.

(الف) سنڌ جا هندو بنسبت هندوستان جي ٻين صوبن جي، گذريل زماني ۾ ٻڌ ڌرم جي غير متعصب اثرن، گرونانڪ صاحب جي تعليم، هندو سنياسين ۽ يوڳين جي سکيا، مسلم صوفين جي غير فرقيوارانہ ۽ غير متعصبانه وحدانيت جي طرز عمل ڪري، تعصب ۽ ڪٽرپڻي کان خالي ۽ مسلمانن کي رهڻي ڪهڻي ۾ گهڻو نزديڪ هئا.

(ب) سنڌ جا مسلمان، صوفين جي محبتي پيغام، تنگ دل ۽ ڪٽر هندن سان واسطو نہ پوڻ، ڪثرت تعداد ۽ گهڻي وقت تائين حڪمران رهڻ ڪري، روادار ۽ غير متعصب هئا.

(ث) ملڪ نندي، ٻولي يڪي، عمده روايات، رزق جي گهڻائي، ماڻهو روادار، محب وطن، محبتي ، مهماندار ۽ ڪس ڪائڻ وارا هئا. اهي اهڙيون ڳالهيون هيون، جن هتي جي باشندن کي بنا تميز فرقي يا مذهب جي هڪ قوم بنجڻ جو لائق ٿي ڪيو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ نتيجي تي پهچڻ کان اڳ هن سنڌ جي گهڻي حصي جو سير ڪري گذر بسر جون حالتون خود جانچي ڏٺيون. سنڌ ۾ خاص طور ڪيس ٻن نسلن جا ماڻهو نظر آيا. هڪڙا آريا نسل جا هئا ته ٻيا سمات (سامائيٽ) انهن ٻنهي نسلن جي فردن ۾ ڪيس ڪي خصوصيتون ڏسڻ ۾ آيون، هن بلوچن کي آريہ قوم جي نسلن جو ڪري تسليم ڪيو ۽ سمن، سومرن ۽ ٻين مڪاني رهاڪن کي سمات ڪري سمجهيو.

1. بلوچ : جن کي آرياڻي، ڪيچي، جت آريچن جي نالن سان ياد ڪيو اٿس. اهي مڪران، قلات جي سردارين، مظفرڳڙهه، ديري غازي خان جي طرف کان آيل هئا.

2. سمات : (سمہ سومرا) جن جا پاڙ ابڙا، داسڙا، جاڙيجا، لاکا، راهو، انڙ ۽ جکرا هئا. اهي وچ سنڌ، ڪڇ، ڪانياواڙ جي طرف جا رهاڪو هئا.

3. عوام : جن ۾ مارو، سنگهارو، ويڙهيچا، پنوهار، وڻجارا، ملاح، منگتا، پان، سوڍا، ڏاتي، گندرا، ريبارا، ڪاڇ، ڪوهيار، اوڏ، مهاڻا، ميهار شمار پئي ڪيا اٿس.

الف : ڪيس بلوچ قبيلي سان خاص محبت تي ويل ڏسجي ٿي. سندس بهادري، همت، وعدي وفائي، ليڊري ۽ اڳواٽيءَ جا آثار شاهه صاحب اڳيئي ڏٺا هئا. هو ڪلهوڙن جي مذهب جي نالي ۾ خود سر ۽ فسطائي حڪومت ۽ ان جي منافقانہ پاليسي مان بيزار ٿي چڪو هو. ان ڪري بلوچن ذريعي سنڌ ۾ تبديليءَ جا آسرا ۽ اميدون رکڻ لڳو ۽ بلوچن جي زور وناڻ ۽ همت افزائي ڪرڻ جي لاءِ ڪمر ڪشي بيٺو. سچا سارا پنج سُر سندس قصن، ڪهاڻين ۽ تعريف ۾ صرف ڪيا اٿس. بلوچن جي ساراهه ۾ سندس ڪي مصرعون ضرب المثل تي ويون آهن. انهن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿيون :

”برهه آءُ بلوچجي، پيري ڪيس باند“

”ٻاروچاڻي ذات، منان مور نہ وسري“

”ڪو جو آيس ڪوڏ، ٻاروچاڻي ذات سين“

”يلي ڪري تيوم، هي سنگ ٻاروچن سين“

”آهيان ڪميڻي، ذات بلوچي نہ جڙان“

”ڏنان جي بلوچ، مون جيئن اکين سين“

”جيهي جي تيهي، تہ بہ ٻانهي ٻاروچن جي“

هڪ هنڌ سياسي رهبري بنسبت چوي ٿو تہ :

”جنهنجو آري جام اڳواڻ، تنهنکي ڪانهي ٻاڪ بهير جي“

سندس اميدون ۽ پيشنگوئي جلدئي پوري ٿي ۽ ڪلهوڙن جي حڪومت ختم ٿي، ان جي جاءِ تي بلوچ حڪمران ٿيا. هنن جي ساڻس محبت صرف ڪلهوڙن جي ڪيڻ جي لاءِ ڪانہ هئي، پر ان ۾ تاريخي روايتون شامل هيون. جيئن تہ هڪ هنڌ چوي ٿو تہ :

”جڏان ڪن فيڪون چئي، نيو آرياڻيءَ ارواح“

هنن سان ملڻ يا تعلق رکڻ ۾ خوشي ٿئي ٿي، جيئن چوي ٿو تہ :

”اچي آريءَ جام جو، وڻ وڻ منجهان واس“

”پسنديئي پنهونءَ کي، اکين ڪيو آرام“

انهيءَ ڪري ڪين دعا ڪري چوي ٿو تہ :

”الله آريچن کي، ڪوسو لڳي نہ واءُ“

سندن جوان مردي ۽ بهادريءَ جي تعريف ڪندي چوي ٿو تہ :

”ڪتارو ۽ ڪوس، اڪڻ آريءَ جام سي“

اهي صفتون سوليون هٿ ڪين اچي سگهنديون آهن. انهن کي ماڻڻ لاءِ لالچ ۽ لوڀ ڇڏي، لاڳاپو لاهي ننگو ٿي نڪرڻو آهي. انهيءَ منزل تي پهچڻ لاءِ ڪيئي ڪشالا ڪاٽڻا ۽ جبل ٽاڪڻا ٿا پون. انهيءَ صفتن کي هٿ ڪرڻ ڪا راند نہ آهي جا ڳيرو ڪيڏندا آهن.

ب : شاهہ صاحب کي سمات ۾ بہ ڪي خاص چڱايون ڏسڻ ۾ آئيون، جن مان سام ڪٽڻ، سخاوت، قديم روايت کي برقرار رکڻ ۽ سندن قديم تهذيب ۽ تمدن سندن اکين اڳيان هئا. هيٺ ڪي مصرعون پيش ڪجن ٿيون، جن مان متي ذڪر ڪيل حقيقتن بنسبت روشني پئجي سگهندي :

”سمي سام ڪنئي، سرڻين جو سک تيو“

”سما تو سر چٽ، نات پاڳارا پرس ٻيا“

”سمون سخاوت جي، وينو پچي پر“

”ڪونيو ڪنگالن کي، ڏئي دلاسا در،

”متي ولهن ور، ڏيهاڻي ڏاتار جي“

”سمي جي سهاڳ جي، ڪنهين ڪل“

سمات کي سنڌي ڪلچر ۽ تمدن جو يادگار ڪري ٿي سمجهيائين، پر کيس معلوم هو ته انهيءَ قبيلي جا ماڻهو، گهٽي وقت تائين، حڪومت ڪرڻ ۽ سکي حياتي گذارڻ ڪري، پنهنجو انقلابي جذبي ۽ جنگي روح کي وڃائي وينا هئا.

ت : سنڌي عوام : شاهه صاحب جنهن طبقي کي سڀ کان وڌيڪ ساراهيو آهي، سو هو سنڌي عوام، هي اهو طبقو هو، جنهن جا افراد سنڌي ڳوناٺا، خانه بدوش، مال چارينڌڙ، ڏٿ تي گذران ڪندڙ، پلا ۽ مڇيون مارينڌڙ، ڪتا ۽ لويون پهرينڌڙ، اڏ اگهاڙا اڏ ڍڪيل، ٻيلن ۽ جهنگن ۾ رهندڙ هئا. انهيءَ عوام ۾ سنڌ جو حقيقي روح سمايل ڏٺو اٿس. انهن جي مفلسي، خانه بدوشي، جهالت ۽ مصيبت ۾ گرفتاري ۽ قيد ڏسي هنجون هاريون ۽ نير وهايو اٿس. سنڌ جي مستقبل کي عوام جي آئيندي سان وابسته سمجهو اٿائين. انهن جي مشڪلاتن ۽ مصيبتن کي سنڌ جي تڪليف تي ڪري ڄاتائين. انهن جي آزادي ۽ ترقيءَ ۾ سنڌ جي ڀلائي ۽ بهتري تي ڏٺائين. هر قوم کي دنيا جي تعمير نو ۾ پنهنجو حصو پيش ڪرڻو آهي، هن جي خيال موجب سنڌين کي به انهيءَ ڏس ۾ خاص پارٽ ادا ڪرڻو آهي. اهو مقصد تڏهن حاصل ٿي سگهندو، جڏهن سنڌي پنهنجي هزارين ورهين جي تهذيب کي، جا هنن صدين جي تجربي بعد حاصل ڪئي آهي، ترقي ڏياري اوج تي اڻين. هن کي معلوم هو ته سنڌي دنيا جي ٻين قومن جي بنسبت پٺتي پيل هئا. هنن جي سيني حاصلات بدويانه نموني جي هئي ۽ ٻين جي مقابلي ۾ پٺتي پيل هئي. ليڪن هن جي باوجود انجي، هر پنهنجي شيءِ تي فخر ڪرڻ جي تلقين ڪئي ۽ ساراهيو. کيس معلوم هو ته جيسيتائين قوم ۾ خود شناسي ۽ خودداري پيدا نه ڪري ويئي آهي، ان وقت هن ۾ پنهنجي پيرن تي بيهڻ ۽ پنهنجي پيغام ڏيڻ جي طاقت پيدا نه ٿيندي، ۽ سنڌي ٻين جي سياسي، اقتصادي، ذهن غلاميءَ ۾ ڦاٿا پيا هوندا.

مارئيءَ جي سُر ۾ هن انهيءَ مضمون کي تفصيل سان ورجائي پيش ڪيو آهي. ان سُر ۾ سنڌي عوام کي مارن سان تشبيهه ڏني اٿس. ڌارين جي حڪومت کي عمر ڪوٽ جي بند ۾ قيد ڪري شمار ڪيو اٿس. حڪمران طبقي کي عمر سومري جي نالي سان ياد ڪيو اٿس. آزاديءَ جي حياتيءَ کي ملير ۾ موڪ مها چوندڻ واري زندگي ڪري ليکيو اٿس.

سنڌي عوام جي سچي عيوضين ۾ محبت وطن کي جنهن کي آزاد زندگيءَ جوقدر، ۽ پنهنجي قوم جي پستيءَ جو درد آهي، مارئي جي نالي سان ڪري ظاهر ڪيو اٿس.

شاهه صاحب خواهه مخواهه پست پيل سنڌين کي ٻين قومن کان متي نه ٿو سمجهي. هن کي سنڌن پستيءَ جو بخوبي احساس هو. ليڪن انهيءَ کي هن عيب سمجهي نه ظاهر تي ڪيائين. چوي ٿو ته :

"اسين تئان آئيون، جت کهنبو ناهه،
جي وڃون ڪنهن وهاڻ، ته به متن لوئيون."

هڪ هنڌ سنڌين جي دهقاني زندگيءَ جو ذڪر هينئن طرح ڪري ٿو :

"گوليون گولاڙين جون، جهڄي سان جهپيندي،
ڪو ڪڙڪون ڏيرن ۾، ڦوڪيو ڦڪ پريندي
عيدن برادن تي، کيهه مانڌاٽا ڪيندي،
پسي ڪائي پيٽ ۾، ڏونراڏٽ آءُ ڏيندي،
سگر ساهيڙين سان، شاٽيهه ۾ سٽيندي."

سنڌن لباس جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته :

"گولاڙا ۽ گگريون، اوچڻ اباٽن
ويڙهيا گهمن ونئين، جهانگي منجه جهنگن،
مون کي ماروئڙن، سچ ڳٽائي سيج ۾."

سنڌن عام حالتن جو ذڪر ڪندي هينئن طرح چوي ٿو ته:

"پلرپين، اوچڻ ان، جن جا پير متي پٽ پاڪ،
وهڻ وراڪن ۾، انجي اجوڪي اوطاق،
پاڻ نه پسن پاڻ کي، ويچارا بيباڪ،
عمر اوءِ نه عاق، ڏکيا جو ڏکوئين."

”آڱين ۽ چاڙهين، ڏٿ ڏهاڙي سومرا،
ستا ڪيو سيد چوي، سائون سڪائين،
منجهان لنب لطيف چوي، چانور ڪيو چاڙهين،
پلاءِ نہ پاڙين، عمر آراڙي سين.“

”متن تبڪ تبڪڙا چڪندڙا اچن،
ڪڙيون ڪيهه بڪليون، پگهر سي پيرن،
اي وڙ ويڙهيچن، مون لوڏائي لکيا.“

انهيءَ طرح سان پنهنجي سنگهارن، مارن، ويڙهيچن ۽ پنهوارن يعني سنڌي عوام، جي غربت جا ماريل، ڏارين جا ستايل، پاڻ اگهاڙا رهي، ٻين لاءِ رات ۽ ڏينهن محنت ۽ مزدوري ڪندڙ هئا، جي زندگيءَ جا مثال ڏيندي، سندن جاءِ رهائش، جو هينئين طرح ذڪر ڪري ٿو :

”عمر انهيءَ ڏيهه جا ڏوٿين ڏنم ڏس،
وليون وڻ ڦلاريا، للرنگيون لس،
آڳيو وجهن آهرين، سندا توهن تس،
ميوا مڇر، ماڪيون، سيڪا چڪن چس،
ماڙيءَ وهين مس، ملير ويندئن مارئي.“

”هن هنڌ مارو سنرا، ڏينگر ڏار رهن،
پاڻي پوچ پٽن ۾، پڪي پاند پيين“

”ورسي ڪارا ڪوهه، سنجيم جي ساٿيهه جا.“

”ڪوهر، توهر، تر، جت ساتيڪا ۽ ستيون،
چارين اتي چاهه مان، ڦوڳن پاسي ڦر،
ڪيئن لهندم ڪر، جئن مارو پاڻ اپاريا“

”نه ڪا جهل نه پل، نڪو رائر ڏيهه ۾،
آٽيو وجهن آهرين، روڙيو رتا ڳل،
مارو پاڻ امل، مليرون مرڪٽو.“

ڌارين ۽ حڪمران طبقي جي ترقي، دٻدٻي، جوڙ ۽ جنسار کي ڏسي مرعوب نٿو ٿئي، هن کي سنڌي عوام جي سادي ۽ بدويانه تهذيب سان خاص الفت آهي. ٻنهي جي ڀيٽ ڪندي هينئن طرح چوي ٿو ته :

”پٽولا پنوهاريون، مور نه متي ڪن،
جي لاک رتائون لوئيون، ته شالئان سونهن،
ان ايلاچنئون اڳري، بخمل بافتن
سکر پانيان سومرا، ڪتي ڪان ڪهنبن،
جا ڏنم ڏاڏاڻن، سا لاهيندي لڄ مران.“

”ارمق هڏ نه اوڍيان، پٽولا پٽ چير،
ٻانڌڻا ٻن ڏيان، ارغج ۽ عنبير،
ماروءَ سين ماٽيان، ڪتيون جهڙيون ڪير،
اندر اڄ اڪير، مونکي پرين پنوهار جي.“

”سون برابر سڳڙا، لون لون برابر لک،
رڀو تنهنجو رد ڪيو، ڪوڙهه تنهين کي ڪک،
مون ماروءَ جو مک، تيل نه لايان تنهن جو.“

”ڪارا ڪراين ۾، سون اسان کي سوءَ
ور جيڏين سان جوءِ، فاقو فرحت پانيان.“

هن سنڌي عوام يعني مارن جي ڌارين يا صاحب اقتدار طبقي جي غلاميءَ مان آزادي ماڻڻ، ذهني زنجيرن جي ٽٽڻ، سنڌن سياسي اقتدار جي کوٽڻ ڪرڻ، انقلاب عوام جي واهوندن ورڻ لاءِ، دعائون گهريون آهن. ڏولاهن جي ڏينهن گذري، سک جي سڪارن لاءِ دل کي دلاسا ۽ ڏڍ ڏنا آهن. هو چوي ٿو ته :

”ميندان ڏوءِ نه مارئي، محلين مارئان ڌار،
پايو ميٺ ملير ري، منڌ نه ويڙهي وار،
جا هتيجن هار، سا ڪيئن وهندي ڪوٽ ۾.“

”عمر اچا ڪپڙا، ڪاٽياريون ڪيئن ڪن،
جنهين جا ٿر ۾، ور ٿا وڻ سهن،
هوءِ جي حق پچن، سي ڪيئن ستيون سومرا.“

”آءُ ڪيئن سوڙين سمهان، مون ور گهاري سڃ،
ور اباڻن سي اڃ، کُهِ شربت تنهن جو سومرا.“

”ڪو ڏينهن آهيون ڪوٽ ۾، لوئي هڏ نه لاهِ،
ڪامڻ اوهان جي ڪر جي، ايءُ اڏ وڏائي آهِ،
ستي سيل نباهِ، ملير ويندئي مارئي.“

”منهنجي اها آس، ڪڏهن ڪيرائيندي ڪوٽ کي“

”زيرئين بيڙئين لوهه ۾، ڳڻن ڪيس ڳاهه،
سنڪي سنڌي سومري، هڏ نه چاڙهيم ماهه،

سرتيوندعا ڪجاءِ، تہ پرم ياروڙيءَ رهي.“

”وڃڙين ويس ڪيا، متي آئي مند،
اکيون اباڻن ڏي، بس نہ ڪرين بند،
هيئن نہ تيس هند، جي ڪر لڏائون ڪڏهين.“

شاهه صاحب سنڌ جي جملي رهاڪن کي، هندو مسلم فرق جي سنڌي ڪري تصور ڪيو آهي، جن ماڻهن کي ساراهيو اٿس، تن مان اڪثر ڪري هندو هئا. راءِ ڏياچ هندو راجا هيو، مومل هندواڻي هئي، سسئي هندو نسل هي هئي. اوڏ، جاڙيجا، ريباڙا، جوڳي، بابو، سنياسي، آديس، جن جو ذڪر شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي، سي سڀ هندو هئا. هن نڪو محمد بن قاسم جي تعريف ڪئي آهي نڪو محمود غزنويءَ کي ساراهيو اٿس. اورنگزيب يا ڪلهوڙن جي مذهبي سياست جو مٿس اثر پوي ها تہ ضرور انهن جو نالو پنهنجي ڪلام ۾ آڻي ها، پر ڪٿي بہ اهو ڏسڻ ۾ نہ ايندو. جي بلوچن کي ساراهيو اٿس تہ اهي پهريائين ئي حاڪم هئا، جن شريعتي راڄ بدران، ملڪ جي دستورن پٽاندڙ حڪومت ڪئي. رسالي ۾ نہ ملن ۽ مولوين جي ساراهه ڪيل آهي، بلڪ هنگلور جي هلڻ، گنگا تي گجڻ ۽ سنگين وڃائڻ وارن سامين ۽ جوڳين کي ياد ڪري رُنو اٿس.

فصل ڇهون

شاهه صاحب ۽ ڊاڪٽر محمد اقبال جي نظرين تي هڪ نظر

جهڙيءَ طرح سان شاهه صاحب جي شعر جو سنڌين جي دلين تي اثر پوي ٿو، اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر محمد اقبال مرحوم به اڄ پاڪستان جي اردو مسلمانن ۾ خاص طور مقبول آهي،هي مسلمانن، جا (سنڌن چوڻ موجب) قومي شاعر آهن.
هن فصل ۾ آءٌ ٻنهي جي خيالات ۽ نظرين بنسبت ڪجهه حقيقتون پيش ڪري، روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

پڙهندڙ جيڪڏهن غور سان شاهه صاحب ۽ ڊاڪٽر اقبال جي ڪلام کي ڏسندا ته معلوم ٿيندو ته ٻنهي جي تعليم ۽ فيض جو هڪ پاسو هڪڙوئي هو، يعني ٻنهي تي 1- رسول عربي 2- قرآن شريف 3- مثنوي روم جي تعليمات جو گهرو اثر پيل آهي، هيٺ ٻنهي جي ڪلام سان انهيءَ ڳالهه جي ثبوت ۾ ڪي حوالا ڏيئي پڙهندڙن کي ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش ڪندس.

1_ شاهه صاحب:

شاهه صاحب جي ڪلام جي پڙهڻ مان پتو پوي ٿو ته هن گمراهيءَ کان بچڻ ۽ هدايت حاصل ڪرڻ لاءِ محمدرسول الله صه جي تعليم کي سمجهڻ ۽ مڃڻ ضروري آهي. هو چوي ٿو ته:

”وحده لا شريڪ له، جڏهين چيو جن،
تن مڃيو محمد ڪارڻي، هيجان ساڻ هنين
تڏهين منجهان تن، اوتڙ کو نه اوليو“

شاهه صاحب قرآن کي حڪمت جو مخزن ۽ اسم اعظم جو منبع سمجهي چوي ٿو ته جيڪڏهن غور ۽ فڪر سان ان ۾ نگاهه ڪبي ته ٻين درن تي وڃڻ جي ضرورت ئي ڪا نه پوندي.

”فڪر سين فرقان ۾ اسم اعظم ڏور
پيا در وجي نہ ووڙ اي امل اڍائيز سپجي“

اهڙيءَ طرح شاهہ صاحب حقيقت جي جوءِ ڏسڻ، انساني معراج تي رسڻ، غير ڪان آجو تي حق جو مشاهدو ماڻڻ، پرين پسڻ بابت جڏهين گفتگو ڪري ٿو تہ مولانا رومجو حوالو ڏيڻ ضروري جهاڻي ٿو، چوي ٿو تہ:

”طالب قصر سونهن سر اي رومي جي روءِ
جنين ڏٺي جوءِ تنين ڪچيو ڪين ڪي“
”طالب قصر سونهن سر رومي جو آهي
تاڙي جي لاهي، تہ منجهين مشاهدو ٿئي“
طالب قصر سونهن سر، ايءَ روميءَ جي رهاڻ
پهرين وجائي پاڻ، پوءِ پسڻ پرينءَ کي“

2_ ڊاڪٽر محمد اقبال:

اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر اقبال جي خيالات جو سرچشم فيض بہ رسول عربي، قرآن شريف ۽ مولانا روم آهن.

”بمصطفيٰ برسان خو، راکہ دين همہ اوست
اگر بہ اونہ رسيدي، همہ بولهبي است“
”مقام خويش اگر خواهي درين دبر
بحق دل بندو راءِ مصطفيٰ گير“

ڊاڪٽر اقبال جا خيالات قرآن بنسبت جيڪڏهن معلوم ڪرڻ گهرندا تہ انهن جو پتو سندس هينين شعرن مان پئجي سگهندو.

ميري اشعار مين پهنس کر نہ رہ جا،
اگر تو سالک، راه يقين هي
گذر جا تو مري بزم سخن سي،
رہ قرآن مين گام اولين هي
جو تو اس طرح قرآن تک پنهچ جائي،

تو حاصل دولت دنيا و دين هي
مسحيط كائنات دل هي قرآن،
نظر كي آخري منزل هي قرآن
جسز بقرآن ضعيني روباهي است،
فقر قرآن اصل شهنشاهي است

ڊاڪٽر اقبال مولانا روم لاءِ جا عزت ۽ عقيدت رکي ٿو، ان جو پتو سندس هيٺين شعرن مان پئجي سگهندو، هو چو ٿو ته:

”باز بر خوانم ز فيض پير روم، دفتر سربستہ اسرار علوم
پير رومي خاک را اکسير کرد، ازغبارم جلوه ها تعمير کرد
جان آواز شعلہ ما سرمايہ دار، من فرونم يک نقس مثل شرار
موجسم و در بحر او منزل کنم، تا در بنده حاصل کنم“

مٿي ذکر ڪيل حوالن مان پتو پئجي سگهي ٿو تہ ٻئي ساڳين چشمن فيض مان سيراب ٿيا. سندن ڪلام تي وڌيڪ غور ڪرڻ بعد اهو بہ معلوم ٿيندو تہ ٻنهي جي سامهون انسان ذات جي ترقي ۽ اصلاح جا مقصد هئا. گهري نظر وجهڻ بعد پڙهندڙن کي اهو ضرور معلوم ٿيندو تہ، انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ٻنهي جدا جدا رستا ۽ راهون ڏسيون آهن. مٿي ذکر ڪيل هڪ جهڙائي ڏيکارڻ بعد آءٌ سندن اختلاف کي هيٺ پيش ڪندس.

شاهہ صاحب جو نقطہ نگاهہ:

(1) وحدت مذاهب:

شاهہ صاحب مسئلہ وحدت الوجود کي مڃڻ ڪري، وحدت مان ڪثرت، جي پيدا ٿيڻ جو قائل هو. هن ڪثرت جي ڪا جدا هستي نہ ٿي مڃي ۽ ان کي صرف وحدت جو مظهر ڪري ٿي مڃيائين.

هن وٽ ” سو پرين سو پساهہ“ سو ويري سر واهرو جو عالم هو. هن پڙاڏي ۽ سڏ کي ساڳي شي ڪري ٿي سمجهيو ۽ چيائين ٿي تہ:

”هئا اکِيين گڏ، پر ٻڌڻ ٻہ تيا“

هو دوبينائي دور ڪري ٻيائي کي ٻارڻ جي هدايت ڪري ٿو ۽ چوي ٿو تہ:

”وحده لاشريڪ لہ، اي هيڪڙائي حق
ٻيائيءَ کي ٻک، جن وڌو سي ورسيا“

ان ذات حقيقيءَ جون، ڪوڙين ڪايائون ڏنيون هئائين ۽ انهي جا ڏار ڏار درشن بہ ڪيا هئائين. هن کي نابوديءَ نيئي اهڙو اعلىٰ ڪيو هو، جو ڪر ۾ بہ پرين پي پاڻ پسايس. تنهن ڪري هو دنيا جي مڙني مذهبن جي بنيادي وحدت جو قائل هو ۽ مذهبن جي بنيادن تي انسانن ۾ اختلاف عين اسلام جي بنيادي اصولن جي خلاف ٿي سمجهيائين. هو صوفي لاڪوفي، هو ۽ صرف وصال جو ورق پڙهيو هئائين. ٻي لات ذري جيتري بہ ٻڌڻ لاءِ تيار نہ هو. هن سان جن جو وير هو، هي انهن جو واهرو ۽ مددگار هو. هن رب العالمين کي پيار ڪيو هو، تنهن ڪري هن جيڏانهن تي نظر ڪئي تہ سجهڻ ٿي سامهون آيس، هن وٽ شڪ ۽ گمان هئائي ڪونہ، هن مذهبن جي نالي ۾ انسانن کي جدا ڪندڙ ماڻهن کي ”ڪويڄ“ ڪري ڪوٺيو آهي. هن انسان ذات جي مڙني مرضن جو علاج محبت ۽ پيار جي نسخي ۾ ڏٺو هو چوي ٿو تہ:

”ڪنيس ڪويڄهن، تن طبيب نہ گڏيا
ڏيئي ڏنڀ ڏڌن، پاڻان ڏيل ڏڪوئيو“

2_ سنڌين جي قوميت:

هن ساري انسان ذات کي، قرآن جي آيت مطابق هڪ جماعت ڪري ٿي سمجهيو ” **ڪان الناس امته واحدته**“

ليڪن سڄاڻپ ۽ سهلويت لاءِ گڏ ٿي ترقي ڪرڻ لاءِ هو قرآن جي ٻي آيت مطابق ” **وجعلنا ڪم شعوبا، و قبائل لتعارفو**“

سنڌين کي جداگانہ قوم ڪري سڏڻ کي گناه نہ سمجهندو هو. سنڌين جي جدا هستي قبول ڪرڻ مان سندس مقصد انساني تفريق جو نہ هو، بلڪ بين الاقواميت تي پهچڻ جو ڏاڪو هو.

هن گهٽو ڪري ساري سنڌ گهمي ڏٺي هئي. ملڪ غربت، جهالت ۽ ڏک هر طرف گهٽو ڏنو هئائين، سنڌي عوام جي حالت ڪسمپريسيءَ واري هئي، چوڌاري جڏهن نظر ٿي ڪيائين ته قومن جا قافلا ترقيءَ جي سفر ۾ اڳتي وڌي ويل هئا، پر سنڌي اجا نياڳ جي ننڊ ۾ مئن جيئن منهن ويڙهي ستا پيا هئا. هو چورا ندورا، هئا، جن جو مائٽ مٽ ڪو نه هو، سنڌن پاڙي وارن ڪي پروڙ ڪا نه هئي ته سنڌن رات ڪا رنج ۾ ٽي گذري، تنهن ڪري هن سيني "سورن وارين" ڪي پاڻ ۾ پچار ڪرڻ، قوم ۽ ملڪ جا درد ۽ ڏک اورڻ، ڏکين جي مڙي پنڻ ڪرڻ" واسطي سنڌي اتحاد، جو آواز اٿاريو . انهيءَ خيال ۾ اهڙو محو ٿي ويو، جو هن مذهبن جا مصنوعي ويڇا وساري ڇڏيا ۽ سيني سورن وارن ڪي گڏڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سڪن وارن ڪي مخاطب ٿي چيو ته:

" اڻ ڏکوئيون ڏکن جي ، ڪوه پتر پون،
ناءِ اوراڻو ان ڪي، ٽيون لوڪ رياٺون رون
پنڻ پيڙيون هون پار تنهين جا پڌرا.

هن سنڌ جي مارئيءَ کي عمر ڪوٽ جي غلامي واري زندگيءَ کان آجو ڪري، ملير جي آزاديءَ واري دنيا ۾ وٺي وڃڻ کي پنهنجو مقصد مقرر ڪري ڇڏيو هو. پاڻ کي سنڌي عوام يعني مارن جو هڪ فرد سمجهي وينو هو. ۽ چيائين ٿي ته:

"جيها جي تيها مون مارو محيا"

هن ور ور ڏيئي چيو ٿي ته:

"اڇو سورن وارين ڪريون سورن جي پچار"

اهڙيءَ طرح:

"ديسي سيڻ ڪجن پرديسي ڪهڙا پرين"

ٻه سندس تعليم جو مکيو جزو رهيو ٿي، ان مقصد يا هاڙهي ڏي هلڻ لاءِ، هن جي نظر ۾ صرف اندر جي اڌ وارن کي هلڻو هو.

3_ حب الوطني

شاهه صاحب جي ساري فلاسافي وطن جي بنياد تي بيهاريل هئي، وطن جي حب کي هن ايمان جو جزو ڪري تي سمجهو، هن کي ذاتي تجربي ۽ تاريخ جي معلومات مان پروڙ پئجي چڪي هئي تہ اعتقاد جي بنياد تي قوم جو نهڻ انهيءَ وقت جي ماڻهن جي ذهني معيار جي مطابق نہ هو ۽ انهيءَ قسم جا خيالات هوا ۾ ڪوٽ اڏڻ جي برابر هئا. ڪيس معلوم هو تہ ماڻهن جي چوڻ ۽ ڪرڻ ۾ هميشہ تفاوت پيو رهيو آهي. هڪ هنڌ اهڙي ڳالهين کي نظر ۾ رکي چيائين تي تہ:

”اندر ڪوڙو ڪانءُ، ٻاهر ٻولي هنج جي
اهڙو تلهو تانءُ، پيچي چونہ پورا ڪرين،

هو وطن جي سر سبز ٿيڻ ۽ عوام جي سکئي ٿيڻ لاءِ دعا گهري چوي ٿو تہ:

”وطن وسائيج تہ سنگهارن سک ٿئي“

پنهن جي ديس جي ماڻهن لاءِ ڪيس جيڪا محبت هئي،ان جو اندازو هينين بيتن مان پئجي سگهندو.

”ڳالهيون ڪندي ڪاڪ جون، ڳوڙها پيس ڳڙي“
”سندي سنگهارن، جوءِ جو جياري جذڙين“
”جيها جي تيها، مون مارو مجيا“
تر تر اندر تانءَ، ونهين ويڙهيچن جو“

هڪ هنڌ حڪمران قوم جي فرد کي مخاطب تي چوي ٿو تہ:

آءُ ڪيئن ڇڏيا سومرا، تن پنهوارن پچار
جڙ جنهين جي جان ۾، لڳي ريءَ لهار
ميخون محبت سنديون، هنئڙي منجه هزار

پکا ۽ پنوهار، ڏني مون ڏينهن ٿيا“

هو ڪٿي به هوندو ته وطن ياد هوندو هوس، چوي ٿو ته:

”قسمت آنديون ڪونجڙيون وطن سندن روهه
”پري جنين جي پاڻ، پسان ملڪ ملير جو
”ڪريان پي نه ڪن، ويندس وطن سامهون“

هن ڪي سدائين سنڌ تي سڪار ۽سک جو اونو رهندڙ هو، هن سنڌي عوام ڪي ويڙهيچا، وطن چاول، پنهوهار، مارو، اباڻا وغير نالن سان ڪوني، سندن آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ دعائون توڙي علمي لياقت جو به حال معلوم هو ۽ پنهنجي عوام جي ڪمزورين ۽ بي سرو سامانين جو به پتو هو، تنهن ڪري ظاهري حالتون اميد افزا نه ڏسي هو قدرتي ۽ بين الاقوامي تبديلين ۽ انقلابن ۾ اميدون ۽ آسرا رکي پئي هليو، ڪيس هميشه اميد پي رهي ته ضرور تبديلي جي مند ايندي، انقلاب جا منڊل وجهندا، نين تحريڪن جا ڪڪر قلب جون ڪسون لاهيندا، ظلم ۽ ستم ڪان ستايلن ۾ وري نئون روح پوندو، گوندر لهندا، موذي ۽ ڏڪاريا ڏينهن مان ويندا، هاري همت ڪري ملڪ جي سڪل ستل ۽ سخت زمين دلين ڪي انقلاب جو هر ڏئي حقيقي آزاديءَ جو ٻج وجهي سک ۽ سلامتيءَ جو فصل لڻندا.

4ـ دين ۽ سياست جي علحدگي

شاهه صاحب اسلامي تاريخ جي روشنيءَ ۾ دين ۽ سياست گڏجي هلائڻ جا نقصان ڏسي چڪو هو، هن ڪي معلوم هو ته مسلمانن جي ڪثرت وٽ نه صحيح اسلام جو تصور باقي رهيل هو ۽ نه حڪمران طبقي ۾ خدا شناسي ۽ خدمت خلق جو جذبو موجود هو، جو حڪومت ڪي اسلامي طريقي هلائين. بلڪ دين ڪي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ مروڙي ڪتب پي آندو ويو، دين جي اثر هيٺ حڪومت هلائڻ وارا ماڻهو ئي گذر ڪري ويا. هڪ هنڌ انهيءَ حالتن ڪي نظر ۾ رکي چوي ٿو ته:

”ويا سي وينجهار، هيرو لعل ونڌين جي
تنين سندا پويان، سيهي لهن نه سار
ڪتين ڪٽ لهار، هاني انهين پيٽينءَ“

هن ڏنو پئي تہ دين ۽ ان جي شريعت کي حڪمران طبقي جي سياهہ ڪارين لڪائڻ، طاقت ۽ اقتدار قائم رکڻ لاءِ اوزار ڪري پيو ڪتب آندو ويو. هن کي ان وقت جي ملن جو پورو پتو هو تہ حاڪمن جي چوڻ تي، ڪيئن نہ مذهب کي موڙي سروڙي ظاهر ڪيائون. اهڙن ماڻهن لاءِ چيائين ٿي تہ:

”قريا پسي قيڻ، ڪرين ڪير نہ چڪيو
دنيا خاطر دين، وڃائي ولها تيا“

هن کي پتو هو تہ شخصي ۽ طبقائي مفاد عوام جي مفاد لاءِ مخالف هئا، تنهن ڪري وڏين ملڪيتن ۽ اقتدار رکڻ وارا حاڪم جڏهين مذهب جو نالو وٺندا هئا، تہ ان ۾ ڪا بہ سچائي ڪا نہ هوندي هئي، هو صرف عوام کي ڏوکي ڏيڻ لاءِ مذهب جي نالي ۾ آڙ وٺڻ جي نيت سان اهڙا آواز اٿاريندا هئا. انهن لاءِ شاهہ صاحب چوي ٿو تہ:

”ڪيئن ماپندا من ۾، خودي ۽ خدا،
ٻن ترارين جاءِ، ڪانهي هڪ مياڻ ۾.“

5_ مدافعانہ ذهنيت

شاهہ صاحب ڪڏهين بہ سواءِ پاڻ بچائڻ ۽ غلاميءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ جي، تلوار ڪڍڻ جي صلاح نہ ڏني، هو اڳرائي ۽ ارهہ زورائي، پوءِ اها ڪٽي ڪهڙي بہ نالي ۾ هجي، جي برخلاف و. هو جنگجو پاليسي جي مخالف هو. ان بابت سندس خيالن جو پتو سندس هينين بيتن مان پئجي سگهندو.

هو چونٽي تون م چوءِ، واتان ورائي،
اڳہ اڳرائي جو ڪري، سو خطا کائي.

ليڪن ان مان اها معنيٰ ڪڍڻ غلطي ٿيندي تہ هو بزدليءَ جي تعليم ڏئي ٿو ۽ پاڻ بچائڻ ۽ آزادي هٿ ڪرڻ يا قائم رکڻ لاءِ، سر جي سٽ هڻڻ کان ڪيٻائي ٿو. ان لاءِ سندس هينيون بيت شاهد آهي:

هڻن هڪلن، ٻيلي سارڻ، مانجهيان اي مرڪ،
وجهن تان نہ فرق، رڪ وهندي راند ۾.

حق لاءِ لڙندڙن ۽ آزاديءَ جي پروانن جي باري ۾ هڪ هنڌ چو ٿو تہ:

آيا اجارين، تيغون تراريون تيوار،
سانگيون ساڻن تہ ۾، ڪلهئون نہ لاهين،
ايائي آهين، مهائي مرڻ تي.

جنگ جي ميدان ۾ مخالف جي طاقت، لشڪر، ساز ۽ سامان جو ڪو بہ اثر نٿو پوي، هو پڙ ۾ پرزا ٿيڻ واري سورهہ کي شاباس چئي، ٻي همٿن ۽ پڄهي ويندڙن کي ننديو چوي ٿو تہ:

پڄي آئين پڄٽا، لڄائيئي مون سيڻ،
وينيون وجهڻ ويڻ، منهن متاها جن جا.

ڊاڪٽر اقبال جو نقطہ نگاهہ

1.وحدت الشهود:
اسلام جي برتري مذاهب عالم تي، ڊاڪٽر اقبال، برعڪس شاهہ صاحب جي، مسئلہ وحدت الوجود کي قومن جي ترقيءَ جي راهہ ۾ رڪاوٽ ٿو سمجهي، هن جي نزديڪ انسان جو آخري ڪمال هن ۾ نہ آهي، تہ پنهنجي هستي فنا ڪري، هستيءَ مطلق ۾ جذب ٿي وڃي، بلڪ شرف انسانيت انهيءَ ڳالهہ ۾ آهي تہ انسان پنهن جي اندر خودي پيدا ڪري، خود ذات مطلب کي، پنهن جي اندر جذب ڪري و چوي ٿو تہ:

خودي کو کر بلند اتنا کہ هر تقدير سي پهلي
خدا بنده سي خود پوچهي، بتا تيري رضا کيا هي

(بال جبريل)

ڊاڪٽر اقبال يورپ جي فيلسوف هيگل تي انهيءَ ڪري سخت نقطہ چيني ڪري ٿو، جو هو مسئلہ وحدت الوجود جو حامي هو ۽ سندس لاءِ چوي ٿو تہ:

طائر عقل فلک پرواز اوداني ڪ چيست
ماڪيان ڪمزوز و مستي خايہ گيرد بي خروس

(پيام مشرق)

انھيءَ سبب ڪري يونان جي حڪيم افلاطون ڪي سندس بي ثباتي دنيا جي راين سبب راھب ديرينا ۽ از گروہ خيال قومن ۾ زندگي نتا ڦوڪين، مورڳو انھن ڪي موت جي ننڊ سمھارين ٿا.

ڊاڪٽر اقبال نابوديءَ جي برخلاف آھي شاھ صاحب وانگر تہ:

”نابوديءَ نيئي وڃي عبد ڪي اعليٰ ڪيو“

ڪي نتو مڃي ھو خوديءَ ۾ سڀ ڪجھ ڏسي چوي ٿو تہ:

پيڪر ھستي ز آثار خودي ست
ھرچ مي بيني ز اسرار خودي ست
و انمودن خويش راخوئث خودي ست
خفتہ در ھر ذرہ نيروئي خودي ست
فطرہ چون حرف خودي ازبر ڪند
ھستيءَ بي مايہ را گوھر ڪند
ڪوہ چون از خود رود صحرا شود
شڪوہ سنج جو شش دريا شود

ڊاڪٽر اقبال انسان جي انفراديت جو زبردست حامي آھي ۽ بني نوع انساني جي ترقيءَ ۽ اصلاح لاءِ انسان ڪامل، جي رھبري جي ضرورت محسوس ٿو ڪري، سندس نظر ۾ مذھب اسلام (جو دين فطرت آھي) جا پيروڪار مسلمان ئي، اھا رھبري ڪرڻ جا لائق آھن. سندس خيال پر مسلمان دين فطرت جا پاسبان، فڪر ۽ عمل جي وحدت جا رھنما آھن، جن جي نگاھ ۾، انسان ذات جي موجودہ، مصيبتن ڪان نجات صرف مسلمانن جي ذريعي حاصل ٿي سگھندي، انڪري ھو چوي ٿو تہ:

تو نہ مٽ جائيگا ايران ڪي مٽ جاني سي
نقشئہ مئي ڪو تعلق نھين پيماني سي
زندہ رکھني ھي زمانہ ڪو حرارت تيري
ڪب ڪو قسمت امڪان ھي صداقت تيري
ختم ڪاھي ڪو ھو، ڪام ابھي باقي ھي
نور توحيد ڪا اتمام، ابھي باقي ھي

(بانگ درا)

2_ مسلمانن جي جداگانه قوميت

ڊاڪٽر صاحب متي ڏيڪاريل نظريي جي ڪري مسلمانن کي دنيا جي ٻين قومن کان مذهب جي بنياد تي علحده قوم ڪري سمجهي ٿو، ملڪ، نسل، رنگ وغيره جي بنيادن تي قومن جو نظريو، سندس اڳيان فرسوده ۽ نقصان ڪار آهي، سندس انهن خيالن جي شهادت، سندس هينين بيتن مان پئجي سگهندي :

قلب مسا از هندو روم شام نيست
مرز بوم ابو او بجز اسلام نيست
با وطن وابستئہ تقدير اهم

برنسنب بنياد تعمير اهم
ملت مارا اساس ديگر است
اين اُساس اندر دل ما مضمر است
مدعائي ما، مال ما يکيست
طرز و اندازو خيال ما يکيست
ماز نعمتهائي او اخوان شديدم
يک زبان و يک دل و يک جان شيديم

(رموزخودي)

ٻي هنڌ بانگ درا ۾ هينين طرح چوي ٿو:

اپني ملت پر قياس اقوام مغرب سي نہ کر
خاص هي ترکيب مين قوم، رسول هاشمي
ان کي جمعيت کا هٺ ملڪ ک ونسب پر انحصار
قوت مذهب سي مستحکم هي جمعيت تري
دامن دين هاتھ سي چھوٹا تو جميعت کهان
اور جمعيت هوئي رخصت تو ملت بھي گئي
قوم مذهب سي هي، مذهب جو نهين تم بھي نهين
جذبہ باهم جو نهين، محفل انجم بھي نهين

(بانگ درا)

3_ وطن پرستيءَ جي مخالفت

ڊاڪٽر اقبال قوميت جي نظريي جي بنياد، مذهبن تي رکندي، حب الوطني کي بت پرستيءَ سان تشبيهه ڏيندي، ان کي مذهب لاءِ زهر قاتل ٿو سمجهي. موجوده زماني ۾ دنيا جي قومن جي باهمي جهيڙن جو بنياد انهي ڳالهه کي ٿو سمجهي، تجارت جي فروغ واسطي ٻين ملکن کي قبضي ۾ آڻڻ جو ڪارڻ بہ انهيءَ کي ٿو ڄاڻي، انسان ذات کي ڪن ملکن ۾ محدود ڪري، ان کي ٽڪرن ۾ ورهائڻ جي برخلاف آهي. نہ ڀڙن، بلڪ ساري دنيا کي پنهنجو وطن ڪري ڄاڻن، سندس انهيءَ خيال جي تائيد ان جي هيٺين بيتن مان ٿئي ٿي:

ان تازه خدائون مين بڙا سب سي وطن هي
جو پيرهن اسکا هي وه مذهب کا کفن هي
اقوام جهان مين هي رقابت تو اسي سي
تسخير هي مقصود تجارت تو اسي سي
هو قيد مقامي تو نتجيه هي تباهي
ره بحر مين آزاد وطن صورت ماهي

رهي گا راوي ونيل وفرات ۾ کب تک
ترا سفينہ گ هي بحر بيگران کي لئي

جوهر مايا مقاسي بستہ نيست
باده تندش بجائي بستہ نيست

مسلم امتي دل با قلمي مبند
گم مشو از جهان چون وچند

هي ترک وطن سنت محبوب الاهي
دي تو بهي نبوت کي صداقت کي گواهي

دنيا جي انهن قومن لاءِ جي وطن تي بنياد ٿيون رکن هيٺين طرح فرمائي ٿو
:

اُن چنان قطع اخوت کرده اند
بر وطن تعمير ملت کرده اند
تا وطن راشمع محفل سا ختند
نوع انسان را قبائل سا خند
مرد مي اندر جهان افسانہ شد
آدمي از آدمي بيگانہ شد
روح از تن رفت وهفت اندام ماند
آدميت گم شد و اقوام ساند

(رموز خودي)

4_ مذهب ۽ سياست جي اجتماعيت:

ڊاڪٽر اقبال دين کي دنيا جي ڪاروبار کان علحده نٿو رکڻ گهري، هو اسلام کي منظم دين ڪري زندگيءَ جي هو مسئلي ۾ ان جي رهبري ضروري سمجهي ٿو، هو انهيءَ رستي زمين تي عدل ۽ انصاف قائم ڪري، امن ۽ سلامتي قائم ڪرڻ گهري ٿو، اڄوڪي دنيا جي دستور جنهن ۾ سياست کي مذهب کا علحده ڪيو ويو آهي. کي پسند نٿو ڪري.

هن جي نظر ۾ سياست حڪومت دين کان جدا ڪرڻ بعد بي روح ٿي پيئي آهي ۽ ڪاغذي عهدنامن، قانونن ۽ قاعدن مان جان نڪري ويئي آهي، انهيءَ جي تائيد ۽ سندس هيٺيان بيت شاهد آهن:

مري نگاه مين هي يہ سياست لادين
ڪنيز اهر من و دون نهاد، مرده ضمير
هوئص جو ترک ڪليا سي حاڪمي آزاد
فرنڪيون ڪي سياست هي ديوبي زنجير
متاع غير پہ هي جب نظر انڪي
تو هين هر اول لشڪر ڪليسيا ڪي سفر

(ضرب ڪليم)

”هوئي دين دولت مين جس دم جدائي
هوس ڪي اميري، هوس ڪي وزيري“

هو گذريل اسلامي دور جي ياد مسلمانن کي تازه ڪرائي ٿو. ان وقت لشڪر جو سپهه سالار ۽ مسجد جو امام ساڳيو هو. ان جي هڪ هٿ ۾ تلوار هئي تہ ٻئي ۾ قرآن

لتڪيل هودو هوس، دين ۽ دنيا ٻنهي ۾ پورو هوندو هو. هو مسلمانن ڪي دنيا جي امامت ڪرڻ جي تلقين تو ڏئي.

5_ جارحانہ ذهنيت

ڊاڪٽر اقبال مسلمانن ڪي انسانن جي رهبري جو لائق سمجهي غلبہ اسلام آڻڻ ۽ خلاف ڪبريٰ قائم ڪرڻ تو گهري. مسلمانن ڪي دنيا ۾ دارالاسلام قائم ڪرڻ لاءِ جهاد جي تلقين تو ڪري ۽ ڪين ياد تو ڏياري تہ هو تلوارن جي پاڇي ۾ پلجي جوان ٿيا آهن. خود سندن قومي نشان بہ انهي ڪري خنجر ۽ هلال نهرايو ويو آهي. سندس انهيءَ خيالن جي شهادت سندس هينين بيتن مان ملي سگهندي:

بہ نکتہ سر گذشت ملت بيضا سي هي پيدا
کہ اقوام زمين ايشيا کا پاسبان تو هي

سبق پهر پڑھ صداقت کا، عدالت کا، شجاعت کا
ليا جائي گا تجھ سي کام دنيا کي امامت کا

نهين تيرا نشيمن قصر سلطاني کي گنبذ پر
تو شاهين هي بسيرا کر پهاڑون کي چٹانون مين

يا

در کف موسيٰ همين شمشير بود
کار او بالاقر از تدبير بود
پنجہ حيدر کہ خيربر گير بود
قوت اولر همين شمشير بود

(رموز بي خودي)

سوچا يهي هي اي مرد مسلمان کبهي توني

(ضرب کليم)

آ تجھ کو بتائون مين تقدير اهم کيا هي
شمشير وسنان اول طائوس و رباب آخر

(بال جبريل)

شاهه صاحب ۽ ڊاڪٽر اقبال جي نظرين جي هن مختصر وضاحت مان ظاهر آهي تہ ٻنهي پنهنجي نقطہ نگاهہ کان انسان ذات جي ترقي ۽ اصلاح تي گهري. انهي واسطي قومن کي بيدار ڪري منجهن روح ڦوڪڻ تي گهريو. جيتوڻيڪ سندن طريقہ ڪار الڳ هئا ليڪن ڪيترا نقطہ ساڳيا ڏسيائون ٿي. مثلن:

1 ـ عشق جي تلقين

ٻنهي وٽ هر قومي مرض جو علاج عشق قرار ڏنو ويو آهي. سندن چوڻ هو تہ عشق کان سواءِ انسان بي جان آهي. جيستائين ڪن قومن عشق جي شراب مان ڍڪ نہ پيتو آهي ان وقت تائين هو ڪو بہ وڏو ڪم ڪري نہ سگهندا.
شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

”جئان وهي تئان وات، ڪپر پڇن ڪوڙيون
جن کي سڪ ساهڙ جي، سي گهيڙ پڇن نہ گهاٽ
جن کي عشق جي اسات، سي واهڙ پانئين وڪڙي“

”پاڻ م ڪڇ پاڻ سين، وسيلا وڃاءِ
عشق ساڻ اناءِ پير پريان جي پار ڏي“

”سڪڻ انئين نہ سڌ، جيئن لڪيو لياڪا پائين
پئي پريان جي نہ ٿئين، متي اگڻ اڌ
اي پڻ ڪوڙي سڌ، جيئن ڪليو ڪلايو سمهين“

ڊاڪٽر اقبال چوي ٿو تہ:

عشق کي هين معجزات سلطنت وفقر و دين
عشق کي ادنيٰ غلام صاحب تاج ونگين
عشق مکان مکيي، عشق زمان و زمين
عشق سراپا يقين او ريقين فتح باب
در جهان هم صلح وهم بيکار عشق
آب حيوان، تيغ جوهر دار عشق
جب عشق سکهاتا هي آداب خود آگاهي

کھلني هين غلامون پر اسرار شهنشاهي

2. قرباني

ٻنهي صاحبن جو چوڻ آهي تہ خطرن کي منهن ڏيڻ ۽ تڪليف برداشت ڪرڻ کان سواءِ ڪا بہ قوم ترقي ڪري نہ سگهندي.

شاھ صاحب فرمائي ٿو تہ:

”سڪڻ ۽ سوري ٻئي اکر هيڪڙي
وهڻ واٽڙين تي ڪارڻ ضروري
ٻنهي جي پوري، جيءَ ڏني وريءَ نہ جڙي“

”پهرين ڪاتي پاءِ پڇج پورو پريتڻو
ڏک پريان جو ڏبل ۾ واجهت جيئڻ وڃاءِ
سيخن مانبڃاءِ جي نالو ڳيڙءَ نينهن جو“

ڊاڪٽر اقبال چوي ٿو تہ:

ميارا بزم بر ساحل ڪہ آنجا
”حيات بر ڪناره نرم خيز ست
بدريا غلط باموجش در آويز
حيات جاودان اندر ستيز است“

3۔ خودِ شناسي:

ٻنهي صاحبن هڪ مشهور حديث تہ:

”من عرف نفسہ فقد عرف نفسہ“

مان سبق وٺي قوم کي پاڻ سڃاڻڻ جي تلقين ڪئي آهي، شاھ صاحب فرمائي ٿو تہ :

پيهي جان پاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ
تہ نڪو ڏونگر ڏيھ ۾ نڪا ڪيچين ڪاڻ
پنهون ٿيس پاڻ سئي، تان سور هئا.

هوت تنهنجي هنج ۾ پچين کو پيهي
”وفي انفسکم افلاتبصرون“ سوجهي کر سهي
کڏهن کا نه وهي، هوت ڳولڻ هٿ تي

اسين سکهون جن کي، سي تان اسين پاڻ
هاڻ وچ گمان، صحي سڃاتا سپرين

ڊاڪٽر اقبال فرمائي ٿو ته:

ڍهونڍهني والا ستارو کي گذر گاهونکا
اپني افکار کي دنيا مين سفر کر نه سکا
اپني حکمت کي خم و پيچ مين ايسا الجها
زندگي کي شب تاريک سحر کر نه سکا
جس ني سورج کي شعاعون کو گرفتار کيا
آج تک فيصله نفع وضرر کر نه سکا

انهن متفق نقطن جي علاوه ٻنهي جي تعليم جا ٻيا کي پهلو بلڪ هڪ ٻئي جي برعکس آهن. مثلن شاهه صاحب جي تعليم مساوات ۽ جمهوريت طرف جهڪي ٿي مگر ڊاڪٽر صاحب فخطائيت ۽ قومي برتري جو سبق سيکاري ٿو.

شاهه صاحب سنڌين کي دنيا جي قومن اڳيان بنا کنهن مذهب ۽ مدت جي تميز جي آزاد ۽ ترقي يافته کري هڪ جهڙي درجي تي آڻڻ گهري ٿو ته ڊاڪٽر صاحب وري مسلمانن کي شجاعت، عدالت وغيره جي ذريعي ٻين قومن جي ليڊرشپ ڪرائڻ گهري ٿو. جيئن هٽلر، نسل جي بنياد تي جرمنن جي ٻين قومن تي ليڊريءَ جو قائل هو تيئن ڊاڪٽر صاحب وري مسلمانن کي مذهبي بنياد تي امامت ڪرائڻ گهري ٿو. چاهي ڊاڪٽر صاحب چڻ ته ” ان اکر کم عندالله انقاکم“ کي وساري ڇڏي ٿو، انهي جي برعکس شاهه صاحب چوي ٿو ته:

”کا نه پڇي ٿو ذات جي آيا سي اگهيا“

فصل ستون

شاهه صاحب جا مذهبي رايا

مورک مور نہ پڇڻا، هيڏانهن هوڏانهن ڪن،
سي ڪيئن پرين پسن، ڪتر جنين اکين ۾.

انسان ذات جي ڀلائي ۽ بهتري، درستي ۽ ترقيءَ لاءِ جي راهون ۽ رستا، طريقا ۽ تجويزون ابتدائي ڏينهن کان وٺي اڄ تائين نسل انساني جي خير خواهه ۽ سمجهدار مفڪرن طرفان سوچيا يا رٿيا ويا آهن، انهن مان مذهب بہ هڪ مکيہ رستو يا طريقو آهي.

”واتون ويهہ تيون، کوهہ چاڻان کيڏانهن ويا.“

جيتوڻيڪ مذهب جو اصل مقصد ۽ مراد انساني اتحاد ۽ ترقي هئا:

”تان کا ڪاني پاءِ، ونن ۾ وصال جي،
دو بينائي دور ڪري، معرفت ملهاءِ،
سپريان جي سونهن ۾، رخنو ڪونہ رهاءِ،
اک اشهد چاءِ، تہ مسلماني ماڻئين.“

پر قدرت جي ٻن مکيہ طاقتن، **خير ۽ شر**، چڱائي ۽ مڻائيءَ جي هر جڳهہ ۽ هر ڳالهہ ۾، ڪارڪن تي اثر انداز ٿيندڙن نظر ٿيون اچن. تن جي زد کان مذهب بہ خالي نہ رهيو آهي. جيڪڏهن غور سان ڏسبو تہ معلوم ٿيندو تہ هڪ طرف اگر مذهب انساني ترقيءَ ۾ معاون ثابت ٿيو آهي، تہ ٻئي طرف انساني ڪمزورين ۽ خامين، ان کي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد جي حصول لاءِ هٿيار طور پڻ ڪتب آندو.

جيڪڏهن مذهب هڪ طرف وحدت ۽ محبت انساني توڙي خدمت خلق جو ڪم ڏنو آهي تہ ٻئي طرف ان جي نالي ۾ تفريق ۽ ڪلفت، ظلم ۽ استبداد، وهم پرستي ۽ جهالت کي ڪافي تقويت پهتي آهي.

مذهب بذات خود مقصد ۽ مراد نہ آهي، ليڪن مقصدن کي حاصل ڪرڻ ۽ نتيجن تي پهچڻ جو آلو ۽ اوزار آهي، جنهن جي افاديت جو سارو دارومدار انهيءَ کي ڪم آڻيندڙ تي آهي؛ چاهين تہ ان کي خير لاءِ ڪم آڻين، چاهين تہ شر لاءِ.

جهڙيءَ طرح بدن انساني کي تندرست ۽ توانو رکڻ، مرضن ۽ بيمارين کان آجي ڪرڻ جي لاءِ حاصل ڪيل تجربن، معلومات ۽ علاجن جي مجموعي کي علم طب سڏجي ٿو ۽ ان ۾ ابتدا کان وٺي آب هوا، ملڪي قومي حالتن، جدا جدا وقتن ۽ زماني جي تجربن جي بناءَ تي مٿي ذڪر ڪيل مقصدن جي حصول لاءِ، ڪيئي نظريا ۽ طريقا جهڙوڪ ’ايلوپيٿي‘، ’هوميوپيٿي‘، ’نيچرو پيٿي‘، ’يوناني طب‘ ۽ آريويدڪ وغيره پيدا ٿي چڪا آهن، ايتري قدر جو هر هڪ نظريي يا طريقي علاج ۾ بہ ڪيئي شاخون بڻجي چڪيون آهن ۽ خود انهن شاخن اندر پڻ تشخيص ۽ علاج ۾ بہ ڊاڪٽر يڪسان نہ ٿا ٿين.

اهڙيءَ طرح سان ڪائنات جي پيدائش، بقا ۽ زوال جي سببن، مقصدن جي معلومات، مادي ۽ روح جي علم، انسان جي ترقي، خوشحالي ۽ امن جي حصول لاءِ مذهب مکيہ طريقو ٿي ڪم آيو آهي.

طب وانگر مذهب بہ فروغات ۽ تفصيلات ۾ پوڻ ڪري پنهنجن اصل مقصدن کان دور ٿي ويو آهي. جنهن ڪري اهو بہ لاتعداد ڀاڱن ۽ حصن ۾ ورهائجي ويو آهي.

”ڪوڙين ڪايائون، تنهن جون لکن لک هزار،
جي سڀ ڪنهن جيءَ سين، درسن ڏارئون ڏار،
پريم تنهنجا پار، ڪهڙا چئي ڪهڙا چوان.“

نتيجو اهو نڪتو آهي تہ مقصدن ۽ طريقي ڪار جي وچ ۾ شناخت نہ رهي آهي ۽ مذهب اتحاد جي بدران نفاق جو ڪارڻ پيو بڻيو آهي، سچ ۽ ڪوڙ، صحيح ۽ غلط گڏجي پيا آهن.

هن مضمون ۾ آءٌ حتي الامڪان اها ڳالهہ واضع ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس تہ، جنهن زماني ۾ شاهہ صاحب پيدا ٿيو، ان وقت مذهب تي عام طرح ۽ اسلام تي خاص طرح، ڪهڙا اثر پيل هئا، مذهب جو ڪهڙو مفهوم پئي ورتو ويو، ان کي ڪهڙن مقصدن لاءِ ڪتب پئي آندو ويو ۽ انهن مان عام ماڻهن کي ڪيتري قدر فائدو ٿي پهتو. ڇاڪاڻ تہ شاهہ صاحب پنهنجي ڪلام ۾ جن راين جو اظهار ڪيو آهي، انهن جي معنىٰ ۽ مطلب کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ان وقت جي مذهبي حالتن ۽ حقيقتن جو علم هجڻ لازمي آهي.

شاهه صاحب هڪ مذهبي گهراڻي جو فرد ۽ درويشن جي اولاد مان هو، سندس تربيت جنهن طريقي تي ٿي هئي، ان موجب ڪيس اسلام کي دين مڪمل ۽ بهترين لائح حيات ڪري ذهن نشين ڪرايو ويو هو. خدا شناسي، محبت انساني ۽ خدمت خلق انجا مکيہ جزا ڪري ٻڌايا ويا هئا.

پر وڏو ٿي، آسپاس جي عملي زندگيءَ تي نظر ڪري ڏٺائين تہ، حقيقتون برعڪس ڏسڻ ۾ آيس ۽ ٻڌل ڳالهين ۽ ڏٺل حالتن ۾ گهڻو تفاوت نظر آيس.

جي صرافن لڌيو، تہ تون پڻ لڌج سون،
قدر لهندءِ ڪون، نيئي گڏيندءِ گڏونءَ سين.

ان وقت هن کي مسلمانن جي مذهبي زندگيءَ ۾، ڪم و بيش هيٺين قسمن جون خاميون ڏسڻ ۾ آئيون.

1. مذهب جي نالي ۾ ڳالهائيندڙ حاڪمن، عملدارن، مولوين ۽ پيرن جي قولن ۽ فعلن ۾ گهڻو تفاوت نظر ٿي آيس.

هو وڏيون ڳالهيون ڪندا هئا، عمل انجي برعڪس هئن. مذهب اسلام کي ان وقت متي ذڪر ڪيل طبقي جي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب پي آندو ويو. جن ڳالهين ان کي دنيائي عمل ۾بين الاقوامي ۽ عالمگير شهرت ۽ حيثيت تان هيٺ ڪيرائي، ان جي ترقي پسندي، عوامي مفاد، انقلابي جذبي، وسعت خيالي ۽ عوامي دلچسپي جي صفتن کي وڏو نقصان پهچايو هو.

”اندر ڪوڙو ڪانءُ، ٻاهر ٻولي هنج جي،
اهڙو ٿلهو ٿانءُ، ڀڃي ڪٽي ڀورا ڪجي.“

2. ان وقت جي ملن ۽ پيرن ۾ بي علمي، جهل، حسد، فخر، ڪوتاهه نظري ۽ تنگ خيالي گهڻي قدر پکڙيل هئي، جنهن ڪري سندن باهمي اختلافن ۽ جهيڳڙن ڪري، مذهب اسلام ذات جو اتحاد تہ درڪنار، پر خود مسلمانن ۾ گهر گهر نفاق ۽ نفرت جو ڪارڻ بنايو ويو هو ۽ مسلمان جدا جدا گروهن جي مجموعي جو جم غفير بنجي چڪا هئا.

وڳر ڪيو وتن، پرت نہ ڇنن پاڻ،
پسو پکيئڙن، ماڻهئان ميٺ گهڻو.

3. شاهه صاحب کي محسوس ٿيڻ لڳو تہ، ان وقت جي گهٽن مسلمان مان خدا شناسي محبت انساني، خدمت خلق جو مادو گهٽجي ويو هو ۽ ان جي عيوض شرڪ ۽ جهل، خودي ۽ خود مطلبي، ڪفلت ۽ نفرت سستي ۽ ڪاهلي جاءِ گزين ٿي چڪيون هيون، جنهن جو نتيجو اهو ٿي نڪتو تہ، جو مذهب انسان ذات کي مسڪيني، جهالت، بداخلاقي، بدامني ۽ غلاميءَ جي ذلت مان ڪڍي، ان کي خوش حالي، صحيح سمجهہ، بلند اخلاقي، امن ۽ آزاديءَ جي منزل مقصوم تي پهچائڻ جو پيغام ڪٽي نمودار ٿيو هو، سو خود چند افراد جي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد خاطر مٿي ذڪر ڪيل مرضن جي زور وٺائڻ جي ڪم پئي آندو ويو.

"اچو پاڻي لڙ تيو، ڪالوريو ڪنگن،
ايندا لڄ مرن، تنهن سر مٿي هنجهڙا"

اهڙن حالتن هيٺ جڏهين مذهب اسلام پنهنجي اوائلي قوت فروغ، ۽ انقلابي خاصيت وارو اثر، گهٽي قدر وڃائي چڪو هو، تڏهين مسلمانن کي سياسي، اقتصادي ۽ اخلاقي زوال کان بچائڻ لاءِ ڪترن عالمن کي مسلمانن جي جداگانہ قومي نظام قائم ڪرڻ، مذهب کي چند اعتقادي اصولن ۽ ڪن مخصوص عبادتن جي محدود دائري ۾، بند ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي، جهڙيءَ طرح هڪ بيمار کي شفا خاني اندر تيمارداري ۽ علاج جي ضرورت ٿئي ٿي.

اهڙيءَ طرح هنن ملت جي حفاظت ڪرڻ جي ضرورت محسوس پئي ڪئي، "ليڪن تجربي مان معلوم ٿي ٿيو تہ مرض بڑهتا گيا جون جون دوا کي"

شاهه صاحب انهن خامين ۽ ڪوتاهين جي ڪارڻن معلوم ڪرڻ ۽ انهن جي دورو ڪرڻ لاءِ، صحيح حل ڳولا ڪرڻ واسطي، سنڌ جي سير تي نڪتو ۽ ورهن جي سياحت ڪرڻ بعد، جن نتيجن تي پهتو انهن جو پتو سندس ڪلام مان پئجي سگهي ٿو.

اهو بهتر ٿيندو جيڪڏهن پڙهندڙن اڳيان اسان ان وقت جي مسلمانن جي مذهبي رجحانات جي مختصر تصوير پيش ڪريون، جا شاهه صاحب پنهنجي سير ۽ سفر جي دوران ۾ ڏٺي هوندي ۽ ان مان شاهه صاحب تي جي اثر پيا هوندا، ان جو بہ اندازو ٿي سگهندو.

سنڌ ۾ مسلمان ان وقت، هاڻي وانگر ٻن طبقن ۾ وراهيل هئا. هڪ هو حڪمران طبقو ۽ ٻيو هو عوام جو طبقو. پهرين طبقي ۾ ڪلهوڙا حاڪم، پير ۽ سادات، زميندار

۽ جاگيردار، ملا ۽ مولوي هئا ۽ ٻئي طبقي ۾ غريب خانہ بدوش ماڻهو (مارو) هاري، مهاڻا، ڪاسبي وغيره هئا.

پهرين صاحب اقتدار طبقي جي، مختلف گروهن جو مختصر احوال پيش ڪندس، ان کانپوءِ عوام جو ذڪر ڪيو ويندو.

1. ڪلهوڙا حاڪم

ان وقت جا حاڪم ڪلهوڙا هئا،جي ڪنهن وڏي يا بهادر قبيلي جا سردار ڪو نہ هئا، سندن اقتدار ۾ اچڻ، مذهب ۽ شريعت اسلام جي نالي ۾ ٿيو هو، سندن ابتدائي شهرت، پير طريقت جي حيثيت ۾ ٿي.

اون ۾ جيتوڻيڪ سندن وڏن ۾ پرهيزگاري ۽ سادگي ڪٽي رهي هوندي، ليڪن حڪومت ۽ ملڪيت جي فراواني سندن عملي زندگيءَ ۽ اخلاقن کي بگاڙڻ کانسواءِ نہ رهيا هئا.

ظاهري بزرگي، حڪومتي رعب جي نمائش، عياش زندگي گذارڻ، سندس طبيعت جا جزا ٿي پيا هئا. پنهنجي طاقت، حڪومت ۽ مذهبي اثر قائم رکڻ واسطي، هر طرح جي منصوبن، دغابازين، خونريزين، بزرگن ۽ درويشن کي تنگ ڪرڻ، ويندي قتل ڪرائڻ تائين ڪان بہ نہ ٿي مڙيا. سندن سارو توجهه عوام جي ڀلي ۽ ترقي، ملڪ جي سڌاري ۽ واڌاري جي بجاءِ، پنهنجي حڪومت ۽ ملڪيت وڌائڻ، بزرگي قائم رکڻ تي صرف ٿيڻ لڳو. مذهب کي انهيءَ ڳالهين جي حصول لاءِ، استعمال ڪرڻ شروع ڪيائون. جهڙي طرح پاڪستان ۾ موجوده صاحب انداز طبقو، پنهنجي طبقائي مفاد حاصل ڪڻ ۽ اقتدار قائم رکڻ لاءِ، باوجود انهيءَ ڳالهہ جي، تہ نہ وٽن صحيح اسلامي تصور موجود آهي ۽ نہ ئي سندن عمل اسلامي آهي. تہ بہ مذهب جو نالو وٺي، اسلامي حڪومت، مسلماني اتحاد ۽ غلبہ اسلام جا راڳ ڳائي، هر طرح جا برا ڪم ڪري رهيو آهي ۽ هر آزاد خيال ۽ سندن نقطہ چين کي اسلام پاڪستان ۽ مسلمانن جو دشمن سڏي، ختم ڪرڻ گهري ٿو ۽ انهيءَ پاليسي کي توڙ رسائڻ لاءِ، پنهنجي طرفدار گروهہ کي، مسلمانن جي جماعت (مسلم ليگ) سڏي، ٻي ڪنهن بہ جماعت، گروهہ، خيال يا نظريي کي زنده رکڻ نٿو ڏئي، اها ساڳي حالت ڪلهوڙن جي هئي.

موجوده حاڪم جيڪڏهن پنهن جي سموريءَ پاليسيءَ جو بنياد علامہ اقبال جي "**پئن _ اسلامزم**" جي تعليم تي رکن ٿا تہ، ڪلهوڙا وري سيد محمد ميران جونپوري جي،

مهدويت واري نظريي تي رکندڙ هئا. تفاوت صرف مختلف زماني، حالتن طريقي ڪار جو اهي، ليڪن ٻنهين نظرين جي پويان ساڳيو روح ڪم ڪندڙ آهي. اگر هن وقت ”ليگيت“ جو دور آهي تہ ان وقت ”ميانواليت“ مشهور هئي.

2. پير طريقت ۽ سادات

هي طبقو اهل طريقت جي اولادن مان هو، اگرچ انهن جي وڏن پنهنجي قول ۽ فعل جي بلنديءَ ذريعي، عوام جي اخلاقي حالت سڌارڻ، ماڻهن ۾ رواداري ۽ محبت پيدا ڪرڻ واسطي ڪا بہ گهٽتائي ڪا نہ ڪئي هئي، ليڪن وقت جي گذرڻ ڪري، جيئن ٻين مذهبي ادارن ۾ تنزل جا آثار نمايان ٿيڻ لڳا، تيئن هنن بزرگن جا پويان بہ انهيءَ لهر ۾ لڙهي ويا. ان وقت جي درگاهن جا اڪثر سجاده نشين، پنهنجي ملڪيتن وڌائڻ، عياش زندگي گذارڻ، ڪتن سان سوئرن جا شڪار ڪرڻ، ذاتي اقتدار، رعب ۽ اثر وڌائڻ جي چڪر ۾ هئا تہ ڪي وري نسلي امتيازن تان، پاڻ ۾ لڙڻ منجهہ مشغول هئا. پنهنجي بزرگن جي مزارن ۽ مقبرن تي ميلا لڳارائي، انهن تي طرح طرح بدعتي ڪمن جو رواج وجهڻ، شراب پيئڻ، جوا ڪرائڻ، چڪلن کلڻ جي اجازت ڏيڻ، راڳ ۽ ناچ جون محفلون گرم ڪرڻ، پاڻ ڪي محفلن ۾ ماڻهن جي ڪلهن تي ڪٽائي هلڻ، وڏي ناٽ سان مريدن وٽ وڃي مڪڙن وانگي، انهن جي ملڪيت تباهہ ڪرڻ، فيض پهچائڻ ڪانسواءِ، ٺلهيون بيعتون مريدن کان وٺڻ، وارن جون چڳون ڪترڻ، ڏاڳا وٽي ڏيڻ، گانا ٻڌائڻ، خاص قسم جو لباس، چند مريدن کي پهرائي، انهن کي خلافت جا لقب ڏيڻ، ماڻهن کان پيرن تي هٿ رکائڻ ۽ هٿن کي چميون ڏيارڻ، ڪانين ڪرامتن جي ڊپ سان جاهلن کي ڊيڄاري، مطيع ڪري، ڏن ۽ نذرانا وٺڻ، تي پيو هو.

3. زمينيار ۽ جاگيردار

انهيءَ طبقي ۾ قبيلن ۽ پاڙن جا سردار ۽ وڏيرا، ارباب ۽ جام وقت جي حاڪمن جا عزيز يا منظور نظر اچي تي ويا.

انهيءَ طبقي جي ماڻهن کي زمين ۽ ٻي جائداد جي ذريعي جا طاقت ۽ ملڪيت هٿي آيل هئي، سا هو باهمي جهڳڙن، ذاتي اقتدار ۽ اثر وڌائڻ، عوام کي محڪوم رکڻ، شخصي عياشين، نشن، راڳن، ناچن، شڪارن، ملاڪڙن، ڪڪڙن، گهٽن ۽ تترن کي ويڙهائڻ، دعوتن ۽ ضيافتن تي خرچ ڪرڻ ۾ صرف ڪندا هئا.سندن مذهبي مسئلا پيرن کي نذرانو ڏيڻ ۽ دعوتون ڪارائڻ، مسجدون نهرائڻ، مسجدن ۾ قرآن وني رکڻ پيرن ۽ فقيرن جي قبن ۽ مقبرن جي نهرائڻ ۽ سينگارڻ تي خرچ ڪرڻ، ملن ۽ مولوين جي

پرورش ڪرڻ، يارهين، عرس، عاشوره، عيد جي موقعن تي، پنهنجي نام ناموس وڌائڻ خاطر، ماڻهن کي دعوتن تي سڏي، طرح طرح جا طعام ڪارائڻ تائين محدود هئا.

4. ملا مولوي

انهن مان گهڻا اڌ پڙهيل ۽ ڪي تحصيل تيل مولوي هئا. سندن مذهبي مشغلا هينيان هئا. مسجدن ۾ بانگون ڏيڻ، نمازون پڙهائڻ، مئلن کي ختما ڏيڻ، ميتن کي غسل ڏيارڻ، نڪاح پڙهڻ، خيرات ۽ ختمن جون دعوتون کائڻ، پاڻ ۾ مذهب جي فروعاتي ڳالهين تان بحث مباحثو ڪرڻ، مخالفن تي ڪفر ۽ الحاد جون فتوائون ڪڍڻ ۽ نيڪاليون جاري ڪرڻ، مذهب جي اعليٰ اصولن کي نہ سمجهي يا ڄاڻي واڻي وساري فورعاتي ڳالهين کي خاص اهميت ڏيڻ، اصولي ۽ بنيادي مسئلن کان بي التفاتي ڏيکارڻ، حاڪمن ۽ وڏن ماڻهن جي سهولت خاطر مذهب کي مروڙي خسروڙي ان ۾ ڦيريون گهيريون ڪرڻ، ظاهرداريءَ کي اندر جي اجارڻ تي ترجيع ڏيڻ، بنا مطلب ۽ معنيٰ سمجهڻ جي قرآن ۽ ڪتاب پرهڻ، روزا رکڻ تي زور ڏيڻ، ليڪن حلال جي ڪمائيءَ تي گذر ڪرڻ جي پرواهہ نہ ڪرڻ، ظاهري پاڪيزگيءَ کي اخلاقي، پرهيزگاريءَ کان وڌيڪ سمجهڻ، عوام ۾ محبت پکيڙڻ بدران، نفاق جي باهہ ٻارڻ، اسلام کي رسم، رواجن، چند عبادتن ۽ اعتقادن جي مجموعي ۾ محدود ڪرڻ، ناس کي جائز نهرائڻ، دهل وڄائڻ يا نہ وڄائڻ کي جائز ۽ ناجائز نهرائي ماڻهن ۾ ڏڦيڙ وجهڻ، راڳ ڇوڻ يا ٻڌڻ کي غير شرعي نهرائڻ، سرود وڄهائڻ يا ٻڌڻ کي گناهہ سڏڻ، ڏگهي سٿڻ پائڻ کي ناجائز قرار ڏيڻ، وار وڏا يا ننڍا رکائڻ لاءِ جدا جدا رايا ڏيڻ، ڏاڙهي مٺ جيڏي يا خسخسي ڇڏائڻ تي بحث ڪري، ڪاغذ ڪارا ڪرڻ، وارن کي رنگ ڏيئي ڪارو يا ڳاڙهو ڪرڻ جي سوال تي ست اختلاف رکڻ، مڇون ڪترائڻ يا ڊگهيون رکڻ تي سني ۽ شيعه تي پوڻ تي زور ڏيڻ، عاشورن ۾ ماتم ڪرڻ، نماز ۾ هٿ ٻڌڻ تہ دن ڪان هيٺ يا مٿي تي وڏا بحث مباحثا ڪرڻ، تيرهن سو ورهيہ اڳي گذريل سياسي اختلافات جهڙوڪ خلافت جي حقدار هئڻ واري مسئلي تي ايتري قدر تڪرار ڪرڻ، جو فساد ۽ جهڳڙا پيدا ٿي پون، سيدن کي ذات سڏڻ يا نور جي پيدائش سڏڻ تي جهيڙا ڪرڻ سجده تعظيمي جي جائز ۽ ناجائز هئڻ بابت لنبيون لنبيون اختلافي فتوائون ڏيڻ، مخالفن کي خارجي، رافضي، وهابي، ملحد، مشرڪ ۽ ڪفر جي لقبن سان مخاطب ڪرڻ، شيعي، سني، مالڪي، شافعي، اهل حديث مقلد ۽ غير مقلد جي تفاوتن ۽ فرقن ۾ ملت کي تقسيم ڪرڻ، پير پرستي ۽ قبر پرستي ڪرڻ، تعويذن، پليتن، ڦيڻن ۽ چندن ۾ اعتقاد رکڻ، ڪارن ڪڪڙن ۽ گهٽن جو چوراهن تي اڇلارائڻ، ميت جي ليجهي، ستين ڏينهن، يارهين، ايڪيهين، چاليهن ڏينهن ۽ بارهين مهيني قرآن جا ختما بخش ڪري طرح طرح جا طعام ان جي عزيزن وٽان ڪائڻ، هڪ ڪان وڌيڪ چئن تائين شادين کي سنت نبوي سڏي عياشي زندگي گذارڻ، ٻانهن ۽ ٻانهين جو جواز ثابت ڪرڻ، بادشاهيون

جاگيرداريون ۽ زميندارين کي جائز نهرائي انهن جي طرفداري ڪرڻ، سندن زندگيءَ جا ادنيٰ ڪرشما هئا.

مختصراً صاحب اقتدار طبقي جي ماڻهن جو اهو حال هو، وري جيڪڏهين ان وقت جي عوام جي مذهبي مفهوم ۽ اعتقادات تي نظر دوڙائبي ته ڪم و پيش هيٺين نموني سندن حالت ڏسڻ ۾ ايندي.

1. جهالت

سنڌ، هندوستان جي هڪ گوشي ۾ هئي ۽ منجهس آمدرفت لاءِ سنا رستا نه هئا، اتي جي رهاڪن جو گهڻو حصو خانه بدوش زندگي گذاريندو هو، شهري زندگي ڇڻي هئي، ويتر حڪومت طرفان تعليم لاءِ ڪو خاطر خواهه انتظام نه هئڻ ڪري سنڌ جا عوام اڪثري علم ڪان بي بهره، ملڪ کان ٻاهر جي اثرن کان پري ۽ جهالت ۾ وڪوڙيل هئا. سواءِ ڪن مکيه شهرن جي باقي جڳهن تي ڪي اڌ پڙهيا ملا صرف قرآن شريف معنيٰ کان سواءِ پڙهائيندا هئا ۽ ڪٿي ٿوري پارسي به پڙهائي ويندي هئي، هزار تي هڪ ماڻهو به لکي پڙهي سگهڻ وارو مشڪل ملي سگهندو هو.

اگرچه ڪلهوڙا سنڌي خاندن جا هئا، ليڪن مٿن ٻاهرين جي انڌا ڌنڌ پوئلڳي ڪرڻ جي عادت ويهي ويل هئي. مذهبي خيالن ۾ سيد محمد ميران جونپري جي مهدوي طريقي جا پوئلڳ هئا، جو طريقو اڄڪلهه جي پڻ اسلامزم جا جزا ياڻ رڪندر هو. شريعتي ڳالهين ۾ هو قدامت پسند، ڪٽر ۽ تنگ خيال مولوين جا همدرد ۽ پوئلڳ هئا. سندن سياست ڪم و پيش اورنگزيبي طريقي تي هلندڙ هئي. انهيءَ ڏن ۾ ايتري قدر قاتل هئا، جو سندن درٻاري زبان به سنڌيءَ جي عيوض مغلن جي پوئلڳي ۾ پارسي هئي، پنهنجي سنڌي زبان جي جيارڻ لاءِ ڪجهه نه ڪيائون. اگرچه ان وقت ڏاري سنڌي زبان ۾ شاعري رستي زبان کي جيارڻ لاءِ تحرڪ پيدا ٿي چڪو هو. پارسي زبان صرف چند مٿئين طبقي جي ماڻهن جي زبان ٿي ڪتب ٿي آئي. جنهن ۾ چند درسي ڪتابن ڪانسواءِ تاريخ، تصوف، فلسفي وغيره تي ڪتاب عام پڙهيلن وٽ ڪو ورلي پهچي ٿي سگهيو. ڇاپي جو دستور سنڌ ۾ ڪو نه پيو هو. ڪتاب ماڻهن وٽ گهڻو ڪري قلمي ڪم ايندا هئا، جنهن ڪري ڪتابن جي اڪثري اقليت هوندي هئي. انهيءَ وقت تائين دنيا ۾ ظاهر ٿيل علمن تي سنڌي ۾ ڪتاب قريبن ناياب هئا.

مذهب جي واقفيت عام طرح چند عبادات، فقهه، اعتقادات، رسوم ۽ زهد جي طريقن تائين محدود هئي. مذهب کي هڪ طرف ملن ۽ مولوين جي بحث مباحثن ۽ طبع آزماين جو پليٽ فارم بنايو ويو هو، ته ٻئي طرف پير صاحبان ان کي ذاتي طاقت ۽ اقتدار

وڏائڻ جو ذريعو ڪري ٿي ڪتب آندو، تنهن ڪري عوام اڻ ڄاڻائيءَ جي اونهائيءَ ۾ پيل هئا جنهن جو لازمي نتيجو وهم پرستيءَ جي ڦندي ۾ ڦاسڻ ٿي نڪتو.

2. وهم پرستي

انهيءَ وقت ڏاري عام ماڻهن جي وهم پرستيءَ جي اها حالت هئي، جو منجهن مان اڪثر ۾ جنن، ڀوتن، جادوءَ پٽ جو خوف ويهي ويل هو. جيڪڏهين ڪو بيمار ٿي پوندو هو ته ان کي اڪثر جن يا پريءَ جو آسيب يا لڳت ڪري تصور ڪيو ويندو هو ۽ انهيءَ جي راضي ڪرڻ يا ڪڍائڻ لاءِ ڪوششون ڪيون وينديون هيون. ڪن پيرن، فقيرن ۽ ملن کي انهيءَ ڪم ۾ مشق ٿي ويئي هئي، جن وٽ پري پري کان ماڻهو کهي اچي چندو، ڦيڻو، تعويذ، ڏاڳو، پليتو ڪرائيندا هئا. ڪامڻ ٻت، وير مٺ ۽ جادو جو بہ خوف عوام ۾ ويٺ هو، جن جي ڪڍڻ لاءِ ڀوپا، پڙهيا پنڊت ڪم ڏيندا هئا. پيرن جا پڙ ۽ شادمانا باسڻ، رڌن ۾ بانبٿيون ٻڌڻ، تڙن تي ڏيا ٻارڻ، ڪن جاين، مقامن، مسائن، وڻن (ڪرڙ ڪنڊن، نمن، ٻبرن، ٻيرن) کي اگرو ڪري ليڪڻ جو عام دستور هوندو هو. جانورن جي قرباني ڪرڻ، ڪڪڙ، گهتا، ٻڪر گهوري ٻاهر ڦٽا ڪرڻ، قبرن، مقبرن، ساون وڻن، درياءَ پير (خواجہ خضر) کي ڪرامت يا شفا جي صفتن سان موصوف سمجهي، اتي باسون باسڻ جو عام رواج هو.

انهيءَ وقت ڏاري هڪ جناتي فقيرن جو ٽولو پيداٽي پيو هو (جن مان کي جبلن طرف هليا اچن) جي سرندا دنبورا وڄائي، سرود سان ماڻهن کي ڌمالون ڪرائي، جنن کي ريجهائي رام ڪندا وتندا هئا. اهڙيءَ طرح مذهب جي تعليم کي وهم پرستي ڄاڻائي ويل هئي، جو ملن ۽ پيرن کي عوام تي قبضي ڪرڻ ۽ اثر وهارڻ ۾ ڪا ڏکيائي ڪاني ٿئي ٿي. ان وقت جا حاڪم ڪلهوڙا پڻ عام ماڻهن جي پير پرستيءَ جو فائدو وٺي حڪمران ٿي وينا هئا.

3. خوف

جڏهين عوام جون دليون جهالت ۽ وهم پرستيءَ سان ڀريل هونديون آهن تہ انهي ڪري خوف جو ماحول پيدا ٿيندو آهي، تڏهين چالاڪ ۽ هوشيار ماڻهو اهڙن حالتن جو ناجائز فائدو وٺي، متن قابض ۽ حڪمران ٿيڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. تنهن ڪري ماڻهو ٻن طبقن ۾ ورهائجن ٿا. هڪڙا صاحب اقتدار طبقي جا ٿين ٿا ۽ ٻيا غريب ۽ محڪوم. پهرين طبقي جا ماڻهو عوام کي جهالت، وهم پرستي ۽ محڪومي مان ڪڍڻ جي عيوض، انهن کي شخصي ۽ طبقاتي غرضن لاءِ استعمال ڪري، هميشہ کين محڪوم ۽ مسڪين رکڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. دنيا جي تاريخ شاهد آهي تہ مذهب کي ڪئين نہ انهيءَ

طبقي پنهنجو اوزار ڪري پئي ڪتب آندو آهي. سنڌ بہ انهيءَ عام قاعدي کان مستثنيٰ نہ رهي آهي. هندن ۾ برهمڻن ۽ اوچ ذات وارن جا، شودرن ۽ گهٽ ذات وارن مٿان مظالم، يهودي مذهب جي اڳواڻ جون سندن مخالفن سان تڪليفون، پروٽسٽنٽ ۽ روم ڪئٿلڪ جا جهڳڙا ۽ ”انڪيوزيشن“ وارن جا وحشياڻا فيصلا، انهيءَ مسئلي تي ڪافي روشني وجهن ٿا. هر ملڪ ۾ مڪاني حالتن، ماڻهن جي طبيعتن وغيره جي بناءَ تي، چالاڪ ۽ هوشيار ماڻهن عوام جي وهم پرستي، جهالت ۽ خوف جو ناجائز فائدو وٺي، مذهب کي جدا جدا نمونن ۽ طريقن سان پنهنجي مفاد لاءِ پئي ڪتب آندو آهي، تنهن کان انڪار ڪير نٿو سگهي، جيڪڏهن اسان مسلمانن جي تاريخ تي نظر ڊوڙائينداسون تہ، تہ اتي بہ اهو دستور عام نظر ايندو.

مذهب اسلام اگرچ انسانن ۾ مساوات، اخوت ۽ آزادي پيدا ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آيو. ليڪن فطرت انساني جي ڪمزوري، انجي مجيندڙن کي بہ انهيءَ اعليٰ اصولن جي پيروي کان بدلائي ڇڏيو ۽ انهن ۾ نسلي ۽ طبقاتي امتياز پيداتي پيا ۽ مسلمان حاڪم ۽ محڪوم، شاهوڪار ۽ غريب، جاهل ۽ عالم، ڏاڍي ۽ هيڻي جي گروهن ۾ ورهائجي ويا. اتحاد جي جڳهہ تي نفاق پيدا ٿيو ۽ محبت جي جاءِ نفرت والاري.

اهو دنيا جو دستو آهي تہ قومن جي تنزل سان سندن مذهبي اعتقاد ۽ خيالات ۾ فتور پيدا ٿي ويندو آهي. فطري ڪمزوري هر موقع ۽ محل تي پنهنجو ڪم ڪندي رهي ٿي. پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم عرب جي ماڻهن کي، اسلام جي روشنيءَ سان نوازيو ۽ گمنامي جي زندگيءَ مان ڪڍي ترقي ۽ اوج جي راهہ تي آندو، ان وفات ڪئي تہ اڪثر اصحاب ۽ مسلمان خلافت جي فيصلن، جنهن ۾ حڪومت ۽ اقتدار سمايل هئا. ۾ اهڙو مشغول ٿي ويا. جو سندن لاش مبارڪ ڪجهہ وقت بنا دفن ڪئي؛ پيو رهيو ۽ آخر چند ماڻهن کيس کي دفنايو. سندس چئن يارن مان ٽي خليفا، جن کي خلفاءِ راشدين جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو، انهيءَ مذهب جي پوئلڳن هٿان مذهبي اختلافن ڪري شهيد ٿيا. رسول صہ جي ڏهٽن مان امام حسن عليہ السلام کي زهر ڏيئي شهيد ڪرائڻ، امام حسين عليہ السلام کي سختيون ڏيئي، عزيز اقربن سميت ميدان ڪربلا ۾ شهيد ڪري، سر نيزي تي چاڙهي گهمائڻ بنو اميہ، بني عباس حاڪمن جون امامن، بزرگان دين مٿان سختيون ۽ ظلم ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي ۾ لڙي مسلمان جو بي انتها خون هارڻ، جا فعل ڪنهن کان مخفي ۽ ڳجها نہ هئا. منصور کي سنگسار ڪرائڻ، شمس تبريز جي کل لهرائڻ، سرمد جو شهيد ڪرائڻ، شاهہ عنايت جو قتل، بلاول رحمتہ الله عليہ جو گهاڻي ۾ پيڙهجڻ اسلامي تاريخ جي لاتعداد مثال آهن، جن مان پتو پئجي سگهندو تہ سياسي ۽ ذاتي مقصدن حاصل ڪرڻ خاطر مذهب کي ڪيئن تہ اوزار ڪري ڪتب پي آندو ويو هو. دين مڪمل جي پيروڪارن جا اهي حال وڃي ٿيا تہ اسلامي اصول ۽ روايات کي ختم ڪري خلافت تي زوري قبضو ڪندڙ يزيد طرف اصحاب، عالم، حافظ ۽ مسلمانن جي ڪثرت ٿئي ٿي تہ رسول الله صہ جي ڏهٽي اسلامي اصول جي علمبردار، صابر، شاڪر، زور ۽ زبردستيءَ

اڳيان سر نہ نوائيندڙ امام حسين عليہ السلام جي طرف، سندس ڪٽنب سميت چند ماڻهو وڃي رهن ٿا.

درحقيقت دنيا ۾ گهڻو ڪري جاهل ۽ وهم پرستن جي ڪثرت پئي رهي آهي، انهيءَ عام دستور کان ڪنهن بہ مذهب جا مڃيندڙ مستثنيٰ نہ آهن. حقيقي اسلام اگرچ بهترين اصولن ۽ زرين تعليمات جو حامل آهي، ليڪن جيڪڏهن تاريخ تي نظر ڪبي تہ، پتو پئجي ويندو تہ ابتدا کان وٺي، سموري وقت ۾، نہ ڪثرت تعداد مسلمانن کي ان جو صحيح مفهوم ۽ مطلب سمجهہ ۾ آيو آهي. نہ مٿس عمل ڪيو اٿن، بلڪ هر وقت ۽ زماني ۾ چالاڪ ۽ خود مطلب ماڻهن انهيءَ جي نالي ۾ پنهنجا مقصد ۽ مرادون پوريون ڪرڻ لاءِ، عوام کي پئي ڏوڪا ڏنا آهن.

شاهہ صاحب جي زماني ۾ بہ اهڙين حالتن وانگر اورنگزيبي متعصب ۽ تنگ نظر سياست جا آثار اڃان باقي هئا. سنڌ جا حاڪم ڪلهوڙا انهيءَ نقش قدم تي هلي ماڻهن جي سادگي ۽ جهالت جو فائدو وٺي، مذهب جي نالي ۾ پنهنجو اقتدار قائم رکندا آيا. هنن جي طرفدار ملن ۽ پيرن جو هڪ طائفو پيدا ٿي پيو هو، جو ساڳي پاليسي کي هلائيندو ٿي رهيو.

ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ انهن حقيقتن کي معلوم ڪري، شاهہ صاحب جي دل کي تسڪين حاصل ڪا نہ ٿي آهي جنهن ڪري هيٺين قسم جا بيت چيا اٿس :

”ويا سي وينجهار، هيرو لعل ونڊين جي
تنين سندا پويان، سيهي لهن نہ سار
ڪتين ڪٽ لهار، تنين سندي پيٽئين“

”اڄ نہ اوطاقن ۾، طالب تنوارين
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا“

”پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾
پاڻان ڏوهہ چڙهن، جيئن ورق وارين وترا“

”سا ست نہ سارين، الف جنهن جي اڳ ۾
ناحق نهارين، پنا ٻيا پرينءَ لاءِ“

هن حق کي پروڙڻ لاءِ جر ۽ جبل جهاڳيا، درويشن ۽ بزرگن سان ملاقاتون ڪيون. قدرت جا نظارا ڏٺا، تن کي تسيا ڏنا، اندر اُجارڻ، پاڻ مارڻ ۽ سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس فڪر چڻ هيٺين سوالن جي جوابن ڳولڻ ۾ رڌل رهيو تہ :

1.اسلام باوجود مڪمل ۽ آخري مذهب هئڻ جي، ڇو نہ پنهنجي پيرون ڪي خاص طرح انسان ذات جي، عام طرح اتحاد ۽ ترقي لاءِ رہبري ڪري سگهيو آهي ۽ ان جا ڪهڙا ڪارڻ آهن.

4. اسلام دين مڪمل

دين اسلام مڪمل ۽ آخري پيغام هو، ان ۾ هن ڪي اهل طريقت جي تربيت ۽ تعليم هيٺ پلجڻ ڪري ڪو بہ شڪ نہ هو، ليڪن ان جو ڪمال هيٺين ڳالهين ۾ سمايل هو:

1. ان جي وسيلي دنيا تي اهو راز معلوم ٿيو تہ زمانہ جي ابتدا کان وٺي خدا شناسي، اتحاد ۽ ترقي، انسان جي لاءِ، هڪ قانون فطرت، ڪم ڪندو پي رهيو آهي. جنهن جي سمجهاڻي جدا جدا زمانن، حالتن انساني ضرورتن ۽ سمجهہ مطابق مختلف زبانن، ادائن ۽ نمونن ۾ ڇگن پي ڏني آهي، ليڪن انهيءَ جو بنيادي مقصد ۽ مراد ساڳيو ئي هو. ”اسلام“ ان قانون فطرت جو ٻيو نالو آهي.

2. اسلامي تعليم ذريعي اهو بہ ظاهر ٿيو تہ هر ملڪ زماني ۽ قوم ۾، ان قانون فطرت جا شارح وحدت انساني لاءِ محبت ۽ ترقيءَ جو پيغام وٺي آيا، جنهن صورت ۾ انهن سيني جي تعليم جو مقصد ساڳيو هو، تنهن ڪري سندن تعليمات ۾ فرق ڪرڻ، يعني انهن ڪي هڪ ٻين جي متضاد ۽ مخالف سمجهڻ ٺيڪ نہ هو. اهي سيئي قانون فطرت جا پيغامبر ڪري وسهڻ، اسلامي اصولن جو بنيادي جزو هو.

3. جهڙيءَ طرح سج جي روشني يا هوا چند ماڻهن، قومن ۽ ملڪن جي ملڪيت ٿي نٿي سگهي، بلڪ ان کي ڪن سان مخصوص ۽ محدود ڪرڻ، انساني مفادن لاءِ نقصان ڪار آهي. اهڙِ طرح اسلام (قانون فطرت) کي ڪنهن گروه جو ورثو يا ملڪيت بنائڻ يا چند ماڻحن تائين محدود ڪرڻ، منشاءِ فطرت ۽ اسلامي اصولن جي خلاف آهي.

ليڪن ان وقت شاهه صاحب کي، حالتن مطابق، جنهن مروج اسلام جو نقشو نظر جي سامهون آيو، تنهن ۾ ڪيس مٿي ذڪر ڪيل لياقتون ۽ خاصيتون عدم موجود ڏسڻ ۾ آئيون، نه ان جي ذريعي خدا شناسي ٿي سگهي ٿي ۽ نه وري انساني اتحاد ۽ ترقيءَ لاءِ ڪو خاطر نتيجو ٿي نڪتو. ان جا مجيندڙ هر انسان ڪي محبت ۽ خدمت خلق ذريعي پاڻ ڏي ڇڪي نٿي سگهيا، بلڪ خود سندن قومي شيرازو پرزا پرزا ٿي چڪو هو.

جيڪڏهن انهن ساري خامين لاءِ سبب ڳولڻ جي ڪوشش ڪبي ته هيٺيان مکيه ڪارڻ معلوم ٿي سگهندا.

1. مذهب ۽ سياست جو گڏجڻ.

2. دين کي منظم ڪري مسلمانن جي روزاني زندگيءَ جي هر معاملي تي، قانون شريعت کي زوريءَ مسلط ڪرڻ.

3. اسلام جي بنيادي اصولن کي وساري ان کي چند اعتقادن ۾ عبادت جي دائري ۾ محدود ڪري ڇڏڻ.

1.مذهب ۽ سياست جو گڏجڻ جا نقصان

جنهن اخلاق جو محرڪ جذبو مذهب کان حاصل ڪيل هجي، تنهن جو ملڪ جي سياست مٿان اثر ۽ ضابطو هئڻ، اصولي نقط نگاهه کان صحيح آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ملڪي معاملات کي اخلاق جي اثر ۽ ضابطي کان آزاد رکيو ته خود مطلب ۽ حريص ماڻهو ۽ طبقا، انساني مفادن جي خيال کي بالاءِ طاق رکي، سياست کي پنهنجي ذاتي ۽ طبقائي مفاد لاءِ ڪتب آڻيندا ۽ عام ماڻهو محڪوم ۽ مظلوم رهندا ايندا. تنهن ڪري سياست ملڪ کي اخلاقي اصولن مطابق هلائڻ نهايت ضروري آهي. اهيئي ڳالهيون مذهب جو نچوڙ آهن ۽ مذهب جي سياست تي اثر ۽ ضابطي جي معنيٰ ۽ مطلب ۾ اهي ئي راز سمايل آهن.

ملڪن ۽ قومن جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي راهه ۾ خود مطلبي ۽ خود غرض وڏيون رنڊڪيون آهن، هر شهري عام طرح هر پبلڪ ورڪر کي، خاص طرح، پوءِ اهو سياسي ليڊر هجي يا حڪومت جي ڪاروباري مشين جو تنخواه دار خادم، اخلاق جي رسي هٿ مان نه ڇڏڻ گهرجي، جيڪڏهن قومي ڪارڪن وزارت ۽ اسيمبلين ۾، جج فيصلن ڪرڻ

۾، پوليس عملدار بچاءُ ڪرڻ ۾ صحيح طريقي تي نہ هلندا منجهن خود غرضي ريا، غرور، رشوت، شرابخوري ۽ عياشي پريل هوندي تہ ملڪ جو ڪاروبار خراب، نظام بگڙيل، حالتون فساد واريون هونديون. ۽ ازانسواءِ ملڪ مسڪيني، جهل ۽ بداخلاقي ۾ گهيريل هوندو.

انهيءَ ڪري ئي ملڪي معاملات هلائڻ لاءِ اصولن، پاليسي ۽ پروگرام جي صحيح ۽ نيڪ هجڻ سان گڏ انهن جي سر بر آوري لاءِ امانتدار، با اخلاق، خلق خدا جي محبت ۽ خدمت جي جذبي رکڻ وارن ڪارڪنن ۽ عملدارن جي لا محالا ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

سياست تي مذهب جي اثر ۽ ضابطي جو صحيح مفهوم ۽ راز اهو ئي آهي. ليڪن انساني تاريخ ان امر جي شاهد آهي تہ ابتدائي آفرينشن ڪان وٺي اڄ تائين هر دور ۽ زماني ۾ ماڻهن جو ڪثري تعداد روحاني ۽ اخلاقي ترقيءَ جي ان بلند معيار تي ڪو نہ پهتو آهي، جو خود مطلبي ۽ استعمال غرضي جي خواهشن ڪي ڇڏي، پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد ڪي عوام جي نفعي لاءِ قربان ڪري، ڏکهي نظر ڪان ڪم وٺي، قوم ۽ فعل ۾ يڪسان ٿي سگهي. پيغمبر، درويشن، فيلسوفن ۽ امتن جي حڪيمن جا قول ۽ فعل يڪسان هئڻ ڪري، ابتدا ۾ البت سندن تعليم مان عوام ڪي فائدو پئي پهتو آهي.ليڪن جيئن سندن ذاتي اثر ٽڏو ٿيندو ويو، تہ ماڻهو وري پنهنجي فطري ڪمزورين ۽ خامين سبب، انهن جي تعلم ڪي ناجائز فائدن لاءِ، ڪتب آڻڻ لڳا ۽ اهي ڳالهيون جي ڪنهن وقت باعث خير هيون، سي انساني ڪمزورين جي ڪري شر جو ڪارڻ بنجي پيئون.

عوام ڪي سوچي سمجهي پوئلڳي ڪرڻ جي طاقت ڪا نہ هوندي آهي، هڪ دفعي جيڪڏهن انهن ڪي ڪن ڳالهين يا ڪارڪنن بابت، ڇگو ويساهہ وهجي ويو تہ پوءِ گهٽي وقت تائين، انڌا ڌنڌ پوئلڳي ڪيو، خوش اعتمادي سان انهن اصولن جي نالي ۾ ناجائز فائدو وٺندڙ، چالاڪ ۽ خودمطلب جي پنيان پيا هلندا آهن. جيسين تائين جو ڪافي وقت گذري ۽ تجربو ڪين معلوم ڪريائي تہ ساڻن سنن ۽ سهڻ ڳالهين، دلاويز ۽ دلڪش نظارن جي دلبي ۽ دلاسي تي ڌوڪو ڪيو پيو وڃي ۽ انهيءَ ظاهري همدرديءَ ۽ بلند لفاظي جي آڙ ۾ ڪين ڦاسائڻ لاءِ وڏو ڄار وڇايل آهي.

تاريخ عالم جي عام واقعن ڪي ڇڏي، اگر صرف تاريخ اسلام جي واقعات تي نظر ڪبي تہ انهيءَ انساني ڪمزوريءَ جا ڪارناما، اتي بہ نمايان نظر ايندا.

سياست ۾ مذهب ڪي گڏڻ ۽ ڪارڪنن جي قول ۽ فعل جي يڪسان نہ هئڻ ڪري، مذهب ڪي عوام ۾ اتحاد ۽ ترقي پيدا ڪرڻ جي عيوض، نفاق ۽ رجعت جو ڪارڻ بنايو ويو آهي. پيغمبر خدا ﷺ جي وفات بعد، جي اختلاف خلافت لاءِ پيدا ٿيا، انهن جي اثر ڪان مذهب بہ بچي نہ سگهيو.

ڪربلا جي واقعات، بني اميہ ۽ بني عباس جي سياسي اختلافن ۾ مذهب کي ڪتب آڻڻ ڪري، مذهب فرقہ بنديءَ ۾ ورهاڃي ويو، شيعہ، سني، خارجي، رافضي وغيره فرقا انهن اختلافن جي ڪري پيدا ٿيا. مذهب مسلمانن ۾ اتحاد آڻڻ جي عيوض ڪمزوريءَ ۽ نفاق جو ڪارڻ ٿي پيو. اسلام جو فرقي بندي ۾ ورهاڃڻ، مسلمانن جو هڪ ٻئي کي ڪثرت تعداد ۾ قتل ڪرڻ، منجهن طرح طرح جي خرابين جهڙوڪ بادشاهي، زميداري، جاگيرداري، عدالتي معاملن ۾ انتظامي ڳالهين جو اثر انداز ٿيڻ، نسلي ۽ طبقاتي امتيازن جي ڪري مساوات جي تنڻ، آزاد راءِ ۽ جماعت بنديءَ تي رڪاوٽن جي پوڻ، بيت المال کي چند شخصن، قبيلن يا طبقن جي ذاتي طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻڻ، حاڪم، قاضي، عالم وغيره جي چونڊ لاءِ علمي، اخلاقي، انتظامي لياقتن جي عيوض نسلي، خوشامندي، پيسي وغيره جي لياقتن کي ترجيح ملڻ وغيره اهڙا معاملا هئا، جي مذهب جي نالي ۾ چالاڪ سياستدانن جي هٿان سرزد ٿيا. حڪومت اگرچ مذهب جي نالي ۾ ٿي ڪئي ويئي، ليڪن حڪمران طبقي ۾ نہ اخلاق باقي رهيل هو نہ اصول، هنن جا قول ۽ فعل هميشہ جدا پئي رهيا، نتيجو اهو ٿي نڪتو تہ سياست تي مذهب جو اثر ۽ ضابطو هئڻ جي عيوض خود مذهب چالاڪ سياستدانن جي اثر ۽ ضابطي هيٺ، سندن خود مطلبين ۽ منصوبي سازين جو آلو ٿي پي ڪتب آيو. انهن حالتن ڪري عوام تان مذهب جو اخلاقي اثر گهٽ ٿيڻ لڳو ۽ مذهب ڪن اعتقاد ۽ عبادات جي دائري ۾ محدود ٿي پيو ۽ دين مڪمل جو انساني ڪمزورين ڪري اهو حال ٿيو جو دنيا جي ٻين مذهب جو ٿيو هو.

اهڙين حالتن هيٺ مذهب جي تجديد ۽ نظام جي ضرورت محسوس ٿي.

2. نظام دين

تاريخي تجربي موجب شريعت جي حڪومت ۽ ديني نظام جو لازمي نتيجو اهو نڪرڻو آهي تہ زندگيءَ جي هر شعبي تي مذهب جو ضابطو ۽ اثر هڪ باقاعده شرعي نظام جي ماتحت ڪرڻو پوي ٿو. جنهن جو سمورو اختيار ۽ ضابطو ملڪن حاڪن عالمن ۽ فاضلن جي هٿ ۾ رهي ٿو. ان جي هلائڻ ۾ عوام کي دخل حاصل ڪو نہ هوندو آهي. خدا تعاليٰ، قرآن سنت نبوي جي تشريح جي نالي ۾ حاڪم ۽ مذهبي مهندار، حڪومت ۽ طاقت کي پاڻ ۾ ونڊي وراهي ڪم آڻيندا آهن. اهڙا حاڪم جن جي ساري زندگي فرعونن جي گذري ٿي، غريبن جي پگهر جي ڪمائي تي رنگ رليون ڪڻ، ڪوڙ، نڱيون، ڏوڪا، منصوبا، بازيون ۽ ظلم جن جو روز مرهہ جوڏنڌو ٿئي ٿو،سي خود ملن ۽ قاضين کي خوش رکڻ سان محي الدين وملت جي القابن سان اسلام جا علمبردار بڻجيو پون. ديندار، خداپرست بااخلاق عالم ۽ قاضي گوشہ نشيني جي زندگي اختيار ڪن ٿا يا جيلن جون

هوائون ڪائين ٿا. راشي، خوشامندڙيا، خود مطلب ۽ جاهل مولوي ۽ قاضي، انهن حاڪمن جي دلالي ڪري، مذهب کي مروڙي سروڙي، گهر جي ڪچٽي بنائي ڪم پيا هلائين ٿا.

تاريخ اسلام اهڙن مثالن سان پري پيئي آهي، انهيءَ طريقي سان مذهب کي استعمال ڪرڻ جي ضرورت تڏهن پوي ٿي، جڏهين ڪي ماڻهو طاقت ۽ اقتدار کي برقرار رکڻ ٿا چاهين، انهن ڳالهين جو نتيجو اهو ٿو نڪري ته هڪ مصنوعي طريقن سان صبح شام مذهب کي زور ونائڻ جي گفتگو ٿيندي رهي ٿي ته ٻي طرف صاحب اقتدار طبقي جي قول ۽ فعل جي يڪسان نه هئڻ جو مظاهرو ڏسي، عوام تان مذهب جو اخلاقي اثر ۽ رسوخ گهٽجڻ لڳي ٿو، ڪن مذهبن جي ختم ڪرڻ جو ڪارڻ به اهو ئي سبب بڻيو آهي.

ان ڳالهه کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته دنيا جي هر ڪاروبار لاءِ هڪ حد تائين نظآم ۽ ضابطي جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

تجارت، مالي، ڪاروبار، زميني‌داري، حڪومت، سياست جي هلائڻ لاءِ نظام ۽ ضابطي جو هئڻ ضروري آهي. خود ڪائنات جو ڪاروبار به ڪنهن نه ڪنهن ضابطي ۽ پروگرام مطابق هلي رهيو آهي، اهڙيءَ طرح سان مذهبي تعليم ۽ اصولن جي پکيڙڻ لاءِ ڪنهن حد تائين نظام جي ضرورت ٿئي ٿي.

جيڪڏهن قدرت دنيا جي ڪاروبار واسطي نظام، ضابطي شريعت ۽ قانون کي حد تائين ضروري ٺهرايو آهي،ته ان جي ارتقا، تروتازگي، خوبصورتيءَ واسطي تبديلي ۽ انقلاب، آزادي ۽ تجديد کي به لازمي قرار ڏنو اٿس، جيتوڻيڪ وڻن، ڪيتن، جانورن، ماڻهن ۽ نظارن جي نشونما، ڪن بنيادي فطرت جي قانون مطابق ٿئي ٿي ته انهيءَ قانون جو هڪ اهو جزو به آهي ته ڪنهن به شي کي ساڳي نموني، مقرره ميعاد کان وڌيڪ گهڻ وقت تائين رهڻ نه ڏئي، چاڪاڻ ته ان ڪري ان جي ردي ۽ بيڪار ٿيڻ جو امڪان آهي. ساڳيوقانون مذهبن جي شريت، قومن جي جماعت سازين ۽ بين پروگرامن سان لاڳو آهي. ملڪن، ماڻهن ۽ زمانن جي حالات بدلجڻ ڪري هر شيءِ ۽ ڳالهه جي تجديد يا تبديل جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

مذهب اسلام جيتوڻيڪ دين مڪمل آهي ۽ بين الاقوامي اتحاد ۽ ترقيءَ جا جزا رکي ٿو، ليڪن سياست جو مذهب تي اثر، عالمن ۽ قاضين جي فطري ڪمزورين ۽ خامين، طبيعت انساني جي حرصن ۽ سڌن، دنياوي حالات جي تبديل، مذهبي مهندارن جي اصولن تي فروعن کي ترجيح، مقصد ۽ ذريعي جي تميز کي وسارڻ، سندس فروغ ۽ تجديد جي مادي کي ڪوهي ڇڏيو هو. جنهن ڪري انسان ذات کي پنهنجي همه گير آغوش ۾ آڻي، ان جو اتحاد ۽ ترقي ڪري نه ٿي سگهيو. باوجود مجددن، مهدين، صالحن جي ڪوششن ۽ پرهيزگار ۽ عادل حاڪمن جي جدوجهد جي، ان جو وڌڻ ۽ ويجهڻ گهٽجي

چڪو هو. ان ڪي زنده ڪرڻ جا ٻه رستا رٿيا ويا هئا، هڪڙو نظام دين ۽ شريعتي راڄ جو رستو هو، ٻيو ان ڪي سياست جي اثر ۽ ضابطي مان ڇڏائي، شريعت جي تنگ نظرئي مان ڪڍي عوام جي اخلاقي ۽ روحاني ترقي لاءِ ڪتب آڻڻ جو رستو هو. پهرين جا مهندار عالم ۽ ملان هئا ته ٻي جا مهندار اهل طريقت ۽ صوفي هئا.

ملن جو زور ظاهرداري، عبادات، لباس، زهد ۽ فقهي فيصلن طرف گهڻو ٿيو، جنهن لاءِ کين حڪومت جي مدد جي ضرورت ٿئي ٿي. ٻي طرف صوفي صاحبن جي ساري تعليم جو بنياد وحدت ڪائنات، صحبت انساني ۽ خدمت خلق تي ٻيڻل هو. هنن جو زور تزڪيہ نفس، قرباني ۽ سادگيءَ جي زندگيءَ گذارڻ تي هو. هنن جي تعليم ۾ مذهب جو جوهر سمايل هو، پر انهن اصولن جي پرچار ۽ عمل لاءِ، انهن کي ٻه نظام ۽ گروه سازيءَ جي ضرورت پئي. اهو قدرت جو قائدو آهي ته جڏهن قاعدا ۽ ضابطا ڪاروبار کي تربيت ڏيئي، راهه کي هڪ طرف سهل بنائين ٿا ته انهن جي ڪثرت سختي ۽ عادت زندگيءَ مان اجتهاد ۽ انقلاب جا جذبا ختم ڪيو ڇڏين.

تصوف اسلام کي شريعت جي تنگ دائري مان آزاد ڪري، مذهب جي روح حقيقي سان روشناس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن وقت جي گذرڻ ڪري ان جا ڪارڪن بہ ساڳي مرض جو شڪار ٿي پيا، هنن سلسلہ طريقت کي فروغ ڏيڻ لاءِ پيري مريدي، ذڪر، اشغال، ورد وضائف، جاري ڪري خانگاهن ۽ سجادن کي وجود ۾ آندو. هنن وٽ تزڪيہ نفس محبت ۽ خدمت خلق جي عيوض ظاهري تقدس ۽ بزرگي، حسد ۽ خودي، نذر نيازن تي گذر ڪرڻ، بدعتن، عياشين، دنياوي اقتدار ۽ شخصي ملڪيت گڏ ڪرڻ جي جاءِ ورتي. جنهن ڪري هي گروهه بہ پنهنجي مشن ۾ ناڪامياب ٿيو. ملا ۽ مولوي شريعت اسلامي کي تنگ دائري ۾ آڻي، ان کي پنهنجي شخصي اقتدار ۽ دماغي طبع آزمائي جو آکاڙو بنائي چڪا هئا، ته پير صاحبن وري عوام جي وهم پرستي ۽ جهالت جو فائدو وٺي تصوف کي مذاق ڪٺي بنايو هو. اهڙي حالتن هيٺ اسلام چند اعتقادات ۽ عبادات جي دائري ۾ محور ٿي پيو هو ۽ ان جي پيرون ۾ تنگ نظري ۽نفرت گهر ڪري ويئي هئي. منجهن سوَن فرقن کان بہ مٿي گروهه پيدا ٿي پيا هئا.

هر هڪ فرقي پاڻ کي ”ناجي“ ۽ ٻين کي ناري ڪري پئي سمجهو.

اهو حال هو اسلام جي پوئلڳن،جو ليڪن ٻين مذهبن جن کي قرآن حق تي ۽ منشائي الاهي مطابق موڪليل ظاهر ڪيو هو، انهن جي سمجهڻ يا حال معلوم ڪرڻ کي بہ گناهه پئي سمجهيو ويو.

نتيجو اهو نڪتو ٿي ته دنيا جي ٻين مذهبن جي مقابلي ۾ سندس پوئلڳن جو قومي وقار، اقتدار، شيرازو، علمي واقفيت رواداري ۽ عوام ۾ مرغُبيت گهٽ ٿيڻ لڳي

۽ مسلمان دين مڪمل جي پيرون جي عيوض ٽن سون لڙندڙ ۽ جهڳڙندڙ فرقن جي جم غفير، فرسوده، تنگ نظر، رجعت پسند ۽ دقيانوسي خيالن جي ماڻهن جو مجموعو بنجي پيا، جن ڪي دنيا جي ترقي ۽ تعمير ۾ رڪاوٽ وجهندڙ ڪري ٿي سمجهيو ويو. اهي ”بيمار قوم“ آزادي ماڻڻ کان نا اهل ڪري ٿي سمجهيان ويا، هنن وٽ هر قسم جو آرٽ (هنر) گناهه، هر نئين ايجاد ٿيل شئي بدعت هئي. هو رواداري کان نامانوس، پيار ۽ محبت کان نا آشنا هئا.

هنن وٽ راڳ ۽ سرود ٻڌڻ، ڏاڙهي مجون ڪوڙائڻ، تصويرون ڏسڻ ۽ ڪڍڻ، غير جي زبان سکڻ ۽ لباس پائڻ، سڀ گناهه جي لسٽ ۾ داخل هئا. مطلب ته مسلمانن جي دنيا ڪي جڻ ڪفر، الحاد ۽ گناهه لپيٽجي ويل هئا، ڪين خير ۽ برڪت ڪنهن به طرف ڏسڻ ۾ نٿي آيا، هر سخت هوا، هر مخالف آواز، هر اختلاف ۽ هر نئين شي مان خطرا ٿي محسوس ٿين. اسلام کي تنگ ڪوٺڙيءَ جي شفا خاني ۾ محفوظ رکڻ کان سواءِ بچائي سگهڻ محال پئي نظر آين.

شاهه صاحب جي زماني جي مسلمانن ۾ مروج اسلام جي ڪم و بيش اها حالت هئي، هن ان کي چتائي ڏٺو، درويشن سان مليو، سير ڪيائين، غور ۽ فڪر بعد هيٺين نتيجن تي آيل ٿو ڏسجي.

1. وحدت وجو.
2. وحدت مذاهب.
3. پيار مهذب جو جزروح آهي.
4. عبادت جي صحيح معنيٰ خدمت خلق آهي.
5. ارتقا انساني جو راز امن ۽ سلامتي ۾ آهي.
6. صحيح تعليم پاڻ سڃاڻڻ ۾ آهي.
7. حصول مقصد قرباني سان حاصل ٿئي ٿو.

1. وحدت وجود

هن ڪي عالم ناسوت جي مختلف شين، نظارن ۽ خيالن، اول ۾ حيران ڪيو ٿو ڏسجي، ليڪن آخر هو هن نتيجي تي پهتو ته جملي هستيءَ جو حقيقي ”هستيءَ مطلق“ يا ”وجود ڪل“ آهي. انهيءَ ذات حقيقي کي ٻن نقطه نگاهن سان ڏسي سگهجي ٿو. هڪ حق

جو جملي عالم اظهار جو جوهر آهي ۽ ٻيو خلق يا عالم صفات جو ان ذات حقيقي جو مظهر آهي. اهي ٻئي شيون هڪ آهن، ليڪن ٻڌڻ ۽ ڏسڻ ۾ ٻه پيئون معلوم ٿين.

ظاهري دنيا جون بي شمار ۽ لاتعداد شيون، حادث ۽ عارضي آهن ۽ پنهنجي وجود جو مدار، قائم دائم با لذات مطابق ۽ واحد تي رکن ٿيون. "هستيءَ مطلق" ساڳي وقت هر مظهر کي پنهنجي وحدت جي احاطي ۽ تسلط ۾ رکي ٿي. " والله بکل شيءِ محيط" انهيءَ نظري مطابق ڪائنات قديم، غير فاني ۽ دائمي آهي، ڇاڪاڻ ته اها قديم، دائم با لذات جو ظهور آهي.

آخرت به سدائي ٿهندي رهي ٿي. دنيا جي پوري طرح پڇاڙي نه ٿيڻي آهي. نڪا ڪا ان جي آخري حد آهي. جنهن کي آخرت چئجي ٿو، سا سدائين پيئي هلي. هي دنيا ۽ ٻي دنيا صرف هر وقت ۽ هر زمان ۾ پيدائش عالم جي جدا جدا ۽ نئين نئين مظهرن جا جدا جدا نالا آهن ۽ شڪلين بدلائڻ جا مظهر آهن. جي هڪ شڪل گم ٿئي ٿي ته اها ٻي شڪل اختيار ڪري ٿي ۽ اها تبديلي هميشه جاري آهي. هر نئين شي پراڻي شڪل جو مسلسل مظهر آهي. شاهه صاحب جا ڪي بيت سندس انهن خيالن جي ثبوت ۾ پيش ڪجن ٿا.

وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل
حق حقيقي هيڪڙو، ٻولي ٻي م ڀل
هو هلاچو هل، با الله سندو سڄٽين.

سوئي هيڏاهن، سوئي هوڏانهن، سوئي من وسي
سوئي سو پسي، تنهين سندي سوجهري.

پڙاڏو سو سڏ، ور ورائيءَ جو جي لهين
هئا اڳهين گڏ، پر ٻڌڻ ۾ ٻه ٿيا.

ڪوڙين ڪاياڻون، تنهن جون لکن لک هزار
جيءَ سيڪنهن جي سين، درسن ڏارون ڏار
پريم تنهن جا پار، ڪهڙا چئي ڪيئن چوان.

2. وحدت مذاهب

جهڙيءَ طرح خلقت اشياءَ ۾ ڪثرت تي نظر اچي، اهڙِءَ طرح ابتدائي، زماني ڪان وني هر ملڪ، هر قوم جي رهبري ۽ هدايت لاءِ ڪيئي پيغمبرَ، حڪيمَ، فيلسوف پي پيدا ٿيا آهن ۽ انهن جون سمجهاڻيون ۽ تعليمات بہ جدا جدا نموني ۽ طريقي جون پيئون ڏسڻ ۾ اچن، جو مٿاڇري نگاهہ ڪنڌڙ منجهي پوي ٿو.

صحيح ۽ غلط، حق ۽ نا حق، مفيد ۽ نقصان ڪار جو پتو پوڻ بہ مشڪل ٿيو پوي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ شاهہ صاحب ڪي بہ ان خيال ستايو ٿو ڏسجي، پر معلوم ائين ٿئي ٿو تہ وحدت وجود جي راز معلوم ڪرڻ بعد ڪيس مذاهب جي وحدت جو پتو بہ پيو آهي. آخر جيڪڏهين جملي آشياءِ هستيءَ ۾ وحدت سمايل آهي تہ انهن جي قانون فطرت يا مذهبن ۾ اختلاف ڪيئن ٿي سگهي ٿو.

جهڙيءَ طرح شين جي شڪلين ۾ اختلاف باوجود انهن ۾ بنيادي وحدت موجود آهي، اهڙيءَ طرح ڪيس معلوم ٿيو تہ مذاهب. عالم جي ظاهري ڪثرت جي پويان باطني وحدت ڇپيل آهي.

مذهبن جا بنيادي مقصد گهڻو ڪري ساڳيا آهن.

شاهہ صاحب جا چند بيت سندس اهڙن خيالات جي تائيد ۾ پيش ڪجن ٿا.

متي هاٿيءَ سين مامرو، اچي پيو اٿن
مناڙين هٿن سين، اڪئين ڪين پسن.

في الحقيقت فيل ڪي، سچا سچاڻن
سندي سردارن، بصيرت بينا ڪري.

ڏسڻ جي ڏسين، تہ همہ ڪي حق چئين
شارڪ شڪ ۾ نہ ني، انڌا انهيءَ ڳالهہ ۾.

كيو مطالع مون، هو جو ورق وصال جو
تنهن ۾ تون هين تون، بي لات نہ لحظي جيتري.

قرب كبرياءُ ماءُ ملاقي نہ ٿئي
پورو اي پرياءَ صوفي جي صلح ۾.

4. محبت پيار جي مذهب جو روح آهي.

جي مذهب اتحاد ۽ ترقيءَ انسان لاءِ راهبر آهي تہ ان جي ساري تعليم جو نچوڙ جنهن بنيادي شي تي ركيل آهي، اها آهي محبت هي هك قسم جي كشش آهي، جا ميلاپ يا وصال طرف انسان كي ڇكي ٿي. دنيا جي كاروبار ۾ قدرت طرفان بہ مكيہ طاقتون كركن نظر اچن ٿيون، هك آهي قوت جذب، بي آهي قوت رد.

پهرين ميلاپ، محبت، وصال، اتحاد تعمير ۽ ترقي طرف ڇكيندڙ آهي. بي جدائي، نفرت، فرق، نفاق تخريب ۽ تنزل تائين پهچائي ٿي. مذهبي زبان ۾ ان كي شيطاني طاقت سڏين ٿا.

روح كي ٻن درجن مان لنگهڻو پوي ٿو. هك اعليٰ مكان مان، هيٺ لهي عالم ناسوت ۾ اچڻ جو درجو آهي، ٻيو ناسوت مان وري اصل ڏي وڃڻ جو درجو آهي. پهرين كي صوفي زبان ۾ نزول ۽ ٻي كر عروج سڏين ٿا. جڏهين ماڻهو مذهب جي نفس تي غور كري ٿو تہ كيس پتو پوي ٿو تہ نزول جي رستي كي ڇڏي عروج ڏي هلڻ، شيطاني رجحانات كي ڦٽو كري ملكوتي رجحان طرف لاڙو كرڻ، تخريب كي ڇڏي تعمير طرف خيال ركڻ، نفرت كان پاسي ٿي، محبت ۾ محو ٿيڻ ئي مذهب جو حقيقي مطلب آهي. تنهن كري سڀ بزرگ ۽ صوفي عشق ۽ محبت كي حقيقي مزهب سمجهي، ان جي ساراهہ كندا ويا. شاهہ صاحب بہ انهيءَ راز جي رمز پروڙي آهي ۽ چوي ٿو تہ :

”مون كي اكڙين، وڏا تورا لائيا
تہ پڻ پرين پسن، كٽان جي كر سامهون“

”ڪر ڪاريندو سي، مانو جن پريتڙو
جوش جلايا جي، ماري تنهن مات ڪيو“

”حوصلو حيرت جو، آهي نہ متي عام
سندي محبت مام، ڪوڙ پروڙي ڪينڪي“

”لوڪن لحو صرف، مون مطالع سپرين
سوئي سو حرف، پڙهيو پڙهان من ۾“

4. عبادت جي صحيح معنيٰ خدمت خلق آهي

شاهہ صاحب ڏنو تہ مذهب جي معنيٰ چند عبادتن جو مجموعو ورتي وڃي ٿي ۽ قرآن شريف جي آيت تہ ” ما خلقت الجن والانس الاليعبدون“ جي عام طرح معنيٰ نيازون، روزا، ذڪر، فڪر وغيره ڪڍي وڃي ٿي، نتيجو اهو وڃي نڪتو ٿي تہ هر ڪو ماڻهو نماز پڙهي، روزا رکي، انسان ذات جي خدمت جي بدران پنهنجي خود غرضيءَ ۾ محو ٿي رهيو هو.

ملا ۽ مولوي غلط فتوائون ڏيئي، فساد ڪرائي، مفت جا مال ڪائي صرف نماز ۽ روزي جي ذريعي نجات لاءِ ڪافي سمجهي، حقوق العباد ڪان پاڻ کي هڪ طرف آزاد سمجهي رهيا هئا تہ پيران طريقت، زهد تقويٰ، ذڪر فڪر ڪرڻ کي صحيح عبادت سمجهڻ لڳا هئا ۽ خلق خدا جي خدمت ڪرڻ بدران، پنهنجي خدمت ڪرائڻ ۾ مشغول هئا. شاهہ صاحب انهيءَ ڳالهہ تي بہ غور ڪيو تہ ڏسجي ۽ هن نتيجي تي پهتل هو تہ سچي عبادت جي معنيٰ، مخلوق خدا جي بنا غرض جي خدمت ڪرڻي ئي آهي.

ماڻهو هن دنيا ۾ صرف روزا نمازون پڙهڻ لاءِ پيدا ڪو نہ ٿيو آهي، پر انهي جي زندگي جو مقصد، هن دنيا ۾ سک سلامتي آڻڻ، انسان کي جانورن وارين خواهشات کان آزاد ڪري، روحاني ترقي، تعمير، عالم، حسن اخلاق جي صفتن سان مالا مال ڪرڻ لاءِ، خدمت خلق ئي آهي، جڏهن ڏٺائين ٿي تہ ماڻهو ظاهري عبادت کي ئي نجات جو ذريعو سمجهي، صرف ان طرح مشغول آهن تہ ڪيس عجب ٿيو ٿي. سندس انهيءَ قسم جي خيالن جو پتو هينين بيتن مان پئجي سگهي ٿو.

”پڙهيو تا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾
پاٺا ڏوهه چڙهن، جيئن ورق وراڻين وترا“

”روزا ۽ نمازون، اي پڻ چڱو ڪم،
او ڪو بيو فهم، جنهن سان پسجي پرين کي“

”اکر چتي هيڪڙي، ٻهون جي نه ٻجهن،
کوه ڪبو کي تن، سجهي سنائي ڳالهڙي“

”تهڙا چاليها نه چاليهه، جهڙو پسڻ پرين جو
کهڙو ڪاتب تون ڪرين، مٿي پنن پيهه
جي ورق وراڻين ويهه، ته اکر اهو ئي هيڪڙو“

5. ارتقا انساني جو راز امن ۽ سلامتيءَ ۾ آهي

شاهه صاحب غور ۽ فڪر بعد انهي نتيجي تي پهتل هو ته دنيا جي تعمير ۽ انسان ذات جي ترقي سواءِ امن ۽ سلامتي جي حاصل ٿي ڪين سگهندا. هو هر انهيءَ ڳالهه جي مخالف هو، جنهن مان انسانن جي وچ ۾فساد پيدا ٿيڻ جو امڪان هو. هن اسلام کي فتح ۽ حڪمرانيءَ جو مذهب ڪري نٿي سمجهيو، نڪو مسلمانن کي قومن جي امامت ڪرڻ جي تلقين ٿي ڪيائين. هن مونن ۾ منهن پائي غربت سان گذارڻ جي تلقين هڪ طرف ڪئي ته ٻي طرف صاف چيائين ته:

”هو چونئي تون مَ چئو، واتان ورائي،
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو کائي“

هو سڌن کي مارڻ، طمع کي ترڪ ڪرڻ، ويرين جو واهرو ٿيڻ، گولن جي گولي ٿيڻ، ڪيني کي قتلام ڪرڻ، گر ۾ پرين پسڻ، خوديءَ کي ڪانئڻ، سچ جي سين هٽڻ، تن کي تسيا ڏيڻ، لنگ ۽ لانگ ڪيڻ، ماري مات ڪرڻ، سپ ۾ پرين پسڻ جي تعليم ڏئي ٿو. هو دشمن يا مخالف کي حمليڪان روڪڻ لاءِ هينين قسمن جا الفاظ ڪتب آڻي ٿو:

” ڪشي ڪان ڪمان مان، متان هٽين مون
مون ۾ آهين تون، متان تنهنجو ئي توڪي لڳي“

6. صحيح تعليم پاڻ سڃاڻڻ ۾ آهي

شاهه صاحب کي معلوم ٿي چڪو هو ته انسان اشرف المخلوقات آهي. هن ۾ نورالاهي جو جلوو نمايان نظر ٿي آيس. هن کي انسان جي زندگيءَ جي مقصد جي به پروڙ هئي. هن ساري ڪائنات جي خلق کي بيڪار ۽ بنا مقصود جي پيدا ٿيل نه ٿي سمجهيو. هن کي احد ۽ احمد، جز ۽ ڪل، پکي ۽ پڃري، پنهون ۽ سسئي، فرد ۽ قوم جي تفاوتن ۽ بنيادي وحدت جو سمورو راز معلوم هو، هن نابوديءَ جي وسيلي اعليٰ ٿيڻ جو مطلب سمجهي ورتو هو، تنهن ڪري پنهنجي ڪلام وسيلي هن جز کي ڪل ۾ فنا ڪرڻ، فرد کي قوم لاءِ قربان ٿيڻ جي تلقين ڪندي چيو آهي، ته اهو درجو تڏهين حاصل ٿي سگهندو، جڏهن حقيقي پاڻ سڃاڻڻ جي پروڙ ماڻهوءَ ۾ پوندي. هن جو چوڻ آهي، انسان جو اعليٰ درجي تي پهچڻ صحيح تعليم ذريعي ئي حاصل ٿي سگهندو ۽ صحيح تعليم جي تشريح ان ڳالهه ۾ ڪئي اٿس ته انسان پنهنجي صحيح حقيقت سڃاڻڻ جو ماهر ٿئي، ان وقت ئي سندس خوف ۽ خطرا، وهم ۽ گمان، ڪفر ۽ شرڪ، ٻيائي ۽ عبديت دور ٿي سگهندا ۽ ماڻهو ترقي ڪرڻ جو لائق ٿي سگهندو. سندس هيٺيان بيت ان جي اهڙي خيالات جو ثبوت پيش ڪندا:

”اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ
هاٽي وچ گمان، اسان صحيح سڃاتا سپرين“

”هيڪر هئڻ ڇڏ، ته اوڏي ٿئين عجيب کي
” مان رايت شياءَ الا روايت“ نيئي اجها اوڏاهين اڏ
ته هوت توهين ڪان هڏ، پرين پاسي نه ٿئي“

”هو پڻ ڪونهي هن ريءَ، هي نه هن هان ڏار
”الانسان سري وانا سره“ پروڙج پچار
ڪندا ويا تنوار، عالم عارف اهڙي“

”سو پکي سو پچرو، سو سر سوئي هنج
پهي جان پرزويو، مون پانهن جو منجهه
ڏيل جنهنجو ڏنجهه، سو ماري تو منجهه قري“

7. مقصد جو حصول قرباني سان حاصل ٿئي ٿو

شاهه صاحب هن نتيجي تي پهتو هو تہ جيڪڏهن صحيح تعليم جو راز پاڻ سڃاڻڻ ۾ ڇپيل هو تہ صحيح عمل، سواءِ قرباني جي پيٽا جي وسيلي، حاصل ٿي نہ سگهندو. هن جڏهين چوطرف نظر ٿي ڪئي تہ ڏٺائين ٿي تہ هر ننڍي شي وڏي ۾ سمائجڻ لاءِ پاڻ قربان ڪري رهي آهي، هر مٽيءَ جو داڻُو زمين ۾ گڏجي عالم جمادات جي ناهڻ ۾ مدد ڏيئي رهيو آهي، اهڙي طرح جمادي جزا نباتات جي عالم پيدا ڪرڻ لاءِ، وقت بہ وقت پاڻ کي قربان پيا ڪن. نباتات وري حيوانات جي زنده رهڻ لاءِ، قوت جو ڪم ڏئي رهي آهي. وري جي غور ڪندا تہ انهي مادن مان وري هر هڪ جزو ٻئي جي بقا لاءِ مددگار ۽ معاون آهي، جا معاونت قرباني ڪانسواءِ حاصل نٿي ٿي سگهي. اهو سلسلو ڪائنات جي هر مظهر ۾ نظر منجهه ايندو.

ماڻهو بہ انهيءَ قانون فطرت کان آزاد نہ آهي. پيءُ ۽ ماءُ کي اولاد لاءِ قرباني ڪرڻي پوي ٿي، فردن کي قبيلن لاءِ ۽ قبيلن کي قومن لاءِ ۽ قومن کي انسان ذات جي ڀلائي ۽ بهتريءَ لاءِ، ڪي ذاتي قربانيون ضرور ڪرڻيون آهن. تنهن ڪري فلسفہ عمل تي نظر ڪبي تہ ان جو جوهر قرباني ئي ڏسڻ ۾ ايندو.

شاهه صاحب جي بيان ۾ ڪيل مذهبي راين کي جيڪڏهن اسان اختصار ڪري پيش ڪريون تہ ان جو لب لباب هينئين طرح ٿيندو.

- ساري ڪائنات ۾ گونا گون مظهرن جي باوجود بہ بنيادي وحدت قائم آهي.
- انهي بنيادي وحدت جي راز کي معلوم ڪرڻ ۽ سمائجڻ لاءِ رستو ۽ طريقو مذهب آهي.
- مذهب ابتدا کان وٺي، باوجود ظاهري اختلافن جي هڪ ئي آهي.
- انهيءَ مذهب جو روح يا جوهر محبت يا عشق آهي.
- محبت ۽ عشق ترقي انسان ۽ تعمير عالم لاءِ خدمت خلق امن ۽ سلامتي جو سبق ڏئي ٿو.
- انهيءَ سبق جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ پاڻ سڃاڻڻ ضروري آهي.
- پاڻ سڃاڻڻ سواءِ صحيح عمل جي بي ڪار آهي.
- صحيح عمل جو راز قرباني ۾ سمايل آهي.

شاهه صاحب جي اهڙن خيالات جي ثبوت ۾ سندس هيٺيان بيت پيش ڪجن ٿا:

”سوريءَ سڏ ٿيو، ڪا هلندي جيڏيون
وڃڻ تن پيو، نالو نيهن ڳنهن جي“

”پهرين ڪاني پاءِ، پڇج پوءِ پريتڙو
ڏک پريان جو ڏيل ۾، واڄٽ جين وڄاءِ
سيخن ماهه پچاءِ، جي نالو ڳنهين نيهن جو“

”پڇ پتنگن کي، سنديون ڪامڻ خبرون
آٽيون وجهن آگ ۾، جيءَ پنهنجو جي
جيري جنهين جي، لڳا نيزا نيهن جا“

”سرها ڏنم سي، جن جي ساجاهه سراٽين سين
تيغ تنين جي ڪي، ڪٽ نه لڳي ڪڌهين“

”سڪڻ ۽ سوري، ٻئي اڪر هيڪڙي
وهڻ واڻزين تي، ڪارڻ ضروري
ٻنهي جي پوري، جيءَ ڏني ريءَ نه جڙي“

”گندي ۽ گراهه، جن سناسين سانديو
انهن ڪان الله، اجان آگاهون ٿيو“

فصل اٺون

شاهه صاحب جي ڪلام جون خصوصيتون

شاهه صاحب جي ڪلام جون خاص خصوصيتون هيٺيون آهن :

1. اهو سنڌي قوميت جي جذبي سان ڀريل آهي، وطن ان جي هر شيءِ جي پريت ان جو مکيہ جزو آهن. ساري ڪلام جون اڪثر آکاڻيون، سواءِ ڪربلا جي واقعي جي سڀ سنڌي ڪتب آنديون اٿس.

2. سندس ڪلام ۾ ڪتب آندل ٻولي بہ سواءِ چند حوالن جي صفا سنڌي آهي. ايتري قدر جو ڪي لفظ جن جو رواج اڄڪلهہ نڪري ويو آهي، سي نج سنڌي هئڻ ڪري سمجهڻ بہ ڏکيا پيا لڳن.

3. ٽين خاصيت شاهه صاحب جي ڪلام ۾ اها آهي، تہ اصل هندي شاعريءَ جو تتبع ڪندي، جن عورت کي عاشق ۽ مرد کي معشوق بنايو آهي، جو دستور پارسي ۽ عربي شاعريءَ ۾ ڪونہ آهي.

4. شاهه صاحب جي ڪلام ۾ اها بہ خصوصيت رهي آهي تہ ڪلام ۾ قصا سڀ افسوسناڪ پڄاڻيءَ جا بيان ڪيا اٿس، سندس ڪلام تڪڙي نفعي ۽ وقتي ڪاميابيءَ ڏي ماڻهوءَ کي ڪونہ ٿو ڇڪي، عارضي نفعو دائمي مقصد جي حصول لاءِ قربان ڪرڻ، سندسن ڪلام جو روح آهي.

5. مثنوي روم وانگر سارا قصا ۽ ڪهاڻيون بيان ڪري پوءِ ان مان نصيحتون نٿو ڏئي، بلڪ هن جي خيال موجب اهي ڪهاڻيون زبان زد عام هئڻ ڪري، ان جو دهرائڻ ضروري نہ ڄاڻي، صرف انهن ڪهاڻين يا بيان ڪيل شين مان ڪي نتيجا ڪڍي، سورمن جي جذبات ۽ شين جي صفتن جو بيان ٿو ڪري.

شاهه صاحب مختلف مڪاني ڪهاڻين ۽ شين بنسبت جڏهن ڪجهہ چوڻ گهري ٿو، تہ انهن جون خاصيتون اکين اڳيان اٿس ۽ سندس هر هڪ بيت جدا معنىٰ رکي ٿو.

1. سر ڪلياڻ

هن سُر جي پهرين فصل ۾ وحدت وجود جو ذڪر ڪري، ٻين فصلن ۾ هو، انهن عاشقن ۽ نيهن وارن جو ذڪر ڪري ٿو، جن جي اڳيان وڏا مقصد ۽ مرادون آهن، جن جي حاصل ڪرڻ جي لاءِ، هو هر طرح جي قرباني ڪرڻ واسطي تيار آهن. نيهن وارن ڪي هو ٻن گروهن ۾ ورهائي ٿو. هڪڙا سچا ۽ سرويچ آهن جي ڪڏهن بہ سسي نہ ٿا سانديين، ڪڙي ۽ قاتل جا هيراڪ ٿيو وڃن، چاڪ اٿن تہ بہ نہ ٿا سلين، وهه ڏسيو پيا وهسن، ڪاتيءَ پئي ڪنجهن ڪين ٿا، سيخن ۾ ماهه پچائڻ لاءِ تيار آهن، جن لاءِ سوري سينگار آهي، نيزي تي سر چاڙهي نروار ٿيڻ جي لاءِ تيار وينا آهن، جن ڪي مقصد ۽ معشوق جي راهه مان موٽڻ ۽ مڙڻ مهڻو آهي. سوري ۽ سيج برابر اٿن، تن جو ذڪري ڪري چوي ٿو تہ :

"سوري آهي سينگار، اصل عاشقن جو،
مڙڻ موٽڻ ميهڻو، ٿيا نظاري نروار،
ڪسڻ آهي قرار، اصل عاشقن جو"

ٻيا سڌڙيا آهن، جي ڪات ڪلالن جا ڏسيو موٽيو وڃن، ڏوران نهاريو، شرابن جو سڌون پيا ڪن، هنن وٽ هي هڏ ۽ چم پيارو آهي، مٿو ماٿي وٽ لاهي رکڻ ڪا پيا چرڪن. انهن لاءِ چوي ٿو تہ :

"سڌڙيا شراب جون ڪهه پچارون ڪن،
ڪات ڪلالن ڪڍيا، تہ موٽيو پوءِ وڃن،
پڪون سي پيين، سر جنين جا سٿ ۾."

2. سريمن ڪلياڻ

هن سُر ۾ عوام جي مصيبتن، تڪليفن، اهنجن ۽ ايذاون جو ذڪر ڪندي، ملڪ جي خدمت جي خواهش رکندڙن ڪي مخاطب ٿي، ڪي هدايتون ۽ نصيحتون ڏئي ٿو. چوي ٿو تہ :

"سگهن سڌ نہ سور جي، تہ گهايل ڪيئن گهارين،
پئل پلو پٽ تي، واڍوڙيل نہ وارين،

پر پچن پرينءَ لاءِ، هي هنجون هارين،
سڄڻ جي سارين، تن رويو وهامي راتڙي.“

ڪين وري صلاح ڏئي ٿو تہ جي سچ پچ اوهان ملڪ ۾ ماڻهن جي محبت رکو ٿا تہ:

”اگهائي سگها ٿيا، جي وينا وٽ ويڄن،
ترسي طبيبن، چيني هوند چڱا ڪيا“

”وهڻ ويڄن وٽ، جي سگهين تہ سگهو ٿئين،
اڳين عادتن مٽ، تہ اگها عاجز نہ ٿئين.“

ليڪن ساڳئي وقت خود. مطلب ۾ جاهل ڪارڪنن يا ملڪي ليڊرن جي قندي ۾ ڦاسڻ کان منع ڪندي چوي ٿو تہ :

”ڪنيس ڪويڄن، جو تن طبيب نہ گڏيا،
ڏيئي ڏنب ڏڏن، پاٽا ڏيل ڏکو ٿيو“

پوءِ ڪين پتنگن جا مثال ڏيئي مقصد ۾ مراد لاءِ، مرڻ ۾ قربان ٿيڻ جو سبق، ڪين کان سکڻ جي هدايت ڪري چوي ٿو تہ :

”پڇ پتنگن کي، سنديون ڪامڻ خبرون،
آٽيو وجهن آگ ۾، جي پنهنجو جيءُ،
جيئري جنين کي، لڱا نيزا نينهن جا.“

هڪ هنڌ ڪين خبردار ڪري چوي ٿو تہ :

”سڪڻ ائين نہ سڌ، جيئن لکيو لياڪا پائين،
پئي پريان جي نہ ٿئين، متي اڳڻ اڌ،
اي پڻ ڪوڙي سڌ، جيئن ڪليو ڪايو سمهين.“

3. سر کنيات

هن سُر ۾ مقصد صوفي وٽ وحدت جي وادي آهي ۽ محب وطن وٽ ملڪ ۽ قوم جي آزادي ۽ ترقي آهي. معشوق سان هڪ جاءِ تي چنڊ جي حسن جي پيٽ ڪئي اٿس چوي ٿو تہ :

"تاسيندي نگاهہ، پهرين ڪج پرينءَ ڏي،
احوال عاجزن جا، آکج لڳ الله،
روز نهارين راهہ، اکيون اوهانجي آسري."

هڪ جاءِ تي اٿ کي قاصد ۽ پريءَ کي پيغام پهچائيندڙ ڪري ورتو اٿس. مقصد کي پهچڻ، ڪرن سفر سمجهي، اٿ کي منٿ ڪري، کيس چوي ٿو تہ حالتون سٺايون اٿئي، مونکي جلد نيئي محبوب سان ملاءِ.

"رات سهائي پونءِ سنئين، پٽن وڏو پند،
هلندي حبيبن ڏي، ڪرها موڙ مَ ڪند،
بندڻ سوئي بند، جو پهچائي پرينءَ کي."

اٺ جي مشابهت هڪ جاءِ تي خادم ملڪ يا سالڪ راهہ سان ڪندي، ان کي دنيا جي ڪٺن مسافرين طي ڪرڻ واسطي، همٿائڻ لاءِ ننگ وجهي چوي ٿو تہ :

"ڪرها ڪر سڃاڻ، پيڪو ۽ پنهنجو،
اصل آهي اوهان جو، ناليرو نڏاڻ،
ڪرها اسان ساڻ، کي چانگا ڪج چڱايون."

4. سرسريراڳ

هن سُر ۾ حياتيءَ کي سٺاٽي سمنڊ جي مسافريءَ سان پيٽ ڏني وئي آهي، جتي ڪيئي لُڙَ، لهرين، لس ۽ ليٽن سان مسافر کي منهن مقابل ٽيٽو پوي ٿو. جتي آب جو انت نہ اهي، چڪڻ چاڙهہ ۽ ڪپر ڪارونيار آهن، ان ۾ محب وطن يا صاحب اخلاق کي سچ جي سوداگر سان تشبيهہ ڏنل آهي. ان ۾ سندس رهبريءَ ۽ هدايت جي لاءِ، کي تجويزون

پيش ڪيل آهن. جن مان توڪل، توبهہ، ٻانهپ، سچي دل سان شيوا ڪرڻ يعني پنهنجي مقصد سان محبت رکڻ، غفلت کي ترڪ ڪرڻ يعني جاڳڻ پاڙيٽ پرکڻ، ابتدا ۾ ترهو تاڻي ٻڌڻ، ملان معلم پڇي خبرون پرورڻ، مکيہ آهن. چوي ٿو تہ :

"ڪوها ڪالهہ ڪٽي، ان وڏا اتر آسري،
الا جهري ۾ ان جي، اولي جي اٽي،
وڻجارن وٽي، سو وکر ٻيڙئين."

"لڙ لهريون لس ليٽ، جتي انت نہ آب جو،
الله اول ۾ ان جا، ٻيڙا متي ٻيٽ،
جوڪو تئي ۾ جهاز کي، ڦرهي اچي ۾ ڦيٽ،
لڳي ڪام لپيٽ، هن غاريبي غوراب کي."

"جنين سودو سچ سين، وکر وهائيو،
بخرو "لهم" "قبشريٰ" جو انهيءَ لئي آئيو،
ان کي لالڻ لنگهايو، ساندارو سمنڊ جو."

"توڪل - ڏيئي توڪل تڪيو آر لنگهيا آسان،
توبهہ - توبهہ جي تاثير سين تري ويا طوفان،
ٻانهپ - ٻانهپ جو ٻيڙئين وکر وڏاءُ،
شيوا ڪرن - شيوو جن سبحان، وير نہ وڙهي تن سين،
غفلت - جاڳيو جي يارا، تہ تڙ توائي نہ تئي."

موتين جو پاڙيٽ پرکڻ :

"وجن ۾ وينجهار، پاڙيٽ جي پرکٽا،
ڪنير پايو اکين ۾، لهن سڀ ڪنهن سار،
موتيءَ جي مزاج جو، قدر منجه ڪنار،
صرافنئون ڏار، ماڻڪ ملاحظ نہ تئي."

ترهو تاڙي ٻڌڻ :

”تانگھي ۾ تاڙي، ٻڌ پنھنجو ترهو،
اونھي ۾ آڻي، ڪونہ ڏينداءِ ڪو ٻيو“

معلم پڇڻ :

”ملا معلم خبرون، پڇي پروڙيج“

هن سُر ۾ هڪ هنڌ زندگيءَ جي بهترين ڪارنامن بابت ذڪر ڪندي فرمائي ٿو تہ:

”وکر سو وهاءِ جو پئي پراڻو نہ ٿئي،
ويچيندي ولات ۾، ذرو ٿئي نہ ضاءِ
سا ڪا هڙ هلاءِ، آڳهہ جنهن جي ايئين.“

چڱن عملن ڪرڻ جي لاءِ چوي ٿو تہ :

”دنگيءَ ۾ داڻا، وني وڄہ وکر جا،
وير وڙهندي ويسرا، ويھہ مَ ويڳاڻا،
هي ننڊ نہ ڇاڻا، ڪڏهين هٿندئي ڪن ۾.“

5. سر سامونڊي

هن سُر ۾ هن انهن جحب وطنن جو ذڪر ڪيو آهي، جي قوم ۽ ملڪ خاطر گهر ڇڏي ٻي گهر ٿين ٿا ۽ ورهين جا ورهہ قيدن ۽ جلا وطنين جي سزا ڀوڳين ٿا، سدائين مسافريءَ ۾ آهن، جنهن ڪري سندن ونيون پيئون واجهائين، وڻ ٽڻ وانئٿيون ٻڌن، ڏيا ٻارين ۽ سڪائون باسين. انهن جي درد ڀرئي داستان جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ :

”ساموندي کو سنگ، آهي گوندر گاڏئون،
انگهن چاڙهي انگ، ويو وڻجارو اوهري.“

”ساموندي ساري، متي تڙ گذاريان،
مونکي تي ماري، انهين سندي ڳالهڙي.“

”لاهيندا ۽ کڻ، ڳالهيونهلڻ سنديون،
ڏيندا مون ڏکن، وهي وجهندا جندڙو“

”جر تڙ ڏيا ڏي، وڻ تڻ بڏي وائنتيون،
الا کانڌ اچي، آسائتي آهيان.“

”بيڙيءَ جي پنڻ، نينهن نه کجي ان سين،
ايا ڏنپ ڏسن، جي سڙهه ڏيئي سير تيا“

”وجيئي وسري شال، جو تو سودو سکيو،
اجا آئين کالهه، پڻ تو سفر سنبهين.“

6. سهڻي

هن سُر ۾ شاهه صاحب، مقصد (معشوق سان) حقيقي نينهن جي ناتي جو ذکر کري ٻڌائڻ گهري ٿو ته، مطلوب کان سواءِ طالب بيڪار آهي، انهيءَ کانسواءِ ناپاڪ، اڌوتو رهي ٿو ۽ انهيءَ جي اصول سان پاڪ، صاف سترو ٿئي ٿو، ليڪن اعلىٰ مقصد کي پهچڻ سولي ڳالهه نه آهي، اتي درياءَ جي دهشت، ڪاريون راتيون، ڪنن جا ڪڙڪا ۽ دلين جا ڌڙڪا راهرو کي پيش اچن ٿا. اتي سندس رهبر راهه صرف يار يا مقصد جي محبت رهي ٿي، جنهن جي ڪشش کيس لنؤ لايو ڇڏي، جتي ڪڙين جا ڪڙڪا سندس رهبري ڪن ٿا. مرڻ ته هر ڪنهن لاءِ ائين ئي آهي، ليڪن مقصد جي راهه ۾ قربان ٿي، سر ڏيڻ ڪري ٻڏيءَ جا ٻيٽا ٿي وڃن ٿا.

مقصد سان محبت لاءِ چوي ٿو تہ :

”توڏي بي نہ تات، ميهار ئي من ۾،
جيڻ پيس رات، هو ساهڙ هو سهڻي.“

مقصد کان سواءِ زندگي بيڪار آهي، واسطي چوي ٿو تہ :

”ساهڙ ڌاران سهڻي، آڌوتي آهي،
ڪنڌيون جو ڪاهي، پاسي تنهن پاڪ ٿئي.“

مقصد تائين پهچڻ ۾ جي مشڪلاتون سامهون اچڻ ٿيون، تن بابت چوي ٿو تہ :

”دهشت ڏوم درياءَ ۾، جت لڙ لهرون لس ليٽ،
آٽيو اوڀارن ۾، ٻانڌي ٻوڙي ٻيٽ،
جت چڪڻ جي چيٽ، ات ساهڙ سير لنگهاءِ تون.“

مقصد جي محبت ڪيئن نہ ڪيس ڪشش ڪري ٿي، ان لاءِ چوي ٿو:

”اديون سڀ اندام، منهنجا چڙن چوريا،
لاڙن لنؤ لائي، سا ڪيئن آچيان عام؟
لڳس جنهن جي لام، سو دوست دلاسا منجي.“

اعلىٰ مقصد جي راهہ ۾ قربان ٿيڻ لاءِ چوي ٿو تہ :
”تہ ڪري ڪيئن سئي، جي سير نہ گهڙي سهڻي،
هت حياتيءَ ڏينهڙا، هڏهن تان نہ هئي،
چڪيءَ تنهن چري ڪئي، جو ڏنس ان ڏهي،
سهڻيءَ ڪي سيد چوي، وڏو قرب ڪهي،
هيئين هوند مئي، پر ٻڏيءَ جا ٻيڻا ٿيا“

مقصد کي پهچڻ لاءِ مسلسل ڪوشش جي درڪار آهي، ڪا حد مقرر ڪري نہ ٿي سگهجي، چوي ٿو تہ :

"تکو سنڌو سور جو، نکو سنڌو سک،
عدد ناهين عشق، پچاڙي پاڻ لهي."

"جي ڪيم مڙن، تہ ڪر اوڏا سپرين،
تهان پوءِ سڄڻ، واڌايون وصال جون."

مقصد جي حاصل ڪرڻ ۾، جي شيون رنڊڪون ٿيون وجهن، انهن لاءِ چوي ٿو تہ :

"ڪنڌي جهليو ڪانهن، عاشق ايو آهون ڪري،
تو ڪيئن ٻوڙي سهٽي، ٻيلي منهنجي ٻانهن،
درياهہ توتي دانهن، ڏيندس ڏينهن قيام جي"

"واهڙ پريون نہ پاءِ، تو پڻ ليکو ڏيٺو،
سندا سانوڻ ڏينهڙا، هنئينا نہ هونداءِ،
وهاٽيءَ ويندءِ اوير اتاهان لهي"

7. سر سارنگ

هن سُر ۾ ملڪ مان غلاميءَ، اڻ هوند تارڻ، عوام جي خوف ۽ ڊپ کان ڏهڪايل دلين کي، همت واري آب گوندري سان تازو توانو ڪرڻ، مهانگي لاءِ ميڙڻ ۽ پنجن مان پنڌرهن ڪرڻ وارن ڏڪارين ۽ موذين جي مرڻ، لوڪ مٿان گوندر گنوائڻ، جو ذڪر ڪيو اٿس. وطن جي گهٽيل هوا ۾ انقلاب جي مانداڻ جي اميد ۽ آسرو رکندي اتر پار کان وڄن جي وسڻ، هارين جي هر سنباهڻ، ملڪ تان ڏولائي جي ڏينهڙن لهڻ، سنگهارن جي سرهي ٿيڻ، ان جي ارزان ٿيڻ، مينهن جي موڪ چرڻ، پٽ ۾ پاهن جي ٿيڻ، ماٿين ۾ مکڻ جي اچڻ جو بيان ڪري ٿو. هي سارو سُر انقلابي رنگ سان رنگيل آهي. ان ۾ غلامي ۽ مسڪيني جي ستايلن کي همت ۽ دلداري ڏياري وئي آهي ۽ چيو ويو آهي تہ سدائين اُجَ اُسات ڪانہ هوندي، سگهوئي جهڙڦ جهات ڏئي، پٽ پسائيندو ۽ قلب جون ڪسون لاهيندو :

”سارنگ سار لهيج، الله لڳ اڃين جي،
پاٽي پوچ پٽن تي، ارزان ان ڪريج،
وطن وسائيج، ته سنگهارن سک ٿئي.“

”لڳهه پس لطيف چوي، آگميو آهي،
وٺو مينهن وڏ ڦڙو، ڪيو ڏڻ ڪاهي،
ڇن ڇڏي پٽ پيئو، سمر سنباهي،
وهو مَ لاهي، آسرو الله مان.“

”مند تي مندل وڄيا، تازي ڪئي تنوار،
هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ پڻ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.“

”حڪم تيو بادل کي، ته سارنگ سات ڪجن،
وڄون وسڻ آئيون، ٿهه ٿهه مينهن وسن،
جن مهانگي لئي ميڙيو، سي تا هٿ هڻن،
پنجن منجهان پنڌرهن ٿيا، ائين تا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيهه مان، شال موذي سڀ مرن،
وري وڏيءَ وس جون، ڪيون ڳالهيون ڳنوارن،
سيد چئي سين، تنهنجو آهي آسرو.“

8. سر ڪيڏارو

هن سُر تي اڪثر عالمن جو اختلاف آهي ته، انهيءَ جا گهڻا بيت شاهه صاحب جي عام اصول جي برخلاف آهين ته ٻاهر جو قصو بيان ڪري، ليڪن آءُ هينئين سببن ڪري، ان راءِ جو آهيان ته، هن قصي تي شاهه صاحب ضرور ڪي بيت چيا آهن.

1. شاهه صاحب جي ڏينهن ۾ عالمن اندر محرم ۾ ماتم ڪرڻ ۽ نه ڪرڻ جي سوال تي اختلاف هو، ان ۾ شاهه صاحب ماتم جي جواز وارن عالمن جي گروهه سان واسطو رکندڙ هو.
2. شاهه صاحب جا پويان ماتم ڪندا اچن ٿا ۽ خود شاهه صاحب جي رکيل دستار جو رنگ به ڪارو آهي. فقيرن ۽ خليفن جون دستارون به ڪاريون آهن.
3. شاهه صاحب اڪثر اهي قصا پنهنجي ڪلام ۾ آندا آهن جن جي پڄاڻي افسوسناڪ آهي. جنهن صورت ۾ هي هڪ اسلامي تاريخ جو غير معمولي افسوسناڪ واقعو آهي، ان ڪري انکي، پنهنجي ڪلام ۾ جاءِ ڏيڻ سندس عام اصول جي برخلاف نه آهي. هن قصي ۾ جي خاص خصوصيتون آهن، تن شاهه صاحب تي اثر ڪيو تو ڏسجي، ماڻهن جي ڪثرت جو ناحق تي گڏ ٿيڻ، امام کي مرغوب نه ڪري سگهيو. حڪومت ۽ طاقت اڳيان باوجود بي سرو ساماني‌ءَ جي سر نه نمايائين. حق لاءِ لڙندڙ جي ساراهه ۽ بزدلي‌ءِ کي نندڻ سچن ۽ بااصول ماڻهن جو سچ جي راهه ۾ سختيون سهڻ ۽ اوج حاصل ڪرڻ، خاص ڳالهيون آهن، جن جو بيان هن سُر ۾ آيل آهي :

”سختي شهادت جي، نسورو ئي ناز،
رند پروڙن راز، قضئي ڪربلا جو.“

”جنهين جهيڙيو اڄ، عليءَ جي اولاد سين،
پيئي تنين کا پڄ، جي جماعتي يزيد جا.“

”ڪلي وير ڪتڪ ۾، سائو سپ نه هون،
پڙ تي سيئي پون، موٽڻ جنهين ميهڻو.“

”دوست کهائي دادلا، محب مارائي،
خاصن خليفن کي، سختيون سهائي،
الله الصمد بي نياز، سا ڪري جا چاهي،
انهيءَ منجهه آهي، کا اونهي ڳالهه اسرار جي.“

”مر مرين، آءُ روئين، موتي كانڌ مَ آءُ،
مچڻ تو پئان،ڪچا ڪنم جيڏيون.“

”ڳجهن وينئي گهاريا، ڏنجها ڏک گهٽا،
تنگي لتين توڻ جي، سورهيه ساماٽا،
ڪندا راماٽا، ڪونئر ڪلي جا ڪوڏيا.“

”هٽن هڪلڻ، ٻيلي سارڻ، مانجهيان اي مرک،
وجهڻ تان نه فرق، رک وهندي راند ۾.“

”منهن متاهان جن جا، سي پٽيو ڪدين پار،
جيڏيون هن جهونجهار، سڀ اجاري اڇا ڪيا.“

”ٻجي آئين ٻچٽا، لڄايئي مون سيڻ،
وينيون وجهن ويڻ، منهن متاهان جن جا.“

9. سُرسسئي آبري

هن قصي ۾ شاھ صاحب سسئي پنهون، ڪيچ جي ملڪ، جبلن ۽ جهنگن، ڏيرن، سورن جو خاص طرح ذڪر آندو آهي. جيڪڏهن انهن اکرن جي سياسي معنىٰ وٺبي ته سسئي هڪ ڪمزور ۽ مظلوم عوام آهي. پنهون پهلوان ۽ باهمت قوم جو ليڊر آهي. ڪيچ آزاديءَ ۽ ترقيءَ جو ملڪ آهي، ڏير مخالف قوتون آهن، جي عوام جي ترقيءَ جي راھ ۾ رڪاوٽون ٿيون وجهن. جهنگ ۽ جبل مقصد جي حصول جي راھ ۾ رنڊڪون ۽ مشڪلاتون آهن. سور ۽ ڏک، رهبر راھ آهن. جهڙي طرح سائڪرين مٺاڻ جو جوهر آهي، اهڙيءَ طرح دک ۽ سور محبت جو جوهر آهي ۽ منجهس انتهائي خوشي سمايل آهي. مقصد کي پهچڻ لاءِ ماڻهوءَ کي تڪليف ۽ مشڪلاتن، ڏکن ۽ ڏاکڙنجو عادي ٿيڻو آهي، صحيح سلامت بنا تڪليف جي مقصد کي پهچڻ ڪوڙي سڌ آهي، اتي صرف اندر جي اڌ وار ڏونگر ڏوري پهچندا.

جڏهن نااميدي نہ واربي، تڏهن ئي اميد کي اوڏو ٿبو. البت اتي ٻاروچاٽي ٻاجھ جي ضرورت پوي ٿي. انهيءَ پنڌ ۾ نہ صرف ظاهري جدوجهد جي ضرورت آهي، پر اندر ۾ نيٽن کي نائي نهارڻو آهي. عمل سان گڏ عقل بہ ضروري آهي، اتي هيج جو هئڻ ضروري آهي نہ تہ صرف سڏن وارا وچ ۾ ويهي رهندا، سکن ۾ سنگتي گهڻا هوندا آهن، ليڪن ڇپر ۾ چلڻ لاءِ ڪو ڇتو ساٿي ملي ٿو. جن کي وندر يعني ڏکن جي واديءَ مان لنگهڻ جي قوت هجي، سي مسافريءَ جا پلي سندرا پڌن، پيون جي ڏک جهلي نہ سگهن، سي سڏ ئي ڪانہ ڪن. البت محبت سان مقصد جي پنيان جي پون ٿيون، اهي وڏو طالع واريون آهن. انهن سان جهڙي تهڙي جي جاءِ نہ آهي. مقصد کي وساري ويهڻ نيڪ نہ آهي، ان کي هلندائي هٿ ڪري سگهندا.

”هل هنئنن سين هوت ڏي، پيرين پنڌ وسار،
قاصداٽي ڪار، ڪين رسائي ڪيچ ڪي.“

”سيئي ساري سسئي، گهر ڪندون تون گهور،

وجي ڏور مَ ڏور، دران منجهہ دوست ٿيو.“

”سکن واري سڏ، متان ڪا مونسين ڪري،
اندر جنين اڌ، ڏونگر سي ڏوريندين.“

”عمر سپ عشق سين، پنهون جي پچن،
ريس ريزاليون تن سين، ڪچاڙي کي ڪن،
مارڱ جي مرن، وڏا طالع تن جو.“

”تڪياٽي تر تيلهہ، چڙهہ چکيائي چوٽئين،
هلندي هوت پنهونءَ ڏي، پئو مڙئي پيل،

اتي رائو ريل، ويٺن تان واري وري."

"هيڪلائي هيل، پورينديس پنهونءَ ڏي،
آڏا ڏونگر، لڪيون، سوريون سڄن سيل،
ته ڪر ٻيلي آهن ٻيل، جي سور پريان ساڻ مون."

"منڌ نه منجهان تن، پسي لڪ لڏن جي،
جا پر ڪاهوڙين، سا پر سکي سسئي."

10. سُر معذوري

هن سُر ۾ به ذڪر سسئي ۽ پنهون جو آهي، ليڪن جذبات جدا بيان ڪيل آهن. مقصد ڪي کهڙيءَ طرح پهچي سگهبو، ان مان فائدا ڪهڙا آهن، همت جو اظهار مرڻ ڪان اڳي مرڻ، تڏيءَ تتيءَ هلڻ، "جهلي نه رهڻ ڏاران پسڻ مقصد جي" ڏکن واريون ٻين ڪي به ڏکويو ڇڏين، پرين ڪي نه گڏجڻ ڪري افسوس ڪرڻ، عشق جو آواز ۽ ٻيا اهڙا جذبات بيان ڪيل آهن، جنهن مان حد درجي جو سوز پيدا ٿئي ٿو :

"هلندي هوت پنهونءَ ڏي، کهجن ڪي ڪوٽيون،
پاهڻ تن پٽ ٿئي، جي لئي لالن لوٽيون،
سڀ سهيليون سڪ ڪي، چنجهون ۽ چوٽيون،
ٻانيڻ ٿي ٻوٽيون، ته ڪتا ڪائينئي ڪيچ جا."

"سڌر سين سگ ڪري، پر ڪندين پياس،
ڪير برهمڻ ڪن جي، ڪير جائي ڪيٽاس،
هوند نه سنڌ سياس، هن پرئين ڪيس پڌري."

"کهي جا کين ڪٽي، پرينءَ پهتي سا،
وهي ويڙهجي جا، وصل تنهن وڃائبو"

”مر تہ موچاري ٿيين، ويهي وجھ مَ وير،
دل ۾ آڻ مَ دور تون، ڦرڻ سندو ڦير،
توڙي لهين نہ پير، توءِ رحمت آهي رڙهڻ ۾.“

”ٿڌيءَ ٽڪي نہ وهي، تتي ڪري تاڻ،
وڏائين وٺڪار ۾، سسئي پاڻ سڪاڻ،
پڇي پهہ پڪين کي، پيئي منڌ پرياڻ،
ڏنس ڏيهہ وٺن جا، الله لڳ اهڃاڻ،
مار پرچي پاڻ، اچي آرياڻي وري.“

”ڪو جو وڏي وڏ جئن وڻ وڏيائين وڏ سين،
ڏک ڏکيءَ کي ڏيڏ، جن ڏني سي ڏکيا ٿيا.“

”آءُ نہ گڏي پرينءَ کي، جوين ويو جاڙ،
آڏا آريچن کي، چاڙهيڪا ۽ چاڙ،
مون منيءَ ڪان ڪانہ ٿئي،وڏپڻ منجھ ولاڙ،
عمر سڀ آواز، وييم! تي واڪا ڪريان.“

”رڃن ۾ رڙ تي، ڪر سارنگيءَ ساز،
اي عشق جو آواز، ماڙهو رکن منڌ تي“

11. سرديسي

هن سُر ۾ بہ سسئي، پنهون جي نالي مختلف جذبات جو اظهار ڪيل آهي. هڪ هنڌ انهن شين جو ذڪر ٿو ڪري، جن ڪيس رنج رسايو آهي. چوي ٿو تہ :

”ڏاڱهن، ڏيرن ، ڏونگرن، تنهين ڏنم ڏک،
سي سڀ پانيم سک، هيڪاند ڪارڻ هوت جي.“

بي هنڌ طالب کي طبردار ڪندي چوي ٿو ته مخالف طاقتن کي، جڏهين اول ۾ ڏنئي ته چونه ٿي خبردار ڪيئي ؛

”اڱڻ مٿي اوپرا، جڏهين ڏنئي ٽوڏا،
ونگيئي نه وارن سين، تن گورن جا گوڏا،
ته لڪن جا لوڏا، هوند سنئي سسئي.“

غير جنس ۽ مخالف طاقتن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته :

”ڌريائين ڌاريان، مٿ مئي جا نه ٿيا،
مدي ڏيرن من ۾، ڪليو ڪيڪاريان،
صبح ٿي ساريان، ته اٿ نه اوطاقن ۾.“

هڪ جاءِ تي سسئي پنهنجي مخالفن جو ذڪر ڪندي انهن جو شمار ڪري ٿي :

”اٺ ويري اونار ويري، ويري ٽئڙم ڏير،
چوٽون ويري واءُ ٿيو، جنهن لٽيا پنهون پير،
پنجون ويري سج ٿيو، جنهن الهي ڪئي اوير،
ڇهون ويري چنڊ ٿيو، ڪڙيو نه وڏيءَ وير،
واهيري جي وير، چلون ڪريان ڇپرين.“

ڪيچ مان آيل قافلي جنهن جي تشبيهه آزاديءَ جو پيغام پهچائيندڙ گروهه سان ڪري سگهجي ٿي، تنهن بابت چوي ٿو ته :

”ڪيچان آيو قافلو، طرح موچاري توڙ،
سينگاريائون سيد چئي، ڪرها منجهان ڪوڙ،
لک لهي ٿي لوڏ، جيجان تن جتن جي“

مقصد جي راهه ۾ طرح طرح جي رنڊڪن ۽ مشڪلاتن جو هينئن طرح ذڪر ٿو ڪري :

”ڪرڙا ڏونگر ڪهه گهٽي، جت برپٽ سڃن بيابان،
ڏاهن ڏاهپ وسري، تيا حريف ئي حيران،
سسئي لنگهيو سيد چئي، محبت سين ميدان،
جنهن جو آرياڻي اڳواڻ، تنهنکي ڪانهي ڪاک ٻهير ۾.“

زندگيءَ جي ڪٺن سفر اندر همراهن ۾ اعتبار ڌارڻ اگرچ ڪنهن حد تائين ضروري آهي، ليڪن گهڻو ڀروسو رکڻ به ٺيڪ نه آهي.

شاهه صاحب چوي ٿو ته :

”متان ڪا ٻڙي، ٻول ٻاروچي وسهي،
هوند نه ستيس سرتيون، ويهي رهيس وڙي،
جت پنهنجي جوءِ ۾، گهارن مان گهڙي،
ڪيچن آءُ نه ڪڙي، ڪنهن ڏکيءَ ڏاوڻ ڏائيو.“

12. سر ڪوهياري

هن سُر ۾ پڻ سسئي پنهون جي نالي ۾ جذبات جو اظهار ڪيل آهي، پهرين فصل ۾ غفلت ۽ سستيءَ کي ڇڏي ترقيءَ جي راهه ۾ هلڻ لاءِ نصيحت ڪيل آهي :

”غافل غفلت ڇوڙ، تون ڪيئن اڻاسي اوجهرين؟
ڇپاتا چڙهي ويا، وڃي پهتا توڙ،
نيڻن ننڊ اکوڙ، جم ورن ۾ واڪا ڪرين.“

ٻئي فصل ۾ مشڪلاتن ۽ مصيبتن کي مخاطب ٿي ڪين چوين ٿو ته :

”ڏونگر ڏکوين ڪي، دلاسا ڏجن،
گهڻو پڇجي تن ڪي، جن وڃان هوت وڃن،
تون ڪيئن سندا تن، پهڻ پير ڏکوئيين.“

تئي فصل ۾ پنهنجو تعلق کيچن سان ظاهر ڪندي چوي ٿو تہ :

”اصل آريءَ ڄام جي، پليءَ آءُ پيئي،
هوءِ جا پائين پير ۾ تنهن جتيءَ نہ جيهي،
وساري ويهي، تن ڪيچن کي آءُ ڪيئن رهان.“

هڪ هنڌ اڻ ڏکويلن جو ذڪر ڪندي ظاهر ڪري ٿو تہ، اهي جدا ڪلاس جا ماڻهو آهن، انهن جو ڏک، درد ۽ مصيبت وارن سان ڪهڙو واسطو :

”اڻ ڏکويون ڏکن جي، کوهہ تيون پڇريون،
ناهہ اوراتو ان کي، تيون هڪ رياڻون رون،
پنڻ پيڙيون هون، پار تنهين جا پڌرا.“

پنهنجي تڪليفن ۽ ڏکن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ :

”ڪنهن پر رئان پرينءَ کي، اندر ناهہ اسات،
لوهو ڪا لڪن تي، وري متي وات،
ڇپر ۾ ڇو نچات، ڏنم ڏکوين جا.“

13. سُر حسيني

هن سُر ۾ بہ سسئي ۽ پنهون جي آڪاڻي ۾ سسئي کي جي تڪليفون، پنهل جي طرف کان هلڻ ۾ آئيون، تن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ :

”سُرتيون سڄي سڄ، متان ڪا مونسين هلي،
پاڻي ناهہ پنڌ، گهڻو، اڳيان رائو رُڄ،
متان مري اڄ، ڪا ڏئي پاراتو پرينءَ کي.“

ٻي جاءِ تي سسئي جي عزم ۽ استقلال جو بيان ڪندي ظاهري ٿو ڪري تہ :

”مري تيندس مچ، جتن ڪرڻ جيڏيون،
ڪري ڪوهيارو سچ، ويو چلائي چيرين.“

اهڙي طرح سسئي کي جو پنهنجي محبوب ڏاران فراق آهي ۽ رستي جون تڪليفون اهن، تن لاءِ چوي ٿو تہ :

”ڪي ڏرتيءَ ماءُ، ڪي ڄر سندي سڄڻين،
هلي ۽ واجهاءِ، ٻنهي ڇيرن وچ ۾.“

ماءِ سان گفتگو ڪندي، گهرجي ڪم ڪار بابت جو ذڪر سسئي ڪري ٿي، ان کي هن نموني ادا ڪري ٿو :

”پهي ڪام پڇاءِ، امڙ منهنجي آسري
ڏيئي لت چرخي، کي، پوٽيون پاٽيءَ پاءِ،
ڪيم جنهين لاءِ، سو ڪوهيارو ڪيچ ويو.“

پنهون يا اعلى مقصد جي قدر ۽ قيمت جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ :

”جنهين ڏيکيو دل سين، پنيءَ سي پيئون،
تہ پڻ تي ويئون، جي پنهون پاڻ لڪائيو.“

هڪ جاءِ تي سسئي کي مخاطب ڪندي چوي ٿو تہ :

”ڪيئن اڙايئي پاند، پلؤ پرڏيهين سين،
متيون موڙهيئي سسئي، ڪيئي ڪوهيارو ڪانڌ،
رُلي ياڻيئي راند، ٻانيڻ عشق بروچ جو.“

مشڪلاتن ۽ تڪليفن ڏاران مقصد کي پهچي ڪين سگهبو، ان لاءِ چوي ٿو تہ :

”ڏيکاريس ڏکن، گوندر کس پرين جو،
سونهائي سورن، کي هيڪاندي هوت سين.“

کنهن وڏي مقصد لاءِ حقيقي طرح کا انقلابي جماعت نهي نہ سگهندي، جيسين تائين سڀ مصيبت زده ۽ درد دل وارا اچي گڏ تين، ان تي چوي ٿو تہ :

”ڏکيون جان نہ مڙن، تان تان پنڻ نہ ٿئي،
پٽڻ واريون پڌريون، ڳاڙها ڳل سندسن،
ٻيون هنئين هٽ هٽن، رئنديون رئڻ واريون.“

هک هنڌ ان اعلىٰ مقصد جي لاءِ جدوجهد جو بيان کندي چوي ٿو تہ :

”جيکا کندي نينهن، مون جئن ٻاروچن سين،
سڪڻ سارو ڏينهن، چڙهڻ چاڙهيکن تي.“

اعلىٰ مقصد طرف ويندڙ ماڻهن جي گروهہ کان جدا نہ ٿيڻ بابت چوي ٿو تہ :

”ڇج مَ قطاران، سات چڙهندو لکئين،
مڃڻ ٿئين پئان، وڳ واٽ ئي نہ لهين.“

هک جاءِ تي پڙ ۾ پرزا ٿيڻ ۽ مقصد واسطي جدوجهد ۾ فنا ٿيڻ جي تعريف کندي چوي ٿو تہ :

”تون جي کالهہ مئي، تہ کالهہ ئي گڏئينءَ پرينءَ کي،
کڏهين کانہ سئي، تہ کا سگهي گڏي سڄڻين.“

”اڳي پوءِ مران، مر مران مارڳ ۾،
متي پوءِ پريان، خون منهنجو جيڏيون.“

مصيبت زدن جي دنيا ئي اڳ آهي، هو سيڪجهه پاڻ تي پيا سهندا آهن، جيئن پاڙي وارن کي ان جي خبر بہ نہ پوندي آهي، ان خيال کي هينئين طرح ادا ٿو ڪري :

”پاڙي ناهين پروڙ، تہ ڪا رات رنجايل گذري،
بانيڻ بروچن جي، گهائي وڌو گهور،
هڪ سسئي بيا سور، ويا پٽيندا پاڻ ۾.“

سکن ۽ ڏکن جي پيٽ، ڪندي هينئين طرح چوي ٿو تہ :

”ڏک سکن جي سونهن، گهورا سک ڏکن ري،
جنهين جي ورونهن، سڄڻ آئيو مان گهرين.“

اعلىٰ مقصدن وارن کي تڪليفون اچن ٿيون ۽ عارضي نفعي حاصل ڪرڻ وارا ۽ خود مطلب سک ۾ رهن ٿا، تنهن حقيقت جو ذڪر ڪندي چوي ٿو :

”اوجهڙ وٽان آئون، ٻيون سپ سگهڙ سات جي،
جا نينهن ڱنڍي ناڻ، سا مون جيئن پوندي مامري.“

”ور لکن جي وڌ ، گهوريا سک ٻنيور جا،
امڙ جي تون آڇئين، سي ڪم نہ اچن ڪوڏ،
هيئين منهنجي هوڏ، ٻڌي باروچن سين.“

سچن درد دل وارن ۽ حقيقي خادمن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ :

”ڏکوين اهڃاڻ، ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو،
وڃن گوندر گڏيون، لوڪ نہ آڇين پاڻ،
سورن اسان ساڻ، نندئي نينهن ڪيو.“

14. سر سورٺ

هن قصي ۾ پنج مکيه نالا ڪتب آيل آهن :

1. راءِ ڏياچ راجا جو
2. جهونا ڳڙهه جو
3. سندس راڻي سورٺ جو
4. ٻيجل، مشهور ساز وڄائڻ واري جو
5. انيراءِ نزديڪيءَ جي راجا جو.

اهل طريقت وارن انهيءَ جو اهو مطلب ڪڍيو آهي ته ٻيجل مرشد حقيقي آهي، جو جڏهين حق جو ذڪر ٿو تنواري ته سندس سچو مريد راءِ ڏياچ سر سوڏو قربان ٿو ٿئي، ان ۾ سورٺ نفس اماره آهي، جو ان ڪم ڪرڻ کان ڪيس روڪي ٿو ۽ انيراءِ الستي آواز آهي، جنهن جي اشاري تي ٻيجل تند تنواري ڪيس آزمائڻ ٿو گهري، جهونا ڳڙهه هي سڌن واري دنيا آهي. اگر انهيءَ آکاڻيءَ جي سياسي رنگ ۾ تعبير ڪبي ته راءِ ڏياچ حقيقي خادم ملڪ سان مشابهت رکي ٿو. سورٺ خود مطلبي جي آرزو آهي. ٻيجل پبلڪ جي عام راءِ آهي. انيراءِ عام راءِ کي غلط استعمال ڪرڻ وارا خود مطلبي سياسي ليڊر. سُر ۾ شاهه صاحب مٿين مفهوم مطابق هڪ سچي قومي ليڊر جو مثال پيش ڪندي، ظاهر ٿو ڪري ته ان وٽ عام راءِ کي ڪيڏو نه وزن آهي، جو ان جي اڳيان باوجود ان علم جي ته ان کي ڪي نا اهل ماڻهو خود مطلبي ۽ طبقاتي مفاد جي لاءِ ڪتب آڻي سندس مخالفت ڪري رهيا آهن ته به هو ان جي اڳيان سر نمائڻ جي لاءِ تيار ٿيو وڃي ۽ ان کي فاسٽن وانگر ريٽي، طاقت هٿ ۾ رکڻ نٿو گهري. قرباني ۽ سخاوت (پر اپڪار) سندسن مکيه خاصيتن مان آهن. ٻي طرف وري صحيح عام راءِ جي طاقت ظاهر ڪري ٿو. ٻيجل کي هڪ ايماندار، هوشيار ۽ چالاڪ مقرر ۽ نمائندي سان تشبيهه ڏيئي ٻڌائي ٿو ته هو سواءِ سندس اڳيان رکيل، مقصد جي، حاصل ڪرڻ جي، ڪيتري قيمت تي به راضي نٿو ٿئي، راڳ سان عام راءِ جي ڪافي مناسبت ۽ مشابهت آهي، ٻنهي ۾ وڏو اثر آهي. ٻنهي کي مؤثر نموني ۾ پيش ڪرڻ سان ڪافي هيجان پيدا ڪري سگهجي ٿو.

رواجي راڳ راڳيندڙن يا پبلڪ جي نمائندن جي قيمت تي سگهي ٿي، ليڪن ڀٽائي صاحب جي نظر انهن راڳيندڙن ۽ نمائندن تي آهي، جن جو مقصد بلند ۽ اخلاق اعلىٰ آهي. هو مال تي راضي ڪونہ ٿيندا آهن پر سر مگڻ ، سر گهرڻ جا سوالي هوندا آهن. هنن جي نظر غريبن طرف ڪانہ ويندي آهي، پر هو ميل مارڻ تي هريل هوندا آهن. ڇٽ پٽ سان هٽڻ سندن ڪم آهي، اهڙن پبلڪ ورڪرن بابت شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ :

"سؤ سرن پائي، جي تند برابر توريان،
اتل اوڏانهين ٿئي، جيڏانهين ٻيجل ٻرائي،
سڪٽو هڏ آهي، سر مَ سجڻ ناهہ ڪي."

انهيءَ آواز ۾ ايڏي طاقت آهي، جو نوابن ڪي نائي، سندس ساهہ سوري ڪڍي ٿو. جهروڪن ۾ جهانءِ وجهي ٿو. جنهن جي اثر سان جهونا ڳڙهہ جهريو پون. هنذين ماڳين هوءِ مچيو وڃي. ڪوٽ ڪريو پون. اهو تڏهن ٿي سگهندو، جڏهن راجا ۽ راڳائي يا حاڪم ۽ پبلڪ هڪ هوندا، ٻنهي ۾ اخلاق ايمانداري هوندي هڪڙا پٽ ڪٽن. تازي گهوڙن ۽ هاٿين ۽ روح رچندن دانن تي راضي ڪونہ ٿين، ٻيا اهڙا سخي ۽ پر اپڪار ٿيان جو چون تا تہ :

"متي انهيءَ منهن جي، هئا سرن سو هزار،
تہ تنهنجي سڻ تنوار، هرهر وڍيم هيڪڙو."

15. سُر بروو سنڌي

هن سُر ۾ مختلف جذبات جو اظهار ڪيل آهي، مثال خاطر ان مان هينيان بيت پيش ڪجن ٿا، جن مان پتو پئجي سگهندو.

"اڄ پڻ اڪرين، سڄڻ پنهنجا ساريا،
ڳلن تا ڳوڙهن جون، بوندون بس نہ ڪن،
سنڌي سڪ پرين، لوڪ ڏٺي ئي نہ لهي."

"ڪي اوڏا ئي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين،
ڪي سنيرجن نہ ڪڏهن، ڪي نہ وسرن مور،

جئن مينهن ڪنڊي پور، تئن دوست وراڪو دل سين.“

”ماڙهو گهرن مال، آءُ سپ ڏينهن گهران سپرين،
دنيا تنهن دوست تان، فدا ڪريان في الحال،
ڪيو نام نهال، مون ڪي محبوبن جي.“

16. سر مومل راڻو

هن سُر ۾ مومل نالي هڪ شهزادي، ان جي طلسمي باغ، محلات ۽ راڻي مينڌري بنسبت هڪ آکاڻيءَ تي شاهه صاحب ڪلام چيو آهي، روحاني معنيٰ ته ڪهڙي به نڪري، سياسي نقط نگاهه سان ان ڪي جيڪڏهن ڏسڻ جي ڪوشش ڪبي ته مول جي هڪ هوشيار ۽ چالاڪ سياستدان سان تشبيهه تي سگهندي، جو پنهنجي طلسمي باغ ۽ محلات جي ڌوڪيبازين ۽ اٽڪل سان عوام کي منجهائي سندس مال ۽ ملڪيت ڦري ۽ پاڻ حڪومت جا مزا پئي ماڻي. ان جي اڳيان وڏا ماڙهو پنهنجي خود مطلبيءَ ڪري گهڻو ڦاسن ٿا. ليڪن راڻو جنهن جي مشابهت هڪ عقلمند ۽ مخلص قومي خادم سان ٿي سگهي ٿي، سو پنهنجي مستقل مزاجي ۽ هوشياريءَ سان وڃي، ان کي مطيع ڪري ٿو. سياست ملڪ تي قبضي ڪرڻ بعد گلاب جي گلن جي رنگن وارا ويس، پاڻن جي پنن جهڙيون شالون، عطر ۽ عنبير، سون ۽ روپو مطلب ته طرح طرح جون نعمتون نصيب ٿين ٿيون ۽ عام طرح خود مطلب وڏا ماڙهو ان ڪري انهيءَ جي طلسم ۾ وڃي پاڻ ڦاسائيندا آهن، ليڪن قومي خادم ان تي قبضي ڪرڻ بعد به انجي دام ۾ نه ڦاسندو آهي ۽ موٽي پنهنجي مقصد ڪي لڳي ويندو آهي، دنيا جي عياشي ۽ فرحتن جو ان تي ڪوبه اثر ڪونه پوندو آهي. سياست وڏن ماڙهن کي ڦاسائي ٿي ان لاءِ شاهه صاحب چوي ٿو ته :

”مومل ماري مير، آهيڙين کي اڪري،
سوڍيءَ گهٽا سجهائيا، پڙهيا پنڊت پير،
هٽي تن کي تير، مٽيان جن متن ۾.“

سياسي طلسمات ڪيئن پاڻ ڏي وڏن ماڙهن کي ڪشش ڪري ٿي، ان لاءِ چوي ٿو ته :

”سون ورنيون سوڍيون، ربي رانديون ڪن،
اڱڻ اوطاقن ۾، ڪٿوري ڪٽن،

اوتيائون عنبير جا، متي طاق تڙن،
ٻاڻن ٻيلهيون ٻڌيون، پسيو سونهن سرن،
تيا لاهوتي، لطيف چئي، پسڻ لاءِ پرين،
اجهي تا اڇن، ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي.“

خود مطلبي سياستدانن ۽ هڪ مخلص قومي ڪارڪن جي ڀيٽ ڪندي چوي ٿو ته :

”روءِ راڻي جي ناهه ڪو، سوڍو سيني سونهن،
لاٿائين لطيف چئي، مٿان ڏلين ڏونهن،
ڪانهي ٻي ورونهن، تيو مڙوئي ميندرو.“

مخلص قومي خادم ڪي صبر سان ميدان مرڻو آهي، ان لاءِ چوي ٿو ته :

”سوڍا صبر تنهنجو، ٻي عقل آڻي باز،
سندس صبر ساز، توبهه ڪاريم تڪڙ.“

سچي قومي خادم تي حڪومت جي عياشي ۽ نعمتون ٿر ڪري نٿا سگهن، ان لاءِ چوي ٿو ته :

”ڪاڪ نه جهليا ڪاپڙي، موهيا نه محلن،
ٻائن ۽ ٻانهن جي، ٻنڌڻ ڪين ٻجهن،
لکين لاهوتين، اهڙيون اوريان ڇڏيون.“

سچا قومي خادم سياست ملڪ ۾ هڪ اڻ لڀ ۽ وڏي قيمتي سوکڙي ٿيندا آهن. اهي سياست جي ميدان ۾ ڪنهن لالچ ۽ لوڀ جي ڪر حصو نه وٺندا آهن، پر ملڪ ۽ ماڻهن جي سڌاري ۽ قومي نفع لاءِ ملڪي سياست ۾ حصو وٺڻ لڳندا آهن، هو نازڪ مزاج ۽ نه ٽڪڻ وارا هوندا آهن، منجهن ذرا شڪ پوڻ، پوءِ اهو ذاتي طمع جو هجي يا عوام جي گهٽ محبت ٿيڻ جي خيال جو هجي، هنن ڪي ميدان سياست مان نڪرڻ لاءِ ڪافي سبب ڏئي ٿو، پوءِ ورهن تائين ملڪي سياست ۾ ماڻهو انهن ڪي ياد ڪريو پيا روئندا ۽ هنجون هاريندا آهن. شاهه صاحب انهن لاءِ چوي ٿو ته :

”راڻو پانيي راند، وجيو ڪيئن ٻيا وَرَ رائيين،
ور وڏوڙو اينئهين، جيئن پر پڇتوءِ پاند،
هي پڳئي هيڪاند، سوڍو سارينديئن گهٽو.“

”راڻي ڏاران راج ۾، مون نہ گهرجي مال،
سوڍل ڪي تہ سوال، ڪريان پنهنجي قرب جو.“

”ڍولي ڏڪي آهيان، هيس اگهاڙي اڳ،
جوڙي وچان جڳ، ڪڪر ڪيائينم ڪاڪ جو.“

”سوڍي ڏاران سرتيون، تيو پتن ۾ پنگ،
اباڻجي اڄ ويو، راڻا توري رنگ،
هنئين سان هاجو تيو، پيو اوسيري انگ،
مون توهي سين سنگ، پڇايو پڇان پهي.“

17. سر ڪاهوڙي

هن سُر ۾ شاهہ صاحب انقلابي ڪارڪنن جي پاڻ بچائڻ، هلت چلت، عادات ۽ اطوار، خاصيتن ۽ صفتن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن جي ساراهہ ڪندي چوي ٿو تہ :

”مون سي ڏنام ماءُ، جنين ڏنو پرين ڪي،
انهن سندي ڪاءِ، ڪري نہ سگهان ڳالهڙي.“

انهن جي اعلىٰ مقصدن ۽ ڏکين پنڌن پيچرن جو ذڪر هينئين طرح ڪري ٿو :

”ڏوتي سا ڏورين، جا جوءِ سئي نہ ٻڌي،
پسا متي پاهڻين، ڪاهوڙي ڪوڙين،
ويا ات ووڙين، جت نهايت ناهہ ڪا.“

سندن شڪل شباهت ۽ عادتن جو هن طرح بيان ڪري ٿو :

”سڪا منهن سندن، پيرين پراٽا ڪيتڙا،
سا جوءِ ڏوري آئيا، سونهان جت منجهن،
ڳجها ڳجهيون ڪن، تهان پراهين پنڌ جون.“

سندس سمر ۽ ملڪيت مال جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ :

”مون ڪاهوڙي لنگهيا، سمهن ڪين پئي،
سمر ڪيائون سچ جو، ڏوري ڏٿ لهي،
ويا ات وهي، جت نهايت ناهہ ڪا.“

انهيءَ سُر ۾ جيڪي ڪجهہ بيان ٿيل آهي، انهيءَ جو اختصار هي آهي تہ انقلابي ڏٿ تي گذارو ڪندڙ آهين، ڏونگر ڏورڻ ڪم اٿن، سندن پير لڪن سين لڳيو ڇڇيو ڇيهون ٿيون پون ٿا، هنن سمهي سک نہ ماڻيو آهي، جهنگلن ۾ جهٽڪن ٿا، سندن سمر سچ آهي ۽ جاءِ رهائش رائو رُڃ آهي، ڏکن ۾ ڏيل هٽي وجيو مقصد ماڻين، جيتوڻيڪ پنڌ پراهون اٿن تہ بہ پيرن ۾ ڪرڪڻ بہ ڪونہ اٿن. سندن اهڃاڻ اهو آهي تہ انگ تي سجي اڳڙي بہ ڪانہ اٿن ۽ سدائين اوسيئڙو انهيءَ پنڌ جو اٿن، پيرن ۾ پراٽا ڪيتڙا پايو، انهيءَ جوءِ تي هلن ٿا، جتي سونهان بہ منجهيو وڃن. انقلابي طريقن جي ساراهہ ڪندي چوي ٿو تہ :

”ويڃهو وڄ مَ واٽ، ڪهڄ ڏانهن ڪوات،
اڃهي منجهان آٽ، اويسي تي آءُ تون.“
”ڪپيريءَ ۾ پير، ڪنهين پاتو پيرين،
جيان منجهڻ ماڙهيئين، سڄڻ تيانئين سير،
ان يون سندو پير، ڪوڙن منجهان ڪونهي.“

18. سُر رامڪلي

هن سُر ۾ مذهبي ۽ اخلاقي رهبرن جو ذڪر ڪندي انهن کي ٻن قسمن ۾ ورهائي ٿو، هڪڙا نوري ۽ ٻيا ناري، چوي ٿو تہ :

”توري ۽ ناري، جوڳيئڙا جهان ۾،
ٻري جن ٻاري، آءُ نہ جيئندي ان ري.“

پوءِ ٻنهي قسمن جي ماڻهن جون، وصفون بيان ٿو ڪري، سندس خيال موجب نوري اهي يوڳي آهين، جن ۾ هينيون وصفون هونديون آهن. آرام کي اوڏا نہ آهن، وٽن ڪال ڪونهي، حال آهي، خودي کي ڪائين تا، پائڻ پڇي ڇڏيو اٿن، ”نہ کي ڪٽن پاڻ سين، نہ ڪو ساڻ اٿن“

جزو وڃائي ڪل سين ڪم رکن ٿا، لوڪ ۾ لڪا پٽن ٿا، ڪامڻ جون خبرون اٿن، ڳجهہ ظاهر نٿا ڪن، محبت جي ميدان ۾ لهي پيا آهن. پنج ڪٽي پنئو لڪا وتن. اهي ڪاپڙي بہ سدائين صاحب پئي ڪنبن ٿا، ”سدائين سفر ۾، راهہ متي رهن ٿا“ ، ”تسيا ڏيئي سرير کي ساڙي ڇڏيو اٿن“ جن جي ڪَٿَ خاڪ آهي، جي نڪو ڏوهہ ڪي، نڪوڪي ثواب کي ڏسن ٿا، سيپئي سنگ چنن ٿا، طمع سپ ترڪ ڪن ٿا، گولن جا غلام ٿين ٿا، صبر جي شمشير سان ڪيني کي قتلام ڪن ٿا، وجود کي وڃائي پاڻان پاسي ٿين ٿا. جا ڳالهہ ماڻهن لاءِ مصيبت آهي سا سندن لاءِ راحت آهي، نينهن جو دل ۾ دود دکائن ٿا، بغض ڪونہ اٿن، سندن اوچڻ راز جي چادر آهي، نامراديءَ ۾ نجهرو اٿن، طعام جو طامائو ڪونہ آهن، سچ جي سئن هٽن ٿا، پٽ ڪٽي ڪين پنن ٿا. ”بک مرندي بکئا، ڪنهن ڪان ڪين گهرن ٿا“ چشن لاءِ پنهنجا پيٽ نہ هيريا اٿن، سڏون ساڻ نٿا ڪٽن، پنهنجي پوڄا نہ ٿا ڪرائي. ”جهڙا جڳ ۾ اڄن تا تهڙا موتي وڃن ٿا“ جا بين جي براد آهي، سا آديسن اڄ آهي جنهن مان لوڪ کي لڄ ٿئي ٿي، سو روپ اختيار ڪن ٿا.

”نہ ڪلن، نہ ڪين، نہ کي ڳالهائين،
ڪنهن جنهن ۾آهين، سا پر پروڙن ڏاڪڙو“

اهڙا رهبر اڻلڀ ۽ وقت جا مهمان هوندا آهن، جيڪڏهن هٿ اچن تہ هرگهڙي، انهن جي صحبت مان فائدو وٺڻ گهرجي، جي جيڪر ويا هليا تہ ٻئي پيري ملڻ مشڪل آهن :

”تان کي ساڻن اور، جان کي آهين اوطاق ۾،
ڍهہ ڍهہ پيرا ڏينهن ۾، پاڻ متائن گهور،
وٺا جي هنگلور، تہ ڪرم ملندءِ ڪاپڙي.“

اهڙن بزرگن بابت جي گذري ويا آهن، هينئين طرح ذڪر ٿو ڪري :

”اَج نہ اوطاقن ۾، جوڳين سندي ذات،
ساري سنياسين کي، رنم ساري رات،
مون تن جنين تات، سي لاهوتي لڏي ويا.“

ٻيو گروهه ان قسم جي مذهبي مهندارن جن جو آهي، جن کي ناري تو سڏي، انهن جا اهڃاڻ هينيان آهن :

”گولا جي گراهه جا، جوتا سي جوڳي،
ڦتل سي ڦوڳي، جنين شڪم سانديا.“

هر هر اُميس ڪن تا ۽ ڏيهاڙي ڏوتيا ڏوئن تا، پر نڪي رام ريجهائن تا نہ ميس مارين تا، پنهن جي پوڄا ڪرائين تا، گندا، گبريون ۽ لانگوٽين تي زور ڏين تا، پنڌ پڇڻ جي عيوض اَن جي پڇا ڪن تا :

”جنهن سنياسيءَ سانديو، گندي ۽ گراهہ،
انهيءَ ڪان الله، اجا آڳاهون تيو.“

”جيئن تا پڇن اَن کي، تئن جي پڇن پنڌ،
تہ رڙهي لڏائون رند، لتين لک لطيف چئي.“

19. سرِرِپ

هن سُر ۾ شاهہ صاحب غم جي اوندهہ جا جذبات نهايت سهڻي نموني پيش ڪيا آهن، چوي ٿو تہ :

”گوندر ڪيو غرق، ماءُ منهنجو جندڙو،
ڏکوين مرڪ، متي سڳر پنڌڙا“

”جاءِ نہ سچو ڏينهن، هيئنڙو اوني وڳ جئن،
مون پريان سين نينهن، چنڻ ڪارڻ نہ ڪيو.

”نيڻ نہ نندون ڪن، پڳو آرس اڪئين،
اجهاميو پرن، توکي سارِيو سپرين.“

”نهائينءَ کان نينهن، سک منهنجا سپرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري.“

20. ليلا چنيسر

هن آکاڻي ۾ چار مکيہ شيون آهن، جن پرهندڙڻ جو ڌيان لهڻو. چنيسر، ليلان، ڪونرو ۽ هار. اهل تصوف وارن چنيسر کي ذات حقيقي، ليلان کي طالب، ڪونروءَ کي شيطان ۽ هار کي، حرص هواسن سان تشبيهہ ڏني آهي.

جيڪڏهن انهيءَ آکاڻيءَ کي سياسي نقط نگاهہ سان ڏسبو تہ چنيسر جي اعلىٰ مقصد، ليلان جي خادم ملڪ، ڪونروءَ کي خود مطلب سياستدان ۽ هار مان عارضي نفعي سان مشابهت تي سگهندي.

خادم ملڪ کي اعلىٰ مقصد جي حصول کان ڪيئي خود مطلب سياستدان ۽ ظاهر جون لالچون، لقب ۽ سڌون مانع ٿين ٿيون، بعضي هو اکين جي ڏِوَ کي پيارو ڪري، حقيقي مقصد کان غافل يا اڻ ڄاڻ ٿيو وڃي، جنهن ڪري ڪيس ڪيئي صدما سهڻا تا پون. اهڙن ماڻهن کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ :

”مٺيو ناهہ مٺيون، جو تون پسي هار هرڪئين،
اصل آهي اڱهين، سنديون ڪوڙ ڪٺيون،
ان گهوڙن هنئي گهٽيون، دوستان دور ڪيون.“

سياسي دنيا ۾ ڪيترائي ڪارڪن اصولن کي ڇڏي، عارضي نفعي، شخصي فائدي ۽ اقتدار کي منو ڪن ٿا، جيتوڻيڪ انهن کي وقتي فائدو حاصل ٿئي ٿو، ليڪن تاريخ ان

جي شاهد آهي ته انهن جي پچاڙي اڪثر طراب ٿئي ٿي، انهن واسطي شاهه صاحب چوي ٿو ته :

”مٺيي تي موهجي، هاري! ڳيڙءِ هار،
ڪوڙيين ڪيا ڪيترا، انهين خر خوار،
پري وير پتار، آيئي ڏنئن ڏهاڳ جو“

اهڙن ماڻهن کي نصيحت ڪندي چوي ٿو ته، انهيءَ وقتي نفعي حاصل ڪرڻ جي ڳالهين مان، ڪجهه به هڙ حاصلِ نه ٿيٺو اَتَوَ. جيڪي اصولن خاطر مشڪلاتن کي منهن ڏين ٿا، آخر ته نيٺ، انهن جي چڱي ٿيڻ واري آهي :

”گهوريو سو سهاڳ، جنهن ۾ پسين پاڻ کي،
ڏوري لهه ڏهاڳ، جنهن ڪر لاهو داسڙو.“

هڪ هنڌ انهن ماڻهن جو ذڪر ڪري ٿو جي عارضي فائدي خاطر، اصولن اعلىٰ مقصدن کي ترڪ ڪن ٿا، جنهن ڪري سندن عزت خاڪ ۾ مليو وڃي ۽ دنيا ۾ به جٺ ٿئين ٿي :

”تڙڪي پسي ٿوڪ، ترڪي تڪبر ۾ پئي،
اڃيو اڃيو، اڳلي چئي، ليلان کي لوڪ،
اندراويالن سين، ساڙي ڪيائونس سوڪ،
بالاپڻ جو ٻوڪ، ويو ويچاريءَ وسري.“

اهڙا ماڻهو اڪثر پاڻ کي چالاڪ ۽ هوشيار سمجهي، دنيا کي بيوقوف بنائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، ليڪن آخر سچ ۽ ڪوڙ پڌرو ٿيو پوي، ماڻهن کي سندن حرفت جي خبر پئجيو وڃي. انهن لاءِ چوي ٿو ته :

”هئين ته گهڻو هوشيار، ڪل به هيئي ڪينڌ جي،
تو پانيو موچاري ٿيان، ڳچيءَ پائي هار،
ڪانڌ ڪوڙيءَ جو نه وٺي، سئين پتين سينگار،
وهم لهي وينجهار، دليون پر کي داسڙو.“

اھڙن ماڻھن کي چوي ٿو تہ، ان ڏاھپ کا پورائي بھتر آھي، جوان مان رنج رسي ٿو ۽ صفا دل واريءَ پورائيءَ مان جيتوڻيڪ ابتدا ۾ کي تڪليفون بہ رسن ٿيون، ليڪن آخر ڪاميابي ان مان حاصل ٿئي ٿي :

”الله ڏاھي مَ ٿيان، ڏاھيون ڏک ڏسن،
مون سين مون پرين، پورائيءَ ۾ پال ڪيا.“

ھن کي معلوم ھو تہ، گھٽائي ھوشيار ۽ چالاڪ ماڻھو سياسي دنيا ۾ اخلاقن ۽ اصولن کي ڦٽو ڪري، دولاب ۽ ٺڳيءَ رستي، عارضي طرح وجي اوج تي رسيا ھئا، ليڪن ان مان ڪنھن کي دائمي ڪاميابي نصيب نہ ٿي ھئيءَ گھٽن جو ڏھاڳ ھن اکين سان ڏٺو ھو :

”چنيسر سين چاڳ، متان ڪا منڌ ڪري،
جا مون پوءِ پروڙيو، تہ ھي نہ ماڻي ماڳ،
ڏمريو ڏھاڳ، سگھو ڏئي سھاڳڻين.“

ڪين مخاطب ٿي چوي ٿو تہ اوھان جنھن کي ھوشياري ۽ چالاڪي ٿي سمجھيو، سا در حقيقت وڏين مصيبتن جو ٻج ھئي، پر اوھان کي خبر نہ ھئي :

”تون جو پانئيو ھار، سو سورن جو سڳڙو،
چنيسر چت ڪٽي، ٿيو پورھيت جو پار،
اوڻت جو آچار، ڪانڌ ڪنھن سين مَ ڪري.“

21. سر بلاول

ھن سُر ۾ کي بيت قديم سنڌين جي ساراہ ۾ چيل آھن ۽ کي سنڌس نوڪر وڳنڊ بابت مذڪيہ آھن، مثال لاءِ ھيٺ ڏجن ٿا :

”ڏمريو تہ ڏيئي، پرچي تہ پاٿ پري،
جنگ جکري کي، ٻئي چگيون چت ۾.“

”اسور سندي آسري، وينو آهه وڳنڌ،
هڏ نه ڇڏيندو هنڌ، آيس بوءِ بهار جي.“

22. سر ڏهر

هن سُر ۾ جدا جدا موضوعن تي بيت چيل آهن، پهرين فصل ۾ ڪنڌي جي وڻ ۽ ڪنهن تلاءَ سان مخاطب ٿي، ساڻن قديم واقعن جي ياد تازي ڪئي اٿس. اهڙي طرح هڪ هنڌ مڇ کي وقت وڃائي تانگهي پاٽيءَ ۾ ملاحن جي مهميزن ۾ ڦاسڻ تي تنبيهه ڪيل آهي :

”ڪنڌا تون ڪيڏو، جڏهن پريو ڏورو وهي،
جسودن جيڏو، تو ڪر ڳڏيو ڦهيڙو.“

”جان جر هيئڙو جال، تان تون مڇ نه موٽئين،
پونديءَ اڄ ڪِ ڪالهه، سانيوين سانگن جون.“

ٻئي فصل ۾ مناجات ۽ مدح ۾ بيت چيل آهن. مثال طور :

”ست ڪج ستار، آئون اگهاڙي آهيان،
ڍڪين ڍڪڻهار، ڏئي پاند پناهه جو.“

”مديني جا مير، سڻ منهنجا سڏڙا،
سرڻ تنهن جي سير، تون پار لنگهائيين ٻيڙا.“

ٽئين فصل ۾ وطن جي طالب يا خادم کي، سستي ڇڏي هوشيار ٿيڻ جي لاءِ نصيحت ٿو ڪري :

”ڪي سمهه ڪي جاڳ، ننڊ نه ڪجي ايتري،
اي مانجهاندي جو ماڳ، جو تو ساٿيهه ڀانئيو.“

”سمهڻان ساڙو، جيڏيون جيڏوئي تيو،
هوت لنگهيا هاڙهو، تون اناسي اوجهرين.“

چوٿين فصل ۾ ڪونجن جو قصو ڪي، قومي محبت تازي ڪرڻ گهري ٿو :

”وِڳر وساري، وينين ڪئڻ مات ڪري،
ڪِ تو، نہ ماري رڻ جهڻ سندي سڄڻين؟“

قوم جي دشمن کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو تہ :

”ماري مرين شال، سي وجنئي ڊيبون،
جئين تو اڇي ڪالهہ، وڏو وچ ورهن کي.“

وري ڪڇ ملڪ جي تاريخي واقعن جو ذڪر ڪندي اتي جي قديم دهقاني قبيلن جو ذڪر ٿو ڪري :

”چنل ڇڄ هٿن ۾ ڪلهن ڪوڏارا،
پورهئي خاطر پنهنجي، اٿين سوارا،
اوڏ بہ ويچارا، لاڪا! وڃن لڏيو.“

23. سر ڪاپائتي

هن سُر ۾ بي عمل زندگيءَ کان پرهيز ڪرڻ، نيت سچي ۽ خلوص دل سان عمل صالح ڪرڻ جي تلقين ڪيل آهي، قابليت ۽ هوشياري سواءِ خلوص جي بيڪار سمجهي اتس، عمل تي فخر ۽ هٺ ڪرڻ جي بہ مخالفت ڪئي اتس، هڪ هنڌ سنڌيءَ کي چوي ٿو تہ پنهنجو قيمتي وقت اجايو خرافات ۾ پيو وڃائين. تنهنجي زندگيءَ جا ڏانهن مختصر آهن، دنيا جون ٻيون قومون ترقي ڪري رهيون آهين ۽ تون خواب غفلت ۾ ستو پيو آهين، جلد هڪ ڏينهن پيٽ واري آهي، اتي توکي شرم کان ڪنڌ هيٺ ڪرڻو پوندو، تنهنڪري جلد ملڪ ۽ قوم لاءِ ڪا خدمات ڪري وٺ :

”ڪتڻ جي ڪانہ ڪرئين، ستي ساهئين هڏ،
سيان ايندئي اوچتي، عيد اگهاڙن گڏ،
جت سرتيون ڪندئي سڏ، اتي سڪندئين سينگار ڪي.“

ٻئي هنڌ چوي ٿو تہ زندگيءَ جون بهترين گهڙيون جاءِ طلبي، ناپائدار شين ۽ اجائين مشغلن ۾ ويهي وڃايا اٿئي، جلدئي جواني گذري، پوڙهپڻ ايندءِ، پوءِ وڃايل وقت لاءِ هٿ هڻندين، پر ويل وقت ڪو موٽي ڪونہ اچڻو آهي :

”سي تون ويهي وڃائيا، جي ڪتڻ سندا ڏينهن،
ارٽ لوڏي نہ ٿئين، پوري پوري سيئن،
ڪنڌ ڪڻندين ڪيئن، اڳڻ عجيبن جي.“

پر وري بہ چوي ٿو تہ، جيڪڏهن عمر جو گهڻو حصو تو اجايو وڃائي ڇڏيو آهي تہ بہ اميد نہ لاهہ ۽ عمل جي ميدان ۾ گهڙي پئو، پوءِ جيڪڏهن ٻيو ڪجهہ هٿ حاصل نہ ٿيندءِ تہ بہ خادمن جي لسٽ ۾ تہ نالو داخل ٿي ويندءِ :

”توڙي وڏي ٿينءَ، توءِ اتي آتڻ آءُ،
تي پيڙي پيرم وارئين، ٻي هڏ ڪر مآ ڪاءِ،
تہ صراف تو صباح، ڪوٺي ڪاتارين سين.“

هڪ جاءِ تي چوي ٿو تہ جيڪڏهن توکي ڪاميابي سان ڪم ڪرڻ جو موقعو نٿو ملي تہ، ان جي پرواهہ نهڪري هر حالت ۾ خدمت ڪندو رهہ، ويٺي ڪان وندر بهتر آهي ۽ بيڪاريءَ سان پاڻ هيرڻ نيڪ نہ آهي :

”پڳوئي پيرِ، جانسين رتو راس ٿئي،
بريءَ بيڪاريءَ سين، هاري پاڻ مَ هير،
ڪت ڪتينديون ڪير، نئين سين نہ جاڻجي“

جيڪي ماڻهو خود مطلبيءَ جي غرض سان سياسي ميدان ۾ گهڙي ڪم ڪن ٿا، انهن کي آخر ڪوبہ فائدو حاصل ٿيڻو نہ آهي، پوءِ کهڙي بہ هوشياريءَ سان ڀهگرين ڪم ڪيو هجين، انهن واسطي چوي ٿو تہ :

”چائت پائي چت ۾، سنهو ڪتيو جن،
تن جو صرافن، ڏڪو داخل نه ڪيو.“

پر جن خلوص دل سان خلق خدا جي ڀلي خاطر ذرو به ڪم ڪيو هجي ۽ اهو ڪم بدنيتي وارن جي معيار ڪان ڪيترو به گهٽ هوندو، ته به آخر اهوئي عوام جي اڳيان قبول پوڻو آهي :

”محبت پائي من ۾، رندا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اڻ توريو ئي اگهايو.“

جن ملڪ جي خادمن ۾ دنيا جي ڪا ظاهري قابليت ۽ لياقت نه آهي، ليڪن خلوص دل سان ڪم ڪرڻ گهرن ٿا، انهن لاءِ چوي ٿو ته :

”جا سنهون نه سڪي، سا مر رندائي روڙي،
سٽ تنين جو سڦرو، ويا ترازيءَ توري،
ٿلهي ۽ توري ويچاريءَ سان وڙ ڪيو.“

24. سرپرياتي

هن سُر ۾ لس ٻيلي جي سخي سردرا سپڙ چام جي نالي ۾، بخشش الاهي جو ذڪر ٿو ڪري :

”ڏات نه آهي ذات تي جو وهي سو لهي،
آريون ابوجهن جون، سپڙ چام سهي،
جو راءِ وٽ رات رهي، تنهنکي جکي جان ڪي تان لهي.“

”جيڪي ڏڏن ڏي، ڳجهيائي ڳجهه ۾،
سو جي سٽن ڪڏهين، ڪرت واري ڪي،
نه ساز مڙوئي سي، هوند پٽون ڪن پلڪ ۾.“

”ميرا پسي مڱڻا، سير سڌ ڪيا،
سپوجهن سئا، اپوجهن آسرو.“

”ڏاتار تہ تون، پيا مڙئي مڱڻا،
مينهن منڌائتا وسڻان، سدا وسين تون،
جي گهر اچين مون، تہ ميريائي مان لهان.“

25. سر گهاتو

هن سُر ۾ شاهہ صاحب ڪلاچيءَ جي ڪن واري مگر مڇ، ضعيف مورڙي مڇي ماريندڙ، ان جي ڇهن تلهن متارن پائرن جي قصي تي بيت چيا آهن، تصوف وارا ان جي معنىٰ کهڙي بہ ڪين، ليڪن هي تہ صاف تاريخي واقعا آهن تہ ڪلاچيءَ جي ڪن واري جاءِ، جتي هينئر ڪراچيءَ جو شهر بڌل آهي، مان گهڻي وقت کان سنڌين کي نقصان پئي پهتا آهن، انگريزن بہ انهيءَ رستي کان اول سنڌ تي قبضو ڪرڻ شروع ڪيو، هينئر بہ اتي جي سياست ڪري سنڌ جي آزاديءَ ۾ رخنو پيو پوي، انهنڪري هتي ڪلاچيءَ جي ڪن مان پاهرين سياست جو مرڪز مراد آهي. مگرمڇ ڏاريا حڪمران آهن، مورڙي جا تلها متارا پائر، سنڌ جي صاحب اقتدار طبقي جا رڪن آهن ۽ مورڙو غريب سنڌي ڳوناٺي سان مشابهت تو رکي :

”ڪوجو قهر ڪلاچ ۾، جو گهڙي سو نئي،
خبر ڪونہ ڏئي، تہ رڃ ڪجاڙيا رنديا؟“

سنڌ جا تلها شڪاري يا سياستدان سڀ انهيءَ ڪن ۾ گم تي ويندا. وري بہ مگرمڇ کي غريب سنڌي (مورڙو) ماريندو، پر ان لاءِ خاص تيارين جي ضرورت آهي، شاهہ صاحب چوي ٿو تہ :

”جيئن جهينگا پائين جهول ۾، ائين نہ مرڻ مڇ،
سبر ڏار سمنڊ جا، ڪي رائو رڱي رَڃ،
هي چاڙون ۽ ڇڇ، اجا اوڙاهہ اڳاهون ٿيو.“

26. سر آسا

هن سُر جا بيت ٽن فصلن ۾ ورهايل آهن. پهرين ۾ وحدت الوجود جي مسئلي جي تشريح آهي، چوي ٿو تہ :

”هو پڻ ڪونهي هن ري، هي نہ منجهان ڌار،
”الانسان سري وانا سره“، پروڙج پچار،
ڪندا ويا تنوار، عالم عارف اهڙي.“

”صورت سوجه مَ تنهنجي، تون پڻ پچين جو،
سخن آهي سو، جو منهن مقابل نہ ٿئي.“

ٻئي فصل ۾ اکين جي عجب جهڙي عادتن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ، جي ڪر سامهون ڪٽان ٿو تہ بہ پرين پسن ٿيون، جيڪي هڪ دفعي ڏسي آئيون آهن، اوڏانهن پيئون پاڻ مراديون تاڻين، اهي ”سور پرائي ساٽ جا وڃيو وهائين“ اها مت پاڻ سان پاڻهي ڪئي اٿن، جو اتي وڃي لڳيون آهن، جتي جيءَ ڏني ڪانسواءِ، پيو چاروئي ڪونہ آهي. آخر ۾ چوي ٿو تہ :

”اکيون اهي ڌار، جن سان پسين پرينءَ کي،
ٻئي ڏي ڪي مَ نهار، گهٽو ريسارا سپرين.“

ٽي فصل ۾ سچي محبت ۽ سڪ جو احوال ڪندي چوي ٿو تہ حق جي راهہ ۾ خلق خدا جي خدمت ڪرڻ وارن کي، ڪر ڪاري ڪين سگهندو، ڪر صرف انهن کي ڪاريندو، جن جو پريتڙو مانو هوندو :

”ڪر ڪاريندو سي، جن مانو پريتڙو،
جوش جلايا جي، ماري تن مات ڪيو.“

ٻي اصول ۽ ظالم، جي حق جي آواز کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، تن لاءِ پيشنگوئي ڪري چوي ٿو تہ اهي پاڻ ختم ٿي ويندا :

”ڪر جا ڪڏ ڪنئي، پوڻ خاطر پريءَ جي،
تنهين ۾ پاڻ پئي، غيبي غار ٿيو.“

چوٿين فصل ۾ وري وحدت جي واديءَ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ :

”پاڻ پردو پاڻ ڪي، سٽي ڪر سنيال،
وچان جو وصال، سو تان هئڻ هن جو.“

”پاڻ پردو پاڻ ڪي، طالب سٽج تون،
نڪا نان نہ هون، پردا سپ پاسي ٿيا.“

27. سُر مارئي

شاهہ صاحب جي ڪلام ۾ مارئي جي سُرَ اندر حب الوطني، عوام جي محبت، آزاديءَ جي تمنا، قديم روايات کي برقرار رکڻ، ڌارين جي لالچن کان پرهيز ڪرڻ، غير جي ڌاڍائيءَ اڳيان سر نہ نمائڻ، جا جذبات پريا پيا آهن، جيڪڏهن ان جي سياسي معنىٰ ونبي تہ مارئي کي محب وطن، عمر کي ظالم حاڪم، عمر ڪوٽ کي غلاميءَ جي زندگي ۽ ملير کي آزاديءَ جي دنيا سان تشبيهہ ڏيئي سگهجي ٿي. شاهہ صاحب مارو سنڌي عوام کي سمجهي ٿو ۽ ملير مان سندس مراد آزاد سنڌ آهي، ملير طرف مينهن جي وسڻ مان سندس مقصد، ان جي ترقيءَ جي اميد جو پيدا ٿيڻ آهي، هن کي سنڌين جي بدويانہ تهذيب تي فخر آهي، سنڌين کي چوي ٿو تہ پنهنجي محلاتن، پلنگن، سيجن، نرم وهاڻن، زري ۽ ريشم جي ڪپڙن، طرح طرح جي طعامن عطر عنبيرن وغيره کان، پنهنجون جهوپڙيون، کٿا، لويون، ڏٿ ۽ پيرون هزار دفعا وڌيڪ بهتر آهن. عوام (مارن) سان گڏ آزاديءَ جي زندگي گذارڻ، لوئي نہ لڄائڻ، عمر جي ڌاڍائيءَ اڳيان سر نہ نمائڻ، بند ۾ خوشي نہ ملهائڻ، آزادي ماڻڻ کان اڳ بند ۾ مرڻ کان پناهہ گهرڻ ۽ ڪوٽن جي ڪرڻ ۽ زنجيرن جي ٽٽڻ جي آس رکڻ هن سُر جا خاص جزا آهن.

سنڌي عوام جي لاءِ چوي ٿو تہ :

”چئي، ڪن فيڪون، جڏهن خلقيا روح خداءِ،
ڳڌ جت ڳذران هئو، جڙ لڳي تنهن جاءِ،
مون توهين سين آهي، اها ساجاءِ سپرين.“

پنهنجي مارن لاءِ ڏاڍي محبت اٿس، انهن سان آزاديءَ جي زندگي گذارڻ، پنهنجي وس کان ٻاهر ڏسي رت روئي ٿو :

”ري اعرابين هت، گهنگهر گهارڻ مون ٿيو،
ٻُڪت العينان في هواڪ دما ٔ پچان ساڻ پرت،
من اکيون، تہ تت، جتي جنم جيڏئين.“

پنهنجي وطن سان ڪس محبت آهي، ان جو پتو سندس هينئين بيت مان پوي ٿو، جنهن وطن جي مٽيءَ کي ڪٿوري جي برابر سمجهي ٿو :

”پهي سڪ، پيرن ڪهه، ڪو نهي نياپو مارئين؟
ات اڪندي آهيان، تن آتڻ تئن ڏيهه،
سندي جا ساٽيهه، ڪيهه ڪٿوري پانئيان.“

پنهنجي وطني پائرن جي محبت ۽ پيار کي هھڙيءَ طرح ادا ڪري ٿو :

”تر تر اندر تاڪ، عمر ماروئڙن جا،
لاٿائون لطيف چئي، متان لوئيءَ لاڪ،
عمرا! ڪريو آڪ، پهرو ٿي پن چوان.“

سنڌين جي بدويانہ تهذيب ۽ سندن خانہ بدوش زندگي، جهنگن ۽ ٻرن ۾ رهڻ کي، فخر جي نگاهہ سان ڏسي ٿو ۽ انهيءَ کي عيب سمجهي شرمائي نہ ٿو :

”اسين تئان آئيون، جت کهنبو ناهہ،
جي وجون ڪنهن وهانءِ، تہ پڻ متهون لوئيون.“

”آڳين ۽ چاڙهين، ڏٿ ڏهاڙي سومرا،
ستا ڪيو سومرا! سائون سڪائين،
منجهان لنب لطيف چوي، چانور ڪيو چاڙهين،
پلاءُ نہ پاڙين، عمر، آراڙي سين.“

هڪ جاءِ تي چئي ٿو تہ اگرچ مسڪيني ۽ غلاميءَ جي زندگيءَ، سنڌي عوام جو حال هيٺو ڪري ڇڏيو آهي، پر هنن جو ست ايڏو آهي، جو آزاديءَ جي آسري تي ڪيڏي بہ قيمت تي، پنهنجي روايات کي نہ وساريندا :

”سهسين سيبا ڪنجري، لوئي ليڙ تيام،
اباڻن جي آسري، ڪتي ڪان قيام،
جا ڏِٺ ڏِڪيام، تنهن جو پرورا! پن رهائيين.“

سنڌي عوام کي غربت ۽ غلاميءَ جي قيد ۾ ڏسي، ارمان ٿئيس ٿو، پر دل مضبوط ڪري کي دلاسو ۾ ڏِڍ ڏئي، دلداري ڏيندي چوي ٿو تہ، پنهنجي روايات کي نہ وسارجو، اهي ڏکيا ڏينهن جلد گذري ويندا آخر آزادي ۽ ترقي نصيب ٿيندوَ :

”قسمت قيد قوي، نہ ڪير اچي هن ڪوٽ ۾،
لکي آڻي لوح جي، هنڌ ڏيکاريم هيءُ،
پرچي ڪين پنهوار ري، جان جسو ۽ جيءُ،
راجا راضي ٿيءُ، تہ مارن ملي مارئي.“

”ڪو ڏينهن آهي ڪوٽ ۾، لوئي هڏ مَ لاهہ،
ڪامڻ آهنجي، جي ڪر جي، اڏ وڏائي آهي،
هت مَ پاڙج پاڙج هيڪڙو، پائر جي پساهہ،
ستي سيل نباهہ، ملير ويندئن مارئي.“

سنڌ جي عوام جي مشڪلاتن ۽ تڪليفن واري زندگي هوندي بہ هن ۾ جوست ۽ همت آهي. تنهن جو ذڪر ڪري هن طرح چوي ٿو تہ :

”زيرين بيڙين لوھ ۾، ڳتن ڪيس ڳاھ،
سوڪي سندي سومري ، ھڏ نہ چاڙھيم ماھ،
سرتيون دعا ڪجاھ، تہ پرم ياروڙيءَ رھي.“

ملڪي حاڪم ۽ سندن حواري حڪمران طبقا، جڏھن ملڪ جي سموري پيداوار تي قبضو ڪري، رنگ رليون ملھائن ۽ خوشيون ڪن ٿا، تڏھن شاھ صاحب عوام جو عيوضي ٿي، انھن ڪي مخاطب ٿي ڪري چوي ٿو تہ، اسان مظلوم، محڪوم ۽ مسڪين آھيون. ان حالت ۾ اسان ڪھڙي طرح خوشي ملھائي سگھندا سون. جيسين اسان جو عوام آزاد نہ ٿيو آھي :

”جا عمر تون مل عيد، سا اسان سوءِ ورتي سومرا،
ويئي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سڪڻ ڪيا شھيد، مارو جي ملير جا.“

”عمر اچا ڪپڙا ڪاٽياريون ڪيئن ڪن،
جنين جا ترن ۾، ورثا ويڻ سھن،
ھو جي حق پچن، سي ڪيئن ستيون سومرا.“

”آءُ ڪيئن سوڙين سمھان، مون ور گھاري ولھ،
ڪتيريءَ تان ڪل، عمر ڪج مَ اھڙي.“

وري غلاميءَ جي زندگيءَ عوام جو جھڙو حال ڪيو آھي، ان جو ذڪر ھينئين طرح ڪري ٿو:

”سونھن وڃايم سومرا، ميرو منھن ٿيوم،
وڃڻ تت پيوم، جت ھلڻ ناھ حسن ري.“

ملڪ ۽ قوم جي ترقيءَ جي سوال ڪي ھو چوي ٿو تہ، تيسيتائين نہ ڇڏيندو، جيسين تائين سرير ۾ ساھ اٿس :

”پير نہ ڇڏيان پرين جو، جانسين ٿي جيان،
ڪيرون ڪتين ڪي، وڃي ڏيھ ڏيان،

ڪارڻ ٻن ڏينهان، آءُ ڪيئن لوئي لائيان."

حڪمران طبقي ۽ ڏارين جي ساز ۽ سامان، حڪومت ۽ دٻدٻي، علم ۽ عقل کي ڏسي، جي ماڻهو عارضي نفعي خاطر پنهنجي روايات کي ڇڏي سندن انڌي تقليد ڪرڻ لڳن ٿا، ۽ ملڪي معاملات سان غداري ڪن ٿا، تن کي مخاطب ٿي ڪري چوي ٿو ته :

"هي منهن ڏيئي ٻن، تون وهه نه ڪائي مرين،
تان جي ملير ڇايون، توسين سگ نه ڪن،
تون ڪيئن منجهان تن، پاڻ ڪونائين مارئي."

ڪنهن وقت وجد ۾ اچي دعا گهري ٿو ته، خدا ڪري اهو ڏينهن نه ٿئي جو، ملڪ ۽ قوم کي غلاميءَ کان آزاد ۽ مسڪينيءَ کان ٻاهر ڏسڻ کان اڳي مري وڃي. شل عوام جون مرادون پوريون ٿينديون ڏسي، پوءِ مري :

"الله ائين مَ هوءِ، جيئن آءُ مران بند ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينها روءِ،
پهريان وڃا لوءِ ، پوءِ مر پڇنم ڏينهڙا."

ڪڏهن عوام جي ملڪي معاملات پاسي، گهٽ ڌيان ڏسي چوي ٿو ته، جيڪڏهن انهن ۾ قومي احساس هجي ها ته، غلامي گهڻو وقت ڪانه رهي سگهي ها. ۽ نه ڪيس ئي ايتري اذيت ٿئي ها :

"جيڪر لڌائون ته، بنديءَ بند نه ساريو،
ماروئڙن آئون، جيڪس ويس وسري."

هن جڏهن ڏٺو ٿي ته، حڪمران طبقو يا ڌاريان حاڪم سنڌي عوام بنسبت گلا ڪن ٿا ته، هو جاهل بزدل ۽ اڻسڌريل آهن، ته هن جي حب الوطني عود ڪريو آئي، ۽ چيائين ٿي ته :

"جيها سي تيها ، مون مارو محيا،
مون جيڏيون ملير ۾، چوندن موڪ ميها،
منهنجي آس اها، ڪڏهن ڪيرائيندي ڪوٽ کي."

28. سر پورب

هن سُر ۾ ٻه فصل آهن، پهرين ۾ ڪانگ کي محبوب جو قاصد سڏي، ان سان دل جا حال اوريا اٿس، چوي ٿو ته :

"ڪانگل سيئي ڪوٽ، پرين سي پرڏيهه ويا،
جنين ريءَ جهان ۾، اڪرين اروٽ،
الله لڳ لطيف چئي، ڪج ڳاراچو ڳوٽ،
جي ڏمريا ڪنهن ڏوٽ، سي اڏامي آڻ پرين."

ٻئي فصل ۾ خادم ملڪ کي مخاطب ٿي ڪري کي نصيحتون ٿو ڪري :

"سامي چائيين، سڪ طلبين تسان ڏيئين نه تن،
ماڙهن ڪان مون ڪيو، پنن اٿا ۽ ان،
ڪاپڙي تون ڪن، ڪِ چيرايا چشن لئه."

"سامي چائيين سڪ، طلبين سکين نه سامي،
اجا اوريس پنڌ ۾، وينين وسامي،
گر کي تون نه گڏئين، چائيين انعامي،
دائم مدامي، پورو رهج پرين سين."

29. سر ڪاموڏ

هن سُر ۾ ڄام تماچي ۽ نوري مهاڻيءَ جي قصي جو بيان ڪندي ڄام تماچيءَ جي غريب مهاڻن سان محبت کي ساراهيو اٿس.

انهيءَ مان شاهه صاحب جي سياسي رجحان جو پتو پوي ٿو ته، سياسي ليڊرشپ لاءِ هو ڪن خاصيتن کي پسند ٿو ڪري :

”ڪڪيءَ هاڙيون ڪاريون، ڇڇيءَ هاڻا ڇڄ،
پاند جن جي پاند سين، لڳو تي لڄ،
سمو ڄام سهج، ايو ڪري ان سين.“

”گند جن جي گوڏ ۾، پاڀوڙا پوشاڪ،
انهن جي اوطاق، راجا ريجهي آئيو.“

”ڪوءِ سميون، ٻن سومريون جي اچن اوڇي ڳاٽ،
ورسي ڪينجهر ڄائيون، جن تماچيءَ جي تاٽ،
راڻن ملان رات، ماڻڪ ميءَ پرائيو.“

”ڪاريون ڪوجهيون ڪوڙيون، مور نه موچاريون،
وٺي ويٺيون واٽ تي، ڪڪيءَ جون ڪاريون،
انهن جون آريون، سمي ريءَ ڪير سهي.“

30. سر ڪارايل

هن سُر ۾ ٻه فصل آهن، پهرين ۾ سنڌ جي تهذيب ۽ امن ڪي، جو ٻاهرين اثرن اچي، خراب ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، ان جو ذڪرڪندي سنڌين جي بيچارگيءَ جي حالت تي چيو اٿس :

”اچو پاڻي لڙ تيو، ڪالوريو ڪنگڻ،
ايندا لڄ مرن، تنهن سَرَ متي هنجڙا.“

”سَرَ ۾ پکي هيڪڙو، پاريهن پنجاهه،
سندي آس الله، تو لڌي لهرن وچ ۾.“

اها حالت سنڌين جي ڪين ٿي، ان بنسبت چوي ٿو ته، هو پنهنجي سادگيءَ ڪري، ڌارين جي چقمقي ڳالهين تي پلجي پيا ۽ پاڻ وساري ڇڏيائون، جنهن ڪري قاسي پيا :

”دلبو منجهه درياهه، پسي پکي آٽيا،
ويچارا ويساهه، آٽي ات اڙائيا.“

وري ٻي فصل ۾ سنڌي عوام بنسبت حاڪمن کي چوي ٿو ته، هو اهڙي نسل ۽ روايات جا آهن جو سدائين محڪوم رهي نه سگهندا، اگرچ ظاهري ڪمزور ڏسڻ ۾ اچن ٿا :

”سنها پائنئن مَ سپ، اتئي وياءَ واسينگن جا،
جنين جي جهڙپ، هاٿي هنڌائين نه چُري.“

فصل نائون

شاهه صاحب جو سنڌين لاءِ سنيهو

هن ڪان اڳ به هڪ ٻن جڳهن تي، هن ڪتاب ۾ مون لکيو آهي ته آءٌ شاهه صاحب جي ڪلام جو سياسي مفهوم سمجهائڻ جي ڪوشش لاءِ، هي ڪتاب لکي رهيو آهيان، تنهنڪري سندس سنڌين لاءِ سنيهي جو به سياسي پهلوئي بيان ڪندس.

شاهه صاحب جي ڪلام کي، هن وقت تائين گهڻو ڪري تصوف جي روشنيءَ ۾ پئي ڏٺو ويو آهي، ليڪن ان جي ڪلام کي هر پهلو کان ڏسي سگهجي ٿو.

منهنجي سمجهه موجب، شاهه صاحب جي ڪلام ۾، سنڌين لاءِ ڪي خاص پيغام ۽ سنيها ڏنل آهن، جي انهن جي پورري ڪوجنا ڪبي ته، اهي اڄڪلهه جي گهڻن سياسي مسئلن جي حل لاءِ، سنڌين جي رهبري ڪري سگهندا.

شاهه صاحب جي ڪلام مان، جي پيغام نڪري سگهن ٿا، تن مان مکيه هيٺيان آهن.

1. حب الوطني

شاهه صاحب جي ڪلام ۾ حب الوطني کي خاص جڳهه ڏنل آهي، هن جي ڪلام جو نچوڙ اهو آهي ته سڄڻ (ديسي) ساٿيهه (وطن) ڪنهن بي گٽي کان وسري سگهندا. مارئي جو سچو سُر انهيءَ جذبات ۽ خيالات سان پريو پيو آهي. شاهه صاحب حب الوطني کي ايمان جو جزو ۽ مذهب جو بنياد ٿو سمجهي.

شاهه صاحب جي زماني ۾ موجوده دور جي حاڪمن جي سياسي پاليسي، گهڻو ڪري ساڳي آهي، هو به اسلام ۾ شريعت جو نالو وٺي ڪتا ڌارڻ، شڪار ڪرڻ، ملڪي خزاني جو گهڻو حصو، ذاتي عياشين ۾ خرچ ڪرڻ ۽ پنهنجي طاقتن کي برقرار رکڻ لاءِ، خرچ ڪندا هئا ۽ سندس قول ۽ فعل يڪسان نه هئا. هي به ڪم و بيش ساڳئي رستي تي هلي رهيا آهن. انهن ڏينهن ۾ اسلامي برادريءَ جي نالي ۾ عوام کي آزاد راءِ ۽ آزاد خيالي کان محروم رکيو ويندو هو. هن وقت به ساڳي حالت آهي.

تنهنڪري شاهه صاحب جو سچو سُر مارئي انهيءَ مضمون تي صرف ڪرڻ بغير، ڪنهن مطلب ۽ مقصد جي نه آهي. آءٌ اڳي به لکي آيو آهيان ته مسلمانن ۾ قديم وقت کان ٻن خيالن جا ماڻهو پي رهيا آهن. هڪڙا وطن جي محبت جي بنياد تي، انسانذات جي

ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ جي راءِ جا پي رهيا آهن تہ ٻيا مسلمانن کي هڪ جدا گروهہ بنائي، انهن کي انسانذات جي رهبري ڪرائڻ جا طرفدار پي رهيا آهن، تہ ٻيا مسلمانن کي هڪ جدا گروهہ ٻڌائي انهن کي انسانذات جي رهبري ڪرائڻ جي طرفدارن کي پنهنجا دليل آهن، جن جو مختصر احوال بہ اڳي ئي ٻڌايل آهي. هتي صرف هي ٻڌائڻ ڪافي ٿيندو تہ شاهہ صاحب پهرين خيال جو هو، جنهن ڪري ئي حب الوطني کي ساراهيو اٿس. موجوده وقت جي زبان ۾ انهن ٻنهي نظرين کي نيشنلزم ۽ پئن - اسلام ازم سڏجي سگهجي ٿو.

شاهہ صاحب نيشنلزم جو حامي هو، نيشنلزم ۽ حب الوطني ساڳي شيءِ آهن. اهو صاف سمجهڻ گهرجي تہ جيڪي سنڌي، شاهہ صاحب جا مداح آهن ۽ ڊاڪٽر اقبال جا بہ پوئلڳ ٿيڻ گهرن ٿا، تن يا تہ ٻنهي جي خيالات جو مقصد سمجهيو نہ آهي يا ڄاڻي واڻي ائين ڪن ٿا. مطلب تہ شاهہ صاحب جو پهريون پيغام سنڌ جي سياسي، اقتصادي، ذهني آزادي ۽ ترقيءَ جي مقصد سان محبت رکڻ آهي ۽ حب الوطني جي صحيح معنىٰ بہ اهائي ٿي سگهي ٿي.

2. پاڻ سڃاڻڻ

شاهہ صاحب جي ڪلام ۾ پاڻ سڃاڻڻ تي پڻ گهڻو زور ڏنل آهي. اڪثر معنىٰ ڪندڙ پاڻ سڃاڻڻ مان صرف روحاني ۽ صوفياڻو مقصد ڪيندا آهن، وحدت الوجود جي نقطہ نگاهہ ڪان هو چوندا آهن تہ ’تو ۾ تنهنجو معشوق يا محبوب لڪل آهي، ٻاهر نهارڻ بيسود آهي.‘ ’نائي نيڻ نهارڻ‘، ’اندر اجارڻ‘ سان ان کي ڏسي سگهندين. شاهہ صاحب چوي ٿو تہ:

”وڄين چو وٺڪار، هت نہ ڳولين هوت کي،
لڪو ڪين لطيف چئي، ٻاروچو ٻي پار،
تي ستي ٻڌو سندرو، پرت پنهونءَ سين پار،
نائي نيڻ نهار، تہ تو ۾ ديرو دوست جو.“

ان جي هيءَ معنىٰ بہ ٿي سگهي ٿي تہ ٻين يا ڏارين جي درن تي ڇو وڃين رُلين ۽ ڌڪا ٿو کائين، هوت (مقصد) تنهنجي هٿ ۾ آهي، رڳو همت جي درڪار اٿئي، تہ پاڻ وٽان ئي هٿ اچي ويندئي.

پنهنجو قومي نالو نشان، اصل نسل ۽ قديم روايات جي واقفيت قدر ۽ قيمت، سڀ پاڻ سڃاڻڻ جي معنىٰ ۾ اچي وڃن ٿا. دنيا ۾ انسان ڪنهن خاص مقصد جي لاءِ پيدا ٿيل آهي ۽ ان کي خاص فرض پورا ڪرڻا آهن، انهيءَ مقصد، مراد ۽ فرض ادائن لاءِ، هر هڪ ماڻهو ۽ قوم کي پنهنجو پنهنجو پارٽ ادا ڪرڻو آهي.

اهڙيءَ طرح سان سنڌين لاءِ بہ ڪو نصب العين هوندو ۽ انهيءَ جي سڃاڻپ ۾ ئي سنڌين جي پاڻ سڃاڻڻ جو راز لڪيل آهي. سنڌين جو نصب العين اهو آهي تہ، جڏهن اقوام عالم ڪي پنهنجي 'ڪتيل سُٽ' جي پرک لاءِ صراف 'عالم' وٽ سرتين جي سامهون سڏ ٿيندو، تڏهن انهيءَ ڪي ڪجهہ هجي، جو ڏيکاري سگهن ۽ شرم کان ڪنڌ هيٺ ڪرڻو پوين.

ان جو سڃاڻن تڏهن حاصل ٿي سگهندو، جڏهن هر هڪ سنڌ جو رهاڪو، پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي نفعي ڪي قوم جي گڏيل مفاد جي لاءِ قربان ڪرڻ سگهندو، پاڻ سڃاڻڻ ۾ شخص جي فنا آهي ۽ قومن جي لاءِ بقا آهي. قوم جي نفعي جي لاءِ، پاڻ ڪي ماري يا فنا ڪري، هڪ قطري ڪي قومي قالب ۾ فنا ڪرڻ، پاڻ سڃاڻڻ جو بنيادي سبق آهي، شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ :

”مر تہ موچاري ٿيين، ويهي جيءَ ۾ جوءِ،
منڌا! مرڻا پوءِ، پهچندئن پنهونءَ ڪي.“

شاهہ صاحب جو سمورو ڪلام، غور سان پڙهي ڏسبو تہ مقصد، محبوب، منزل، مارن وغيره ڪي پهچڻ لاءِ ڏکن ۽ ڏاکڙن، ڪشالن ۽ مصيبتن جو سهڻ ۽ برداشت ڪرڻ، ضروري امر آهي. گهر ويني، بنا محنت ۽ تڪليف جي، ان درجي تي پهچڻ، ڪوڙيون سڏون ڪرڻ آهن.

3. بي خوفي ۽ همت

شاهہ صاحب جو سنڌين جي لاءِ ٽيون پيغام، همت ڌارڻ جو آهي، جنهن ماڻهو يا قوم ڪي خوف جي بيماري ويڙهي ويل هوندي، سي نہ آزاد ٿي سگهندا ۽ نہ ترقي ڪري سگهندا، جتي ايمان آهي، اتي خوف نہ آهي، جتي خوف آهي، اتي ايمان نہ هوندو. مؤمن ايمان ڪان سواءِ ٿي نہ سگهندو. بزدلي، جهالت، احساس ڪمتريءَ ۽ بي اتفاقيءَ ڪري خوف پيدا ٿئي ٿو. جڏهن ڪي خود مطلب مڪاني حاڪم، عوام ڪي ڪمزور، بزدل بنائي پنهنجي شخصي اقتدار قائم رکڻ گهرندا آهن تہ بيا وري خود مطلبي ۽ خانہ جنگيءَ جو فائدو وٺي، ساري قوم ڪي غلام بنائي ڇڏين ٿا، مقصد ان راند وانگر سئولو ڪم ناهين، جا ٻيرو ڪيڏيندا آهن، هت تہ سسي نيزي جي پاند تي اجلي اڏ ڪرڻي آهي.

دهشت جا درياهه لنگهڻا آهن، هت لڙ، لهريون، لس ليٽ هوندا آهن ۽ جن درياهن جو سنڌوسيڙهو ڪونه هوندو آهي، اتي سچا پيڙا سير ۾ هيٺ هليا ويندا آهن، جن سان پرزو بہ پيدا نہ ٿيندو آهي، جتي بهر جا سناٽا سيسار ۽ هيبتناڪ واڳون هزارين هوندا آهن. اتي اڻ تارون ڪي صرف ساهڙ جي صلاح پار لنگهائي سگهي ٿي، جا اها آهي تہ :

"جئان وهي تئان واٽ، ڪپر پڇن ڪوڙيون،
جن ڪي سڪ ساهڙ جي، سي گهيڙ نہ پڇن گهاٽ،
جن ڪي عشق جي اساٽ، سي واهڙ پائين وکڙي."

شاهه صاحب سنڌين ۾ جهالت، احساس ڪمتري، بي اتفاقي ۽ سستي ڏٺي ۽ انهن جملي مرضن لاءِ هڪ ئي واحد علاج، همت ۽ بهادريءَ جو ڏسيائين.

4. قرباني

سنڌين جي لاءِ شاهه صاحب جيڪو چوٿون، سنيهو ڏنو آهي، اهو قوم ۽ ملڪ جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ جي، رستي ۾ هر هڪ سنڌيءَ کي پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد کي قربان ڪري، عوام جو پلو ڳرڻ جو آهي، ڪابہ اهڙي قوم يا ملڪ ترقي ڪري نہ سگهندو، جنهن جي فردن ۾ قربانيءَ جو مادو نہ هوندو آهي. شاهه صاحب فرمائي ٿو تہ :

"تون جي ڪالهہ مئين، تہ ڪالهہ ئي گڏئين پرينءَ کي،
ڪڏهن ڪا سئي، تہ ڪا سگهين گڏئين سجڻين."

شاهه صاحب چوي ٿو تہ انهيءَ فنا في القوم جي درجي کي پهچڻ جي لاءِ، سر جي سٽ ڏيڻي پوي ٿي. ڪامڻ سنديون خبرون پتنگن کا پڇي ڏسو، جي پنهنجي جيءَ کي آٽيو آڳ ۾ جلائن ٿا. هو پهه پڇايو مچ تي مڙن ٿا ۽ لهس ڏسي لچکن ڪين ٿا، سچ متي سڙيو وڃن ۽ ڳچين سندا ڳچ وجايو ڇڏين. جڏهن باهه بري ٿي تہ، هو چڙهيو پيا چڪاسين، ۽ ڏسيو پيا وهسن ۽ پاڻ ڪنيو ڪوريءَ ۾ وجهن. ڪنهن جاءِ تي اگرن جو مثال ڏيئي چوي ٿو تہ :

"هيءَ پر اڳارن، بہ ڏاهين برن جي،
هڪ ڪوري ڪانئيا، ٻو ڏوڏيءَ منجهہ ڏڳن،
پاڻ لهارن، ميڙي رکيا مچ ۾"

انهن کي لهار پاريو اجهائين، وري اجهايو پارين ٿا، ته ٻه هو پنهنجي ڪمن ۾ پورا آهين، وري ملڪ جي خادمن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته :

”جان وڍيو هيئن تان ويهه، نه ته وڻيو واٽ واڻ، تون،
هي تنين جو ڏيهه، ڪاتي جنين هٿ ۾.“

انهن کي وري چوي ٿو ته، جي تون سڪڻ سکيو آهين، ته ڪاتيءَ پٺي ۾ ڪنجهه ۽ ڪلالن جي ماٽيءَ وٽ پنهنجو مٿو ڪاتي رکڻ جي لاءِ تيار ٿي وڃ، ۽ سر سٽ ۾ ڏئي، پوءِ انهيءَ محبت واري مڌ مان ڪي پياليون پيءُ. اڳتي هلي وري فرمائي ٿو ته :

”اصل عاشقن جو، سر نه سانڍڻ ڪم،
سو سسنئان اڳرو، سندو دوستان دم،
هي هڏ ۽ چم، پڪ پريان جي نه ٻڙي.“

سوريءَ چڙهڻ جو بيان ڪري چوي ٿو ته :

”سوري آهي سينگار، اصل عاشقن جو،
مڙڻ موٽڻ ميهڻو، ٿيا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن جو.“

وري چوي ٿو ته هڪ ٻن عاشقن جي پيدا ٿيڻ مان ملڪ ۽ قوم جو ڇٽڪارو ٿيڻ وارو نه آهي، اتي ته ڪيئي ڪوڙين عاشقن جو پيدا ٿين ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته ڪلالڪي گهر، ڪسڻ جو ڪوپ پيو وهي، اتي وڍڻ، چيرڻ، چچرڻ، انهن جي پهت ۽ پر ٿي وئي آهي ۽ عاشقن کي وري مرڻ ۾ مشاهدو پيو ٿئي.

5. ستايلن جي سنگت ۽ همايت

شاهه صاحب جا مٿي ذڪر پيغام، رواجي طرح ته هر سنڌيءَ جي لاءِ آهن پر ڪيس خبر هئي ته، انهن ڳالهين تي عمل ڪرڻ اهڪو آهي. انهن ذريعن جي وسيلي، قومي آزاديءَ ۽ ترقيءَ جي مقصد کي پهچڻ جو پنڌ، اٽانگو آهي. جتي ٻاري ٻر ۽ ٽڪائڻ وارا ٽر سڏين ٿا. اتي جبل جلدائي ڪري ٽڪ جو ٽاهه ڏيکارين ٿا. ڪڪر ڪوسا ٿين ٿا ۽ رڻ ٽتو رائو آهي، جو راڙي جبل جو سفر سنانٽو آهي، وٽڪار جي وٽن ۾ نيلا نانگ رهن ٿا، جت

ڪڙم قبيلا ساٿ نہ تا ڏين. اتي سيڪا سڏ ڪانہ ڪندي، صرف جن جو اندر اڏ هوندو سي ئي ڏونگر ڏوري سگهنديون. انهيءَ ڪري سندس خطاب پکن، ۾ رهڻ وارن پنوهارن، ڏيهہ جي ڏوتين، مالن چارڻ وارن مارُن، هر ڪاهن وارن هارين، ترن ۾ برف ۾ رهندڙ سنگهارن پيار پرين سيڻن ۾ سرتين، ڪارن ۾ چارن وارن مڇي مارڻ وارن مهاڻن جن جي پاٻوڙا پوشاڪ آهي، وڏيءَ جي واڍ ٻوڙن ٻاروچين ۾ ٻارن، سڪا سمنڊ ڪچن ۾ ۾ پراڻن ڪتين ۾ نيٽن ٺمائيندڙ ڪاهوڙين پکها پاسي گهاريندڙ، ۾ سڙهہ سنياٸيندڙن ساموندين، گوندر ۾ گذاريندڙن پهڙن تي پاسا ڪوڙيندڙن، سڄ جي سفر وارن، نہ ٻڌي نہ سٸي جوءِ جي ڏوريندڙن، جتي پکيءَ جو پير نہ هجي، اتي باهڙي ٺمڪاٸيندڙن طرف آهي. انهيءَ ڪي خبر هٸي تہ سندس پيغام ۾ سنيهن تي عمل، لوڪ جي لياڪن رکڻ وارن، نام نشان پويان هلندڙن، مال مڏيون گڏ ڪندڙن، سک جي سانديندڙن گندي ۾ گرانهن جي گولن، پٽ ڪٽي پندڙن، سنجهي سمهي رهندڙن، پاڻ جي پوڇا ڪراٸڻ وارن، گندي، مانيءَ ۾ ماڳ موچاري پنيان هلڻ وارن، جسم ۾ جڏا، پر ڪيڻ ۾ ڪڙن، مٽٸي تي ماٽڪ وڪٽندڙن، ماڻهن ڪان منهن ڪيو اتو ۾ ان پنندڙن، (جن ڪي اڄ ڪلهہ جي زبان ۾ لقبن ۾ لالچن تي ضمير وڪڻڻ وارا، ميمبرين ۾ وزيرين خاطر قوم ڪي قربان ڪرڻ وارا، رشوتن مان مال ۾ ملڪيت ڪنيون ڪرڻ وارا، توري جوف خاطر، ڌارين جا جوتا صفا ڪرڻ وارا، جاٽي سجاٽي ناحق ڪان ڏجي مات ڪرڻ وارا، بداخلاقيءَ جو اڏو هئڻ جي باوجود دين جو نعرو هڻڻ وارا، مسڪينن، خانہ بدوشن، اڻ جاڻن جي ڪماٸي تي عيش عشرت ڪرڻ وارا، ظلم ۾ ستم، ذريعي پنهنجي طاقت قائم رکڻ وارا سڏي سگهجي ٿو) ڪان ڪين تي سگهندو، تنهنڪري اهڙن ماڻهن کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ :

”اڻ ڏڪوين ڏڪن جي، چو تيون پتريون،
ناهہ اورراتو ان ڪي، تيون لوڪ ريائون رون،
ينڻ پيريون هون، پار تنين جا پڌرا.“

هو سنڌ جي مظلوم ۾ مسڪين عوام کي غربت، جهل، بداخلاقي، ظلم ۾ ڏاڍائيءَ ڪان آزادي ڏيارڻ واسطي گڏ ڪرڻ گهري ٿو، چاڪاڻ تہ ڪيس خبر هٸي ملڪ ۾ قوم جي آزاديءَ ۾ ترقيءَ ج موڪ بہ انهن وٽان ٿيڻ وارو آهي ۾ چوي ٿو تہ :

”اڇو سورن واريون، ڪريو سور پچار،
ڪن گهٽا ڪن تورا، ڪانهي سورن ڏار،
ڏنا جي ڏاتار، سي جهولي پائي مو جهليا.“

هن کي بنگلن ۽ محلاتن ۾ رهندڙن، پٽ پٽيهر پهريندڙن، پوڙ پلاءَ ڪائيندڙن، موٽرن ۾ چڙهندڙن ۾، عوام لاءِ اتي ڪا جفاڪشِي ڪرڻ جي توري اميد بہ نہ هئي. آخر ڪار اها جا جاءِ پرندي اها جلندي، تنهن ڪري چوي ٿو تہ :

"سگهن سڌ نہ سور جي، تہ گهايل ڪيئن گهارين،
پيل پاسو پٽ تي، واڍوڙيل نہ وارين،
پر ۾ پچن پرين لاءِ، هي هنجون هارين،
سڄڻ جي سارين، تہ رويو وهامي راتڙي."

هو محب وطن ماڻهن کي صلاح ڏئي ٿو تہ، جيڪي جهوپڙين ۾ ڪکائن منهن، ٽرن ۽ پرن جيلن ۽ اسپتالن وغيره ۾ دکي حياتي گذاري رهيا آهن، تن جي خبر لهن، انهن جا ڏک ۽ سور ٻڌن. انهن جا مسئلا سمجهن. ملک مان بک، اگهاڙپ بيماري ۽ مصيبت ڪيڻ لاءِ رٿون ۽ مشورا ڪن، پوءِ ئي هو سچا خادم سڏائڻ جا حقدار ٿي سگهندا. چوي ٿو تہ :

"رهي اڄجي راتڙي، تن واڍوڙين وٽان،
جن کي سور سرير ۾، گهٽ منجهاران گهاءِ،
لڪائي لوڪان، پاڻهين ٻڌن پٽيون."

ان وقت زماني جي صاحب اقتدار طبقي جي ماڻهن (جن ملڪ ۽ قوم جي ليڊريءَ جي واڳ بہ پنهنجي حوالي ڪٽي ڪئي هئي ۽ باوجود وڏين دعوائن جي ملڪ ۽ پنهنجي طبقاتي مفاد جي لاءِ مسڪين، بي علم، مظلوم ۽ ڪسمپرس حالت ۾ رکيو وينا هئا) جي حالت ڏسي انهيءَ طبقي مان قطعا نا اميد ٿي هو ۽ ظاهر ڪيائين تہ :

"ڪنيس ڪ ويڄن، تن طبيب نہ گڏيا،
ڏئي ڏنپ ڏڏن، پاڻان ڏيل ڏکوئيو."

هو ساڳئي طرح متعصب، تنگ نظر، خود مطلب ۽ دنيا خاطر دين وڃائيندڙ ملن ۽ مولوين مان بہ راضي نہ هو، هن کي خبر هئي تہ :

”پڙهيو تا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاٽان ڏوهه چڙهن، جيئن ورق وارين وترا.“

ملڪ ۽ قوم جي خادم ٿيڻ جي لاءِ، هو ڪي شرط مقرر ٿو ڪري، جيڪي انهن پٽاندڙ هلندا، سي ئي ان ڪم لاءِ لائق ٿي سگهندا. چوي ٿو ته :

”سپ ننگيون ٿي نڪرو، لالچ ڇڏي لوپ،
سپريان جي سوپ، ننڊن ڪندي نه ٿئي.“

جن ماڻهن ۾ اهي ڳالهيون موجود نه آهن، سي مستقبل ٿي حال ۽ عوامي فائدي تي شخصي فائدو متائڻ لاءِ تيار آهن ۽ قوم جي مجموعي نفعي کي پنهنجي طبقاري مفاد تي قربان ڪن ٿا تن لاءِ چوي ٿو ته :

”وصل تنهن وڃائيو، سينڌ سرمي سئين،
سا لوني ليلان جيئن، مٽيو جنهن مٽ ڪيو.“

هن سنڌ جي صاحب اقتدار طبقي جي خامين جي باوجود، سنڌي عوام مان اميد ڪانه لاٿي هئي ۽ انهن مصيبت زده، ستايل غريب ۽ اٽڃاڻ ماڻهن کي دلداري ڏئي، هن طرح مخاطب ڪيو آهي :

”ڏکي ڏک متي ڪري، ونءُ چپر پيهي،
گڏيئي ڏيهي، سوڏيون ڏيندئي خبرون.“

وري چوي ٿو ته :

”پيڙي بڌ بيهار، سورائتي سندرو،
ڏونگر توهان ڏار، ڪانه ڏوريندي سک سين.“

هو تڪليفن ۽ مصيبتن سان عادي ٿيڻ ضروري ٿو سمجهي، ڇاڪاڻ ته جيسين ماڻهو انهيءَ جو عادي ۽ هيراڪ نه ٿيو آهي، ان وقت تائين هن ڪان ڪوبه بلند خيال ۽ اعلىٰ مقام وارو ڪم پورو نه ٿي سگهندو، تنهنڪري چوي ٿو ته :

”سڄ سکن ڏيئي، ورھ وھايم ھيڪڙو،
مون کي تنھن نيئي، پير ڏيکاريو پرينءَ جو.“

سورن جا هيراڪ تيڻ بعد، ملڪ جي خادمن جو جيڪو حال ٿئي ٿو، انهيءَ جا هيٺيان اهڃاڻ ٿو ڏسي :

”ڏکوين اهڃاڻ کلهي ڦاٽو ڪنجرو،
وڃن گوندر گڏيون، لوڪ نه آڇين پاڻ،
سورن اسان ساڻ، ننڊي نينهن ڪيو.“

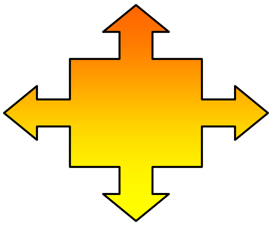

فصل ڏهون

شاهه صاحب ۽ سياسي نظريا

شاهه صاحب ۽ سياسي نظريا بنسنت، ڪجهه ذڪر آءٌ ٻئي فصل ۾ اڳيئي ڪري آيو آهيان ته ان زماني، ماحول جا شاهه صاحب تي ڪهڙا اثر پيا. جنهن صورت ۾ انهيءَ زماني جا تفصيل وار تاريخي احوال ملي نٿا سگهن، ان ڪري جيڪو به تاريخي احوال ملي سگهيو اٿم ان تي ڳوڙهي ويچار ويچار ڪرڻ بعد، شاهه صاحب جي ڪلام کي پڙهڻ ۽ هن وقت جي سياسي حالات کي مد نظر رکي، قومي دليلن جي بنياد تي، آءٌ جن نتيجن تي پهتو آهيان، تن جو ذڪر هن فصل ۾ ڪندس، ممڪن آهي ته ڪي تاريخ دان يا اهل علم منهنجي هيٺ ذڪر ڪيل نتيجن سان شامل راءِ نه ٿين، پر آءٌ جن نتيجن تي پهتو آهيان، انهن لاءِ مون کي ڪافي دليل ۽ ثبوت آهن ۽ جيسين ان کان وڌيڪ قوي دليل سان انهيءَ نتيجي کي ڪنهن رد نه ڪيو آهي، مون کي پورو حق آهي، انهن خيالن جي اظهار ڪرڻ جو. اهو ته دنيا جو دستور آهي، هڪ مريض جي تشخيص ۾ به ڪو ڇدو، ٻه ڊاڪٽر پاڻ ۾ متفق ٿيندا آهن، تنهن ڪري ممڪن آهي، ڪي صاحب مون سان به متفق نه ٿين، ان زماني ۾ دنيا جا سياسي نظريا اڄڪلهه وانگر صاف تي، ڪن بنيادي اصول تي ظاهر ٿيل ڪو نه هئا، سنڌ ۾ ان وقت شخصي راڄ هو، تعليم گهٽ هئي، مغربي دنيا ۾ تهذيب ۽ تمدن سان هتي ماڻهن جي واقفيت ڪا نه هئي، اسيمبليون، وزارتون، چونڊون، ووٽن ونڻ لاءِ ڪن پروگرامن جي بنياد تي، ماڻهن کي اپيلون ڪرڻ، ڪن اصولن جي بنياد تي سياسي پارٽين جو نهڻ، سوشلزم، نئشنلزم، پئن اسلامزم، ڪئپيٽلزم، فاشيزم، ڪميونزم وغيره جا نظريا موجوده صورت ۾ ڪو نه هئا. سنڌ ۾ جاگيرداري نظام ۽ مذهبي، نظرين جن جي هيٺ حڪومت جو ڪاروبار هلندڙ هو. انهيءَ وقت جي سياسي نظام ۽ ڪاروبار جي هاڻوڪي وقت جي معاملات سان مشابهت نيڪ نه ٿيندي. ليڪن ان ڳالهه ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته مٿي ذڪر ڪيل نظريا جيڪڏهن سندن موجوده صورت ۾ ان وقت نه هئا، ته به انهن نظرين جا ابتدائي عنصر ته ضرور موجود هئا. جيڪڏهن جاگيردارن ۽ هارين جو وجود ان وقت ثابت ٿئي ٿو ته ان مان سوشلزم جي لاءِ سواد موجود هئڻ جو ثبوت ملي ٿو.

سنڌ تي ڌارين جي ڪاهن، تسلط ۽ اقتدار جا واقعا ۽ سنڌين طرفان پرپور مقابلا، آزاديءَ لاءِ جدوجهد واسطي ڪوشش جا مثال تاريخ ۾ موجود هوندي، سنڌ اندر نيشنلزم جي جذبي يا تحريڪ جو بنياد ڪهڙي به شڪل ۾ هئڻ کان انڪار ڪرڻ بي سود ٿيندو. سومرن ۽ سمن جي گهرائڻ جون ڌارين سان جنگيون ۽ مڪاني شاعرن جا انهن جي ساراهه ۾ قصدا چوڻ مان قوم پرستيءَ جي بوءِ اچي ٿي.

سيد محمد ميران جونپوري ۽ ٻين مسلمان مذهبي ليڊرن جي تحريڪن ۾ پئن اسلامزم جا صفا چٽا آثار نمايان نظر اچن ٿا. انهيءَ وقت جي مثالن مان قاضي قاضن جي شاهه بيگ محمد ارغون پنهنجي پير ڀائي جي حمايت ڪرڻ به ان ڳالهه جو ثبوت ڏئي ٿي.

البت ڪئپيٽلزم پنهنجي موجوده منظم صورت ۾ موجود نہ هو، ليڪن اهو تہ اجا تائين بہ سنڌ ۾ مغربي نموني ۾ پيدا ڪو نہ ٿيو اهي. جنهن صورت ۾ فاشزم جا بنيادي متا هي آهن، تہ چند ماڻهو پنهنجي شخصي يا طبقاتي مفاد خاطر، عوام جي آزاديءَ ڪي ختم ڪري، طاقت جي زور تي انهن تي قابض ٿي عوام جي زندگيءَ جي هر معاملي ۾ دست اندازي ڪن ۽ انهن ڪي پنهنجي مخصوص نقط نگاهہ مطابق زبردستي هلائين تہ اهڙي فاشزم جا آثار، ڪلهوڙن جي طريقي حڪومت ۾ عام جام ڏسجن ٿا.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي فتوائن کي حڪومت طران نافذ ڪرڻ، ڪهڙن واري بزرگ ميان عبدالرحمان ۽ شاهہ عنايت صوفي جون اختلاف راءِ جي ڪري، شهادتون ڪرائڻ، انهيءَ ڳالهہ جو ڪافي دليل آهي، مسلمانن کي هڪ خاص نموني جون ڏاڙهيون رکائڻ، سٿڻ پارائڻ، ڪرن ڪٽائڻ تائين مجبور ڪرڻ، هندن جي مذهبي رسوم تي ڪي پابنديون لڳائڻ جي واقعن مان فاشزم جا پڌر اثار نظر اچن ٿا.

ڪميونزم جو نظريو ان وقت موجوده صورت ۾ نہ هو، ليڪن ان جي پيدائش لاءِ مواد موجود هو. جيئن ڪاٺ ۾ باهہ هميشہ موجود هوندي آهي. ليڪن اُها ظاهر تڏهين ٿيندي آهي، جڏهين ان جي دکاڻ لاءِ ڪارڻ پيدا ٿئي ٿو. ڏڪويل، ستايل، بي گهر ۽ انگ اگهاڙن ماڻهن جو موجود هئڻ، ان ڳالهہ جي ثابتي آهي تہ، ان وقت بہ جماعتي نظام جي خرابين ڪري، انقلاب جي شديد ضرورت موجود هئي.

تنهن ڪري شاهہ صاحب جي ڪلام مان، هيٺين نتيجن ڪڍڻ لاءِ، مونکي ڪافي سبب آهن. منهنجي خيال موجب شاهہ صاحب:

1. شاهہ صاحب نيشلزم جو حامي هو.
2. جمهوريت جو طرفدار هو.
3. سندن رحجان سوشلزم طرف مائل هو.
4. هو پئن اسلامزم جو حامي ڪو نہ هو.
5. ڊڪٽيٽر شپ يا فاشزم جو مخالف هو.
6. شاهوڪاري نظام جو مخالف هو.

آءٌ هيٺ سندس ڪلام مان حوالا ڏيئي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس تہ مٿي ذڪر ڪيل نتيجا ڪيتري قدر صحيح آهن.

1. نيشنلزم (قوم پرستيءَ) جي حمايت

قوم پرستيءَ لاءِ ٻن ڳالهين جي ضرورت ٿئي ٿي. هڪ جاگرافي ۽ لساني لحاظ سان ملڪ جو تصور ۽ ٻيو انهيءَ وطن جي بنياد تي قوميت جو تخيل.

هن ڪتاب جي چوٿين ۽ پنجين فصلن ۾ مون شاهه صاحب جي سنڌ ملڪ بابت خيالات ۽ سندس قومي تصور بابت گهڻو ڪجهه لکيو آهي، تنهن ڪري ساڳين دليلن کي هتي دهرائڻ ضروري نٿو سمجهان. جن ماڻهن کي ان ۾ شڪ هجي، سي شاهه صاحب جي ڪلام مان، مارئيءَ جو سُر محب وطن جي نگاهه سان پڙهي ڏسن ته پتو پئجي ويندو.

2. جمهوريت جي طرفداري

انهيءَ ڳالهه کان انڪار تي نٿو سگهي ته شاهه صاحب عوام جي اتفاق جو حامي، ستايلن، مسڪينن، ڏوڪويلن جي گڏجڻ ۽ ٻڌيءَ جو طرفدار هو. هن ڪي عوام ۾ نا اتفاقي ڏسي، ڏاڍو ارمان تي ٿيو ۽ پکين جو مثال ڏيئي ڪين شرمايائين تي ته، اي ماڻهوءَ اوهان ۾ پکين جيترو به شعور نه آهي:

وِڳر ڪيو وتن، پرت نه ڇنن پاڻ ۾
پسو پکيئڙن، ماڻهنئان ميٺ گهڻو

هڪ جاءِ تي سنڌ جي عوام کي پنهن جي مشهور لقبن مان هڪ جي نالي ڇئي ٿو ته اي سنگهار، قوم جي ترقيءَ ۽ بهتريءَ جو خيال ڌاري، جدائي ڪرڻ اَيءَ سچن قوم پرستن جو ڪم نه آهي. چوي ٿو ته:

ڌڻ ڌارڻ، ڌار رهڻ، اَيءَ نه سگهارن ست.
ڪاهي ايندا ڪڏهين، متي واندي وهت.
جي هاڻو هونئي هت. ته به اوڙ لاهه م ان جو.

سنڌ جي عوام ۾ گذر جي تنگيءَ جاگيردارن جي پاليسيءَ، ملن جي تعصب ۽ پيرن جي خودمطلبيءَ ڪري، جو نا اتفاقيءَ جو ٻج ڇٽجي ويو هو ۽ ساري قوم جو شيرازو ٽڪرا ٽڪرا تي ويو هو. ان تي ارمان ڪائيندي ظاهر ٿو ڪري:

" ڪٺا منجهه قرار، هئا هيڪاندا سنگ ۾
ڳاهي ڳاهه فراق جي، ڪيا ڌارون ڌار
نه جاٽا بيهار، ميلو ٿيندو سڄڻين"

هڪ هنڌ اتفاق ۽ ٻڌيءَ جا فائدا بيان ڪندي چوي ٿو ته:

"جي پائين وس چران، ته سنگهارن سان لڏ
ته هاجي سندي هڏ، ڪوڪ نه سنين ڪڏهين"

سورٺ جي سر ۾ راءِ ڏياچ ۽ بيجهل جي قصي ۾، هن ٻڌايو آهي ته ڪيئن نه عام راءِ بادشاهن جا به ڪنڌ نمايو ڇڏي:

انبو نوابن جا، سوريو ڪيدي ساهه

”محلين آيو مگڻو، ڪٽي ساز سري
لڳي تند تنبير جي، پيا ڪوٽ ڪري
هنڌين ماڳين هوءِ تي، تنهن جي ٻيجل دانهن ٻري
جهونا ڳڙهه جهري، پوندي جهانءِ جهروڪ ۾“

وري هڪ گوش نشين يا عوام ڪي پري، وطني ياءُ ڪي ٿو چو ته :

وڳر وساري، وينين ڪيئن ماٺ ڪري
ڪ تو نه ماري، رڻ جهڻ سندي سڄٽين

سندس ڪلام جا اهي اشارا سندس جمهوريت پسنديءَ لاءِ ڪافي دليل آهن

3. سوشلزم جي طرف رجحان

شاهه صاحب غريب جو طرفدار هو ۽ ستايلن کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش تي ڪيائين، ان جا مثال اڳيئي پيش ڪيا ويا آهن، هتي سندس ڪلام مان ٻيا مثال ڏيئي، ان ڳالهه کي واضع ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ته جيتوڻيڪ شاهه صاحب سموري وطن جي آزاديءَ ترقيءَ لاءِ بارش (انقلاب) جي دعا پي گهري آهي، پر سندس انهيءَ مان مقصد غريب عوام جو سک هو ۽ نه شاهوڪار طبقي جي سک جو مطلب هو. هو صاف چئي ٿو ته اي سارنگ (انقلاب) اجين ۽ ٻکين جي سار لهيج ۽ ان (رزق) گهڻو ڪج، جو سنگهار (عوام) سڪيا تين.

سارنگ سار لهيج، الله لڳ اجين جي
پاڻي پوج تي، ارزان ان ڪريج
وطن وسائيج، ته سنگهارن سک ٿئي

انهيءَ سوسائٽي جي انقلاب مان جو ملڪ جي اقتصادي ازاديءَ جي بارش بعد پيدا ٿئي ٿو، سندس مقصد هاري ڪلاس جي خوشنودي هئي، چوي ٿو ته:

من تي مندل وجهيا، تاڙي ڪي تنوار
هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار
اڄ پڻ منهن جي يار، وسڻ جا ويس ڪيا

شاهه صاحب ڏڪارين، مانگو ميڙڻ وارن، پنجن مان پندرهن ڪرڻ وارن، ظالم زميندارن جي سخت بر خلاف هو، انهن جي ختم ٿيڻ لاءِ دعا گهريون اٿس، سندس چوڻ موجب سچي اقتصادي آزاديءَ جي بارش (انقلاب) اهي سڀ آفتون ملڪ تان ٽاري ڇڏيندي:

حڪم ٿيو بادل کي، ته سارنگ ساٿ ڪجن،
وڄون وسڻ آئيون، ٿهه ٿهه مينهن ڏسن،
جن مهانگي لئي ميڙيو، سي ٽا هٿ هٽن،
پنجن مان پنڌرهن ٿيا ائين ٽا، ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيهه مان، شال موڏي سڀ مرن،
وري وڏي وس جون، ڪيون ڳالهيون ڳوارن،
سيد چوي سين، آءُ توهه تنهنجي آسرو.

پنهنجي سنڌڙيءَ جي عوام کي، جڏهين ڏٺڙيل ٿي ڏٺائين ته دعائون ٿي گهريائين ته شل اهي سکيا ستابا ٿين ۽ گهر اڏي تمدن جي حياتي گذارين، فرمائي ٿو ته:

”ونهيان ٿين وٽاڻ، ڏوڪا هي هٿان جي
اوءِ پيٽيون ۽ پاڻ، موتي مارن اڏيا“

غريب مڇي مارڻ وارن اڌ اگهاڙن ۽ اڌ بکين کي به نه وساريو اٿس ۽ دعا گهري چوي ٿو ته :

” گند جن جي گوڏ ۾ پابوڙا پينام
انهين کي انعام، مچر ميڙيوئي ٿيو“

شاهه صاحب وٽ ڄام تماچي عوام جو حقيقي ليڊر اهي، جنهن وٽ وڏ ماڻهپ جي شيخي نه آهي ۽ چارو ڪلهي تي کيو جبيرن جي وچ ۾ جهلي رهيو اهي، جنهن جي اڳيان سميون ۽ سومريون جي اوچي ڳات اچن ٿيون. سي ياد نه آهن، ان کي صرف ڪينجهر ڄائين جي تات آهي ۽ وٽس، گند سان گوڏين پريل، مٿي تي ڪکيءَ هاٽيون ڪاريون ۽ هٿن ۾ ڇڃيءَ هاٽان ڇڄ ساڻ ڪري، ڪاريون، ڪوجهيون مهاٽيون، صبح ۽ شام اچن وڃن ٿيون. راٽين ۽ سمين حڪمران قوم جي وڏن ماڻهن جي لاءِ ڪا جاءِ نه آهي، هن گندرن کي گاڏيءَ چاڙهي ڪٽي نوازيو آهي. هن انهن کي سجاٽي سندن ٻانهن ۾ پنهنجي محبت جو ٻيڙو ٻڌو آهي ۽ ڪين مڏ، مياٽيون، مڪڙا مڙئي معاف ڪري ڇڏيا اٿس، شاهه صاحب چوي ٿو ته :

ٿيا تماچي ڄام سين، مهاڻا محروم،
نندي وڏي گندري، مٿي ماڙي ڏوم،
جي ڪينجهر جي روم، سي سپ انعامي ٿيا.
ڪاريون، ڪوجهيون، ڳُ وڙيون، مور نہ موچاريون،
وڍي وينيون واٽ تي، ڪکيءَ جون ڪاريون،
انهن جون آريون، سمي ريءَ ڪير سهي.

4. پئن۔اسلامزم جي طرفداري:

آءٌ هن ڪتاب ۾ ٻين جاين تي ٻڌائي چڪو آهيان تہ ابتدا کان وٺي مسلمانن ۾ هڪڙو گروهہ اهڙو بہ پيو رهيو آهي، جو مسلمانن کي دنيا جي بهترين ۽ انسانن جي رهبريءَ جي لائق قوم سمجهي، ساري دنيا تي غلبہ اسلام جي نالي ۾، خلافت جي حڪومت قائم ڪرڻ جي فائدي ۾ پيو رهيو آهي. خليفن ۽ مهدين جو وجود بہ انهيءَ اصول جي بنياد تي پيو رهيو آهي " پئن اسلامزم" انهيءَ نظريي جو جديد نالو آهي. انهي نظريي مطابق جهاد، مسلمانن جي برتري ۽ غلبي جو مڃڻ لازمي شيون ٿيو پون، جيڪڏهن انهن ڳالهين جي صداقت ۽ ويساهہ رکبوتہ اسلام جا بنيادي اصول، امن ۽ سلامتي، مساوات ۽ جمهوريت جا رد ٿي پوندا، هر صوفي اسلام جي اهڙي تخيل جي برخلاف پيو رهيو آهي.

شاهہ صاحب وحدت الوجودي ٿي ڪري، اهڙا خيال رکي نٿي سگهيو، از انسواءِ هن کي معلوم هو تہ هزار کان بہ مٿي ورهيہ گذري چڪا هئا تہ ، انهيءَ نظريي جي پوئلڳي ڪندڙن جي طرز عمل مان، اسلام کي فائدي بدران نقصان پي رسيو هو. اسلام کي هڪ محدود دائري ۾ بند ڪري، ان جي فروغ کي نقصان پي پهچايو ويو.

شاهہ صاحب چوي ٿو/جڏهين:

پريان سندي پار جي، مڙئي مٺائي،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي چيت ڪري.

جي اصول کي مڃيو ٿي تہ، اهڙي بزرگ کان پئن اسلامزم جي نظرين کي مڃڻ جيڪو (فاشلزم) جو هڪ قسم هو، اجائي اميد ٿيندي.

5. ڊڪٽيٽرشپ جي مخالفت:

جنهن سوسائٽيءَ ۾ شخصي آزادي نہ هجي، جتي حڪومت جي واڳ چند ماڻهن جي هٿ ۾ هجي، جي ان کي پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻين ۽ پنهنجا

خيال، حڪمُ، طريقا زوريءَ عام ماڻهن مٿان مڙهين، اهڙي طريقي حڪومت کي فاشسٽ يا ڊڪٽيٽرانہ حڪومت سڏ بو اهي. اهو طريقو جهوريت جي مخالف آهي. شاهہ صاحب جيڪو ستايلن جي سنگت ڪني ڪرڻ جو حامي هو، سو اهڙي دستور جو حامي ٿي ڪين ٿي سگهيو. ازانسواءِ هر صوفي شخصي آزاديءَ جو ايترو گهڻ گهرو آهي، جو منجهان ڪي تہ وجي "انار ڪزم" جي اصول جا قائل ٿين ٿا، هو هر ظلم ۽ زبردستيءَ جي مخالفت ڪرڻ گهرن ٿا. پوءِ ڪٽي اها زبردستي مذهب يا سوسائٽيءَ جي نالي ۾ ئي چو نہ هجي. اهڙن ماڻهن کي مخاطب ٿي هڪ هنڌ چوي ٿو تہ:

" ماري مرين شال، ڊپ وجنئي ڊيبون
جيئن تو اچي ڪالهہ، وڏو وچر ورهن ڪي"

اهي ڊڪٽيٽر جڏهين تمام طاقتور ٿي، ڪنهن جي پرواهہ نتا ڪن جذبات کي نوڪر هٽي، پيرن هينان لتاڙڻ جي ڪوشش ٿا ڪن تہ، انهيءَ وقت شاهہ صاحب سندن لاءِ چوي ٿو تہ:

متو آهين مچ، ٿلهو تو ٿونا هٽين
تو جا پائين اچ، تنهن پاٽي پنئي ڏينهڙا.

6. شاهوڪاري نظام جي مخالفت:

آءُ مٿي لکي آيو آهيان تہ شاهہ صاحب جي طبع جو رحجان سوشلزم طرف هو، تنهن ڪري ان جو لازمي نتيجو اهو نڪرڻو آهي تہ هو هر اهڙي نظام جي برخلاف هجي، جنهن سان سندس مارو ۽ سنگهار بکيا، اجيا، اگهاڙا ۽ بي گهر خانہ بدوش زندگي گذارين ۽ چند شاهوڪار طبقي جا ماڻهو پيا مزا ماڻين. مارئي جو مثال ڏيئي هو ٻڌائڻ گهر تو تہ، اها ڪيڏي بہ قيمت تي، سواءِ مارن جي سڪئي ٿيڻ جي، پنهن جي شخصي حالت بدلائڻ لاءِ تيار نہ آهي، هوءَ باوجود عمر جي هزار اچن جي مارن کانسواءِ پاڻ کي سکي نٿي سمجهي، جڏهين هن جا مارو ولهہ ۾ سمهن ٿا تہ هيءَ ڪيئن سوڙن ۾ سمهڻ برداشت ڪندي. هو چوي ٿو تہ:

آءُ ڪيئن سوڙين سمهان، مون ور گهاري ولهہ،
ڪتيرن تان ڪل، عمر ڪج ۾ اهڙي

ايءَ نہ مارن ريت، جو سيڻ مٽائين سون تي،
اچي عمر ڪوٽ ۾، ڪنديس ڪا نہ ڪريت،
پکن جي پريت، ماڙن سين نہ مٽيان.

فصل يارهون

شاهه صاحب ۽ اسان جون جوابداريون

هر قومي شاعر جي ڪلام جي اها خصوصيت هوندي آهي، جو ڳوناڳن ڪان وٺي شهري، جاهلن ڪان وٺي عالمن تائين تي، سندن اثر پوندو آهي.

اسان جي قومي شاعر شاهه صاحب کي اگرچ ٻن سَون ورهين کان ٻه مٿي زمانو گذري چڪو آهي ۽ ملڪ جي ماڻهن ۽ حالات ۾ گهڻي تبديلي اچي ويئي آهي، ايتري قدر جو سندس ڪم آندل سنڌي زبان جا ڪيترائي لفظ ٻه اڄڪلهه غير مروج ٿي چڪا آهن، جنهنڪري ڪيترن ئي بيتن کي سمجهڻ واسطي معنىٰ لاءِ لغتن کي ڏسڻ جي ضرورت پوي ٿي. اڄڪلهه وڏن شهرن، ريلن، هوائي جهازن، تارن وغيره ملڪ جي اڳوڻي زندگيءَ کي گهڻو بدلائي ڇڏيو آهي، ليڪن باوجود ان جي ٻه جيڏانهن نظر ڪندا ته اڃا شاهه صاحب جو ڏاڪو سموري سنڌ تي ويٺل آهي. ڪي نڙ وڄائي ان جا بيت ڏيئي قلب کي سرور پهچائي رهيا آهن، ته ڪيترن عالمن ۽ اهل دل وارن جي مجلسن جي رونق ٻه شاهه صاحب جي ڪلام سان وڌي ٿي.

جيئن سون مان حاڪم سڪا ناهي، ملڪ جي ڏيتي ليتيءَ جي لاءِ ڪم آڻي ٿو، ته واپاري پنهنجي مٽا سٽا لاءِ ان کي استعمال ڪري ٿو، امير ماڻهو ان مان برتن وغيره جو ڪم وٺن ٿا ته خوبصورت ۽ شاهوڪار عورتون ان کي پنهنجي حسن کي وڌائڻ لاءِ زيورن جي طور تي ڪم آڻين ٿيون، حڪيم صاحب ان مان ڪشتو ٺاهي دل جي قوت، خون جي گهٽائي ۽ بدن جي طاقت لاءِ ڪتب آڻي ٿو. تيئن هڪ بهترين شاعر جي ڪلام کي مختلف ڪمن لاءِ ڪتب آڻي سگهجي ٿو.

شاهه صاحب جو ڪلام جيڪڏهن عالمن جي وعظن جي مجلسن جي رونق، هڪ طرف بنجي ٿو ته ٻئي طرف اديب ان جي باريڪ نڪتن، سلاست ۽ بلاغت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سونهن محسوس ڪن ٿا، اگر صوفي صاحب ان ۾ روحاني رمزون ۽ لدني نڪتا ٿو ڏسي ته ڳوناڻو ان جي ٻڌڻ مان غير معمولي دل جو سرور يا درد ٿو محسوس ڪري، مطلب ته جنهن جهڙيءَ نظر سان ان کي ڏٺو، اهڙو فائدو حاصل ڪيائين.

منهنجي طيال موجب وقت اچي ويو آهي، جڏهن هن سون جي ڪشتي کي قومي بدن جي صحت ۽ قوت جي لاءِ استعمال ڪجي، انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ

شاهه صاحب جي ڪلام کي سياسي نقطهء نگاهه سان سمجهڻ جي سخت ضرورت آهي. آءٌ انهيءَ نظر سان ڪلام ڏسڻ جي شروعات ڪريان ٿو، ممڪن آهي ته علم جي ڪوتاهي، وقت جي تنگي ۽ معلومات جي ڪميءَ سبب انهيءَ نئين مهم کي پوري طرح وقت جي ضرورتن جي مطابق ادا ڪري نه سگهيو هجان، ليڪن مون کي اميد آهي ته ٻيا عالم ۽ فاضل هن منهنجي ادنيٰ ڪوشش مان اشارو حاصل ڪري، انهيءَ مضمون کي زياده واضع ۽ اٽملهه طريقي سان ادا ڪندا. مونکي پنهنجن خامين ۽ ڪوتاهين جي پوري پروڙ آهي، پر هي ڪتاب صرف سندن علمي غيرت ۽ جذبي کي تازيانه هڻي چست ڪرڻ جي نيت سان لکيل آهي، اگر اڙدو. دان حضرات ڊاڪٽر اقبال ۽ ٻين شاعرن تي سَوَهَا شرح لکي، ان کي هر مجلس ۽ موقع لاءِ ڪتب آڻي سگهن ٿا ته، اسان سنڌي چونه بجا طور تي شاهه صاحب جي ڪلام کي پنهنجي نوجوان طبقي ۾ قومي بيداري ۽ سياسي شعور پيدا ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻيون ۽ اهڙي طرح سان سنڌين ۾ قومي احساس پيدا ڪري، پنهنجي قوم کي دنيا جي ٻين قومن جي اڳيان منهن مٿي ڪڍي، ميدان عمل ۾ بيهڻ جو لائق ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون.

اهو ڪم پوريءَ طرح سان تڏهن پورو ٿي سگهندو، جڏهن اسان پنهنجون جوابداريون سنڌ جي قومي شاعر شاهه صاحب جي طرف محسوس ڪريون.

شاهه صاحب جي راڳ جون مجلسون سڏائڻ يا انهن ۾ وجي قلب کي سرور پهچائڻ، سندس ٻارها ملهائڻ، عرس جي موقعي تي سندس درگاهه تي حاضر ٿي زيارتون ڪرڻ، مضمون ۽ ڪتاب لکي شاهه صاحب جي پيغام کي ملڪي يا غير ملڪي ماڻهن تائين پهچائڻ به چڱا ڪم آهن، پر سندس ڪلام جي حقيقت معلوم ڪرڻ ٻي ڳالهه آهي. اها آهي پنهنجي قوم جي سڃاڻپ ۽ انهيءَ سن گڏ انهيءَ جو نصب العين مقرر ڪرڻ ۽ ان جي مقرر ڪرڻ بعد، انهيءَ مقصد کي ڪشالا ڪاٽي، جبل جهاڳي حاصل ڪرڻ آهي. اهو ماڻهو جو پاڻ منو ڪري سنڌي قوم ۽ سنڌ ملڪ جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ قرباني نه ٿو ڪري، سو حقيقي طرح شاهه صاحب کي محبت نه ٿو ڪري.
شاهه صاحب فرمائي ٿو:

”سڪڻ ائين نه سڌ، جيئن لکيو لياڪا پائين،
پئي پريان جي نه ٿئين، مٿي اگڻ اڌ،
ايءَ پڻ ڪوڙي سڌ، جيئن لکيو لياڪا پائيين.“

اهو ماڻهو جو پنهنجي قوم جي سڃاڻپ نه ڪري، ملن وانگر دانهون ڪري ٿو ۽ ٻين جا در پيو ڳولي تنهن به شاهه صاحب جي ڪلام کي صحيح طرح نه سڃاتو آهي :

"پاڻيءَ متي جهوپڙا، مورک اُجِ مرن،
ساهان اوڏو سپرين، لوچي تان نہ لهن،
دم نہ سڃاڻن، دانهون ڪن ملن جيئن."

اهو ماڻهو ڪليو ڪايو سمهي ٿو، پاڙي ۾ رنج رسيل جي پروڙ نہ اٿس، سورن وارن جي پچار ڪانہ اٿس، سندس راتيون رويو نہ ٿيون وهامن، سگهو آهي، گهايل نہ آهي، گندي ۽ گراهہ جو اونو اٿس، سڄ جو سمر ساڻ نہ ڪنيو اٿس، انهيءَ ڪان بہ شاهہ صاحب جي حب اجا اڳاهين آهي. منهنجي خيال موجب هر هڪ سنڌيءَ تي جاوابداري آهي تہ تيسين تائين آرام نہ ڪري جيسين تائين هيٺيان مکيہ ڪم پورا نہ ٿيا آهن :

1. شاهہ صاحب جو جملي ڪلام مستند نموني ڪٺو ڪرائي، ان جا بهترين شرح لکرائي سنيءِ سستي ڇاپي ۾ ڇپرائڻ، جيئن هر سنڌي وٽ اهو پهچي سگهي.
2. درگاهہ عبداللطيف جي ٻاهرين واري ميدان کي فرش ٻڌارائي چوطرف ميلي جي وقت ايندڙ عوام جي رهڻ لاءِ هجرن جو انتظام ڪرڻ جيئن شاهہ صاحب جون ٻارهہ ماهي مجلسون، ختمو ۽ سندس يادگار شين جو ڏيکارڻ سهٽي ۽ عمدي نموني ٿي سگهي.
3. ڪرار جي ڍنڍ جي چوطرف پڪو فرش، چاڙهين جي ڏاڪٽين سان ٻڌرائي، پارڪ بنارائي ان جي چوطرف سنڌي تهذيب ۽ فن جي زندهہ ڪرڻ لاءِ هڪ درسگاهہ کولجي، جنهن ۾ هڪ بهترين ڪتب خانو بہ هجي.
4. ڀٽ جي ڳوٺ کي صفائي، سنائي جو ماڊل ڪري، از سر نو تعمير ڪرائجي، جيئن ٻاهريان، هلي اچي ان کي ڏسن.
5. سنڌي يونيورسٽيءَ ۾ شاهہ صاحب جي ڪلام جي کوجنا وغيره لاءِ هڪ ڪرسي (سيغو) کولجي، جو سنڌ جا بهترين عالم ان تي وقت بہ وقت نئين سر کوجنائون ڪندا رهن.
6. سنڌ جي جملي بهترين، شاهہ کان اڳ ۽ پوءِ جي شاعرن جو ڪلام ڪٺو ڪري ڇپرائجي، پوءِ شاهہ صاحب جي ڪلام تي، انهن جي اثر يا شاهہ جي ڪلام جو انهن تي اثر بابت مطالعو ڪجي.

اهي آهن مختصر طرح اسان سنڌين تي شاهہ صاحب جي محبت جا چند فرائض، جن جي ادا ڪرڻ جي جوابداري هر هڪ سنڌيءَ تي آهي.

فصل ٻارهون

شاهہ صاحب جا مختلف مضمونن تي چونڊيل بيت

- شاهہ صاحب جو جملي ڪلام سرن ۾ ڪنو ڪيو ويو آهي ۽ هر هڪ سر ۾ وري ڪيئي فصل ۽ داستان آهن. جيئن تہ اهو هڪ وڏو اٿملهہ ذخيرو آهي، جتي ڪيئي موتي پيا آهن. انهيءَ مان آءٌ ڪجهہ سنڌي زندگيءَ بنسبت پيش ڪريان ٿو.

1. ڪلاڪو هٽ (ملڪ جي خادمن جي سنگت)

جي اٿئي سنڌ سرڪ ۾، تہ ونءُ ڪلاڪي هٽ،
لاهي رک لطيف چئي، مٿو ماٿيءَ وٽ،
سر ڏيئي ۾ سٽ، پيئج ڪي پياليون.

2. طبيب جو ٽڪر (خادم جي مجلس)

اڄ پڻ ڪنجهو ڪنجهہ، واڍوڙڪي منهين
جہ پڻ پيين منجهہ، هو پنيون هو پٽيون.

3. ٽڙزيون (خطاب غدار ملڪ)

ڪشي ڪان ڪمان مان، متان هٽي مون
مون ۾ آهين تون ، متان تنهنجو ئي توڪي لڳي.

4.پتنگ ۽ مڇ
(قومي خادم ۽ خدمت)

پتنگن پهه ڪيو مڙيا متي مڇ،
پسي لهس نه لڇيا، سڙيا متي سچ،
سندا گڇين ڳچ، ويچارن وڃائيا.

5. لهار جو گهر
(انقلابي جماعت)

سر سانداڻ ڪري، پڇج گهر لهار جو،
ڏکن هيٺ ڏري، مان گڏينئي رک سين.

6. صوفيءَ جي مجلس
(سچا خادم)

ڏني ڏکوئيا، اڻ ڏني راضي ٿيا،
صوفي تيئن ٿيا، جيئن ڪين ڪنيائون پاڻ سين.

7. مڪتب
(اڄڪلهه جا سياستدان)

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾
پاڻ ڏوهه چڙهن، جيئن ورق وارن وترا.

8. چوڏهينءَ جو چنڊ

چوڏهين چنڊ ايرين، سهسين ڪرين سينگار،
پلڪ پريان جي نه پڙين، جي حيلا ڪرين هزار،
جهڙو تون سڀ ڄمار، تهڙو دم دوست جو.

9. تارن هيٺ

هن تاري، هن جاءِ، هت منهنجا سپرين،
سڄڻ ماکيءَ ساءِ، کوڙا تين نه کڏهين.

10. اونداهي رات

اونداهيءَ اڌ رات ۾، پرينءَ پسايو پاڻ،
چنڊ کتين ساڻ، پيهي ويو پڙلاءَ ۾.

11. سنڌي اٺ (سنڌي قوم)

کرها کر سڄاڻ، پيکو ۽ پنهنجو،
اصل آهي اوهان جو، ناليرو نڌاڻ،
کرها اسان ساڻ، کي چانگا کر چڱايون.

12. سمنڊ جي شيوا (اعليٰ مقصدن جي محبت)

سيوا کر سمونڊ جي، جت جر وهي ٿو جال،
سوين سپجن سمونڊ ۾، ماڻک موتي لال،
جي ماسو جڙئي مال، ته پوڄارا پر ٿئين.

13. سمنڊ جا پوتا (مفڪر قوم ۽ ملڪ)

اي گت غواصن، جيئن سمنڊ سوجهيائون،
پيهي منجهه پاتار جي، ماڻک ميڙيائون،
آٽي ڏنائون، هيرا لعل هٿن سين.

14. پراڻي ٻيڙي (سنڌين جي موجوده حالت)

ٻيڙي پراڻي، وکر پاءِ مَ وترو،
تري ۾ تن پيا، ۽ پاسن ۾ پاٽي،
هيءَ هڏ وهاٽين، ڪڙهه ڪالوٽي ڏينهن ڪي.

15. صرافڪو دڪان (حقيقي خادم)

تا صراف سڄڻ، پاڻ ڪونائين جوهري،
ماڻڪ ڪري مٺ ۾، ونئن وني وٽ تن،
پاڻيئي پرکن، ڪي ڪنچن ڳڏين ڪچ سين.

16. وڻجاري جي وني (انقلابيءَ جي زال)

جو تڙ ڏيا ڏي، وڻ ٽڻ ٻڌي وانئٽيون،
الا ڪانڌ اچي، آسائتي آهيان.

17. درياهه جي دهشت (مخالفت جو ميدان)

دهشت ڏوم درياهه جي، جتي ڪڙڪا ڪُن ڪري،
ٻيڙل ٻانڌي ٻار ۾، لهرون لوڏا ڏين،
سناور ساميا، جتي سيٽاها نه سنڌين،
ويريون وات نه ڏين، اتي ساهڙ سير لنگهائيين.

18.واهڙن جو پريون پائڻ (غير سنڌي اقتدار)

واهڙ پريون نہ پاءِ، تون پڻ ليکو ڏيٽو،
سدا سانوڻ ڏينهڙا، هئين هونداءِ،
وهاڻيءَ ويندءِ، اوپر اتاهان لهين.

19. پيلن جا چڙا (حب الوطني)

چوڏاري چڙا، پُرن پيلاين جا،
ستي سنيارن جو، پيم کن پڙاءُ،
وهڻ مون نہ وڙاءِ، سٽيو جهانءُ جهجهي هنيون.

20. ميهار جي مهي (صحيح سياسي تعليم)

ميهارا مهي، پيتائين پريم جي،
ارک سرک سيد چئي، لڳس ڏوت ڏهي،
سگهي تان نہ سهي، ملي جان نہ ميهار کي.

21. ڪچوڪهڙو (جذباتي خيالن جون جماعتون)

پيلي پلائي، پسي چٽ چري ٿي
پُر پُر پُڏي سهٽي، ويرن ۾ وائي،
ڪچي ڪيرائي، لعل لهرن وچ ۾.

22. ميهار ۽ سندس مينهون (سنڌي ۽ سنڌ)

مينهون هن ميهار جون، الا سپ جيئن،
ڪاريون ڪڪيون، ڪنڊيون، وارا ڪيو وهن،
جوءِ جاجا نارن جي، ٻيلا ٻهه ٻهه ڪن،
اچي ريل رهن، مون سانپارين سپرين.

23. سارنگ جي سار (انقلاب جي اڪير)

سارنگ ڪي سارين، ماڻهو، مرگ، مينهون،
آڙيون ابر آسري، تاڙا تنوارين،
سپون جي سمنڊ ۾، نئين سج نهارين،
پلر پيارين، تہ سنگهارن سک ٿئي.

24. پٽ ۽ ڪرار جو ڪُن

پري پٽ تي آئيو، سارنگ سهج منجهان،
ڪڙيون ڪنڍهار جيئن، وجون اتر واءِ،
سرها سبزا ٿيا، ڊامڻ ڊپ ڪيا،
پهري پٽنئان، پريائين ڪن ڪرار جا.

25. بادلن جا برج (انقلابي رنگ)

اڄ رسيلا رنگ، بادل ڪيڏيا برج سين،
ساز سارنگيون سرندا، وڄائي برجنگ،
صراحيون سارنگ، پلٽيون رات پڌام تي.

26. تاڙي جي تنوار (انقلابي آواز)

مند تي مندل وڄائيا، تاڙي ڪئي تنوار،
هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ پڻ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

27. جهونجهارڪو جهڳڙو (اصولن خاطر مخالفت)

ڏنو ڪالهه ڪنهين، جهونجهارڪو جهڳڙو،
هاٿين هڏ مچائيا، ريلو رتُ نئين،
پانئين سا سنئين، جيان جو جوکو ٿئي.

28. ٻهجهڙن جو ٻارو

ڳجهڙيون ڳارو، راتو ڏينهان رڻ ۾،
پٽيو پچن پاڻ ۾، ڪنهن منهن ڪيڏارو،
ڪائن ڪڳ مارو، ڪائنر پيو ڪنو ٿئي.

29. وڏڪار جا وڻ

وڏا وڻ وڏڪار جا، جت نانگ سڄڻ نيلا،
اتي عبداللطيف چئي، ڪيا هيڪلن حيلا،
جتي ڪڙم نہ قبيلا، ات رسج رهبر راهہ ۾.

30. ڏونگر جا ڏکا (مخالفن جون مشڪلاتون)

ڏکا ڏونگر لاهہ، آءٌ اڳي مئي آهيان،
آرياڻيءَ سين آهہ، ذاتي سنگ ضعيف جو.

31. ڪس ۽ ڪسي (قديم روايات)

هي ڪسي، هي ڪس، هي پهڻ، هي پيچرو،
ويچاريءَ وڏو ڪيو، ويندن پنيءَ وس،
ليڙن جو لطيف چئي، ڏونگر اتئي ڏس،
جڳ ۾ رهيس جس، سگر تي سردار جي.

32.جنبور ڪنو (سنڌي مخالف)

جاڳايس جنبور، ڪُتي قريبن جي،
بهي پونڪي اتيو، گهڏي منجهان گهور،
سي لاهيندو سور، گري هن غريب تان.

33. هاڙهو جبل (سنڌ جي ترقيءَ جي راهه جون رڪاوٽون)

هلندي هاڙهو هٽيءَ، گسان تان مَ گسان،
لڪن تان لطيف چئي، رڙهي مان رسان،
پنهونءَ شال پسان، وهان تان نه وس پيو.

34. رڃن ۾ رڙ

رڃن ۾ رڙ تيءَ، ڪر سانگي ساز،
اي عشق جو آواز، ماڻهو رکن منڌ تي.

35. اوپرا اٺ (غير سنڌي اقتدار)

اڱڻ مٿي اوپرا، جڏهن ڏنئي اٺ،
ڏايئي نه ڏاگهن ڪيءَ، اوڳي ساڻ اڳٺ،
ته هوند نه تنهنجي هٺ، سور پرايا سسئي.

36. اٺن جو اوٻارڻ (خادم قوم جي گوشه نشيني)

اوڳارين نه انڙا، ٻڌا چرن نه پور،
ليڙن ڪي لطيف چئي، هلڻ جو مذڪور،
مَيَن ڪي مامور، آهي اڻ تڻ اڳئين پنڌ جي.

37. ڪيچ جو قافلو (سنڌي نيشنلزم جي تحريڪ)

ڪيچان آيو قافلو، ساٿ ڏٺي سرواڻ،
وار وڃي واڳون ڪريان، پوان هوند پلاڻ
جهڙو پنهون پاڻ، تهڙي سٿا ساٿ جي.

38. پريٽن جو پاڙو (موجوده سياست)

پريٽن جي پاڙي، جار گذاريم جيڏيون،
جنهين مون کي ماريو، سورن سين ساڙي،
ارادي آٽي، سانگين سين سڱ ڪيو.

39. ڪانبو ۽ ڪارو جبل

چپر چمر پانئيان، ڪانبو ۽ ڪارو،
پب وجهندس پٽ تي، صبح سوارو،
وڃڻ مون وارو، ڪين وهينديس وچ ۾.

40. ڪرڙا ڏونگر (ملڪ جي ترقيءَ جي رستي ۾ رنڊڪون)

ڪرڙا ڏونگر ڪه گهٽي، جت جبل گونا گون،
ليڙن جو لطيف چئي، تنگ تنواروں پون،
جن ڏنو پير پنهونءَ جو، سي نه رون نه چون،
هوندن مٿي هون، لڱاپا هن لوڪ جا.

41. ڏکي ۽ ڏونگر (خادم ملڪ ۽ مصيبتون)

ڪي جو ڪڍيا پار، ڏکي ڏونگر پاڻ ۾،
سٽي سا تنوار، مرون پيا مامري.

42. آٽڻ جو چرخو

امڙ وڃي آٽڻ، چرخو آٽڻ وچ مان،
ڪتيم جنهن ڪاڻ، سو ڪوهيارو ڪيچ ويو.

43. سڄ جون وڻ مٿان راستون

ويو سڄ وڻن تان، راسيون رتائين،
مون کي مارياڻين، آيل اونداهي ڪري.

44. ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو مٿو اگهاڙو

ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو، مٿو اگهاڙو،
منهنجو ڪڇاڙو، پينر پنيور ۾.

45. سورن جو سانگهارو

سورن سانگهارو، ڪڏهن تان ڪونه ڪيو،
آيل اوپارو، ٻائر ٻڌو ٻوڙي.

46. قطار مان نــ ڇڇ (قوم پرستي)

ڇج مَ قطاران، ساٿ چڙهندو لڪئين،
مچڻ تيئن پئان، وڳ واٽ ئي نہ لهين.

47. سَوَ سٽ هڪ ورهہ برابر

سو سکن ڏيئي، ورهہ وهايم هيڪڙو،
مون کي تنهن نيئي، پير ڏيکاريو پنهونءَ جو.

48. سرنـدي جو ساز (صحيح قومي خادم)

محلين آيو مڱڻو، ساز ڪٽي سرندو،
سِرَ جي سدا سُرَ ۾، گهور هٽي گهرندو،
متي ريءَ ملوڪ جي، چارڻ نہ چرندو،
جهونا ڳڙهہ جهرندو، پوندي جهانءِ جهروڪ ۾.

49. تند جي تنوار (عام رايو)

سو سرن پائي، جي تند برابر توريان،
اتل اوڏانهين تئي، جيڏانهن بيجل برائي،
سڪڻو هڏ آهي، سِر سجڻ ناهہ ڪي.

50. نڪتن جو نئي وڃڻ

ايي اياريام، نڪٽ سپ نئي ويا،
هڪ ميو پيو ميندرو، سجي رات ساريام،
ڳوڙها ڳل ڳاڙيام، سورج شاخون ڪڍيون.

51. ڳلابي ويس

جهڙا ڳل گلاب جا، تهڙا متن ويس،
چوتا تيل چنبيليا، هاها هو هميش،
پسيو سونهن سيد چئي نيهن اچن نيش،
لالن جي لبيس، آتڻ اڪر نہ اڇهي.

52. چورين جا چال

ڪاڪ نہ جهليا ڪاپڙي، موهيا ڪنهن نہ مال،
جي چورين ڏنا چال، تہ بہ لاهوتي لنگهي ويا.

53. ڳنجو ڏونگر

ڪنگو ڏونگر گام، پيهي جن پرووڙيو،
ڪري تن تمام، لوچي لاهوتي ٿيا.

54. جهنڱل ۽ آهيڙي

نہ ڪتا نہ ڪوڪار، نہ سي سڏ شڪارئين،
پٽيو ڪٽي پار، جهنگلي آهيڙين ڪي.

55. نانڪا ۽ ناني

نانگا نانيءَ هليا، لوڪان ڪري لڪ،
ويئي موق وهڪ، آءٌ نہ جيئندي ان ري.

56. ٿي ٿپا

سنگيون، سيليون، گبريون، ٿيئي ٿول ٿڳو،
پٽ هٽي پٽ سين، ييري تن پڳو،
لاهوت جن لڳو، سي مڙهيان مور نہ لڱيا.

57. ڳر جي ڳودڙي (سچي سياست جي محبت)

جا ڳر ڏني گودڙي، سا ٿئي لاهيندي لڄ،
سندا تنهن سهج، چيو چوندو ڪيترا.

58. نهائين ۽ نينهن

نينهن نهائينءَ جان، ڏکيو ڪوهہ نہ ڏکئين،
جر جيري چڏي، تہ ڪيئن پچندا ٿانوَ،
سندي ڪنياران، ڪن ڪريجا ڳالهڙي.

59. سهاڳ ۽ ڏهاڳ

(ڪاميابي ۽ ناڪامي)

گهوريو سو سهاڳ ، جنهن ۾ سين پاڻ ڪي،
ڏوري لهه ڏهاڳ، جنهن ڪر لاهو داسڙو.

60. ڪلين ۾ ڪنڊيي

(محبت جي ميخ)

ڪنڊي ڪلين وچ ۾، جڏهين هنيائون،
موت نه ماريائون، ڏور ڏئي ويا ڏک جي.

61. ڪونجن جي ڪٽڪ

ڪونجون تيون ڪٽڪن، جيڪس هلڻ هاريون،
ٻچا پوءِ اتن، وجن واندا ڪنديون.

62. ماري ۽ ميرا ڪپڙا

ٻغل ۾ بندوق، ماريءَ ميرا ڪپڙا،
مارو مير ملوڪ، لتاڙيو لڪ چڙهي.

63. اوڏا ويچارا

چنل چج هٿن ۾، ڪلهن ڪوڏارا،
پورهي ڪارڻ پيٽ جي، ائين سوارا،
اوڏا ٻه ويچارا، وجن لاڪا لڏيو.

64. تڪ ڏنگي (انقلابي جا وسائل)

تڪ ڏنگي، ڊر گهٽا، ڪتيان ڪچاڙو،
ڪاپي متان ڪيترو، آٽيان اڏارو،
جي ور ڏئي وارو، تہ سونهان سرتين وچ ۾.

65. نيڻن جي نيرن

تن نيڻن ڪئي نيرن، جن ساجهر سيڻ سانپيتا،
جيءُ جسي ۽ جان، ڪر حضوري حج ڪيو.

66. لوئيءَ جي لڄ

سهسين سيبا ڪنجري، لوئي ليڙ ٿيام،
اباڻن جي آسري، ڪتي ڪان ڪيام،
جا ڏِت ڏيکيام، تنهن پرور پڻ رهئيين.

67. ڪارا ڪپڙ ڏيهہ جا

ڪارا ڪپڙ ڏيهہ ۾، پيا واريءَ منجهہ وٿاڻ،
سائين ڪي، سيد چئي، پريو ڏين پاڻ،
عمر اُتِ اماڻ، ثابت رکج سومرا.

68.سنهيءَ سئيءَ سان سبيو

سنهيءَ سئيءَ سان سبيو، مون ماروءَ سين ساهہ،
ويني ساريان سومرا، گولاڙا ۽ گاهہ،

هنئيون منهنجو هت تيو، هت متي ۽ ماهه،
پکن منجهه پساهه، قالب آهي کوٽ ۾.

69. ڍٿين پٿين (دهقاني زندگي)

ڍٿين پٿين ڍير، منهن ماروئڙن جا،
پائر سپ پچي پيو، گهر گهاريندي کير،
کوئين گهاري کير، محلين منجهي مون هينئون.

70. سپن جو سير (انقلابيءَ جي توڪل)

سکو سپ سرتيون، سپن مان سير،
بيو متائي نير، اپيون ابر آسري.

71. بر جو پير (لوهه) (مخالفت جو ميدان)

پير ڪنيائون بر ۾، پيارين پهون،
سنجن ساٿيڪن تي، وڏيءَ وير وهون،
پايو جر جندن ۾، ڪوڏان ڪن ڪهون،
ڏينهان ڏينهن نئون، مونکي ورهه ويڙهيچن جو.

72. ڏيرا ڏنارڻ (عارضي نفعو)

ڪيئن ڏناريان ڏيرا، ويندي ڪنهن نه وهاڻ،
مون مل مارو ناهه، اجا اوڏيان ڪن ڪي.

73. ڪانڱل نہ ڪوڙو (حق جو آواز)

پريان سندي پار جو، ڪانگل نہ ڪوڙو،
اڃي وڃي وچ ۾، متي در دوڙو،
جو اندر اوسيئڙو، سو لاتائين لطيف چئي.

74. چاريون ۽ ڪاريون (عوام جي محبت)

چاريون ۽ ڪاريون، ڇڄ ڇپريون،
جن جي محبت مڇيءَ سان،
رهڻ وهڻ سر بانڌئين، سيئي بدبوءِ هاڻ،
لڏڙن جيئن لطيف چئي، پاٽيءَ وڄهن پاڻ،
تن ملاحن جو ماڻ، سمي سر ڪيو پانهنجي.

75. پکيءَ جو قالب (ڏاڍي جو خوف)

پکي جنهن پڄائيا، تنهن ۾ ساهہ نہ ماهہ،
منجهہ ڪرنگهر ڪات جو، متي پکن چاهہ،
ويچارن ويساهہ، متي پکين آئيو.

پوروٿيو

www.voiceofsindh.net